

TNT@F

Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat

10. évfolyam 2. szám

2020. december

ELŐSZÓ

Kedves Olvasó! Íme a TNTeF: *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris e-Folyóirat* 10. évfolyam 2. száma, ami a Szerkesztőségbe érkezett, illetve a Szerkesztőség által felkért tanulmányokból áll össze. A tavaszi számtól eltérően, helyet kap benne a Diákmunka, a Fordítás és a Replika/Interjú rovat is. Az archiválás szempontjára tekintettel, illetve az olvasottság változását nyomon követő olvasóink számára rögzítjük, hogy az Előszó írásának pillanatában a számláló 53.027-et mutat. Köszönjük a kitartó érdeklődést tíz éve már rendületlenül!

Ezt a számot a kutatási területek sokfélesége jellemzi. A TANULMÁNYOK rovatban az irodalomtudomány, kultúratudomány, nyelvészet, kritikai jogtudomány, és az elbeszélte történelem területéről érkezett cikkeket adunk közre. Külön is szeretnénk az Olvasó figyelmét felhívni Körösi Zsuzsa „Petíció az abortusz-szabadság megőrzéséért 1973” című tanulmányának második részére. Ebben a Szerző, maga is egykori résztvevő, a nők abortusz-jogának szigorítása ellen szervezett 1973-as petíció-akció szervezőivel és aláíróival készített életútinterjúit elemzi. Másik fontos tanulmány Sebestyén Andrea „Górcső alatt: büntetőítéletek és bírói munka nőkkel szembeni erőszak ügyekben” című munkája, ami úttörő vállalkozás. A feminista jogelméletet ülteti át a magyarországi normatív jogfelfogás közegébe. Esettanulmányaiban rámutat az állítólagos értéksemleges bírói ítélezés maszkulin értékek mentén megfogalmazódó gyakorlatára. Végül Borbás Gabriella Dóra „A verbális agresszió kevésbé nyilvánvaló esetei és leleplezésük” hosszabb lélegzetű tanulmányára hívjuk fel a figyelmet. Tíz év hatalmas adatgyűjtő munkájának eredményét összegző elemzés, ami a verbális agresszió áldozatoknak kíván segítséget nyújtani az agresszív nyelvi viselkedés kategóriáinak és a verbális agresszió négylépcsős bagatellizáló-tagadó körfolyamatának felállításával.

FORDÍTÁS rovatunkban sikerült napjaink egyik fontos queer ahumán elméleti munkájának első fejezetét közreadnunk „Az identitás eltűnése?” címmel, Barát Erzsébet fordításában. A szöveg Patricia MacCormac *The Ahuman Manifesto: Activism for the End of the Anthropocene* 2020-ban a Bloomsbury Academic Kiadónál megjelent művének első fejezete. Külön köszönettel tartozunk a Patricia MacCormacnak a kiadóval folytatott szerzői jogi mentességet garantáló megállapodásért. Az identitás politikák queer kritikájának tematikájához kapcsolódik Antoni Rita Barát Erzsébettel készített interjúja is „A közös ellenség mégiscsak a patriarchátus” címmel, ami

a „genderkritikus” feminista álláspont kritikáját járja körbe a REPLIKA rovatban.

Végül szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a Kuratórium kiválasztotta a beérkezett jelöltek közül a 2019. őszén útjára indított [Kafka Margit Díj](#) első díjazottját. A Covid-19 járvány miatt azonban, terveinkkel ellentétben nem tudtuk átadni a 2020. szeptemberi gender konferencia Megnyitóján. Ezért az átadásra 2021 februárjában kerül sor online, melyről a TNT, Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoport honlapján, illetve a levelezőlistánkon fogunk hírt adni. A Díj a feminista tudományos iskolák, kutatógenerációk és mozgalmak szolidaritásának, önbecsülésének megerősödéséhez kíván hozzájárulni.

Várjuk a *TNTeF* interdiszciplináris és kritikai profiljának megfelelő, első közlésre szánt tanulmányokat, fordításokat, interjúkat, korábbi számainkban megjelent tanulmányokkal vitázó tanulmányokat, fordításokat, recenziókat az őszi számba. Az ismertetésre szánt monográfiákkal vagy folyóiratok különszámaival kapcsolatban keressék Olvasószerkesztőnket, [Tóth Andreát](#), és juttassák el a szöveg egy példányát postai címünkre (Barát Erzsébet, *TNTeF* Főszerkesztő 6722 Szeged, Egyetem u. 2)

Barát Erzsébet
Főszerkesztő

Sebestyén Andrea

zaklatasmentes.hu

Górcső alatt: büntetőítéletek és bírói munka nőkkel szembeni erőszak ügyekben. Kreatív kritikai jogi elemzés

Jelen írásom a közelmúltban megvédett doktori dolgozatom¹ *A bírói döntéshozatal kritikai elemzésének lehetőségei feminista jogász perspektívából* ötödik fejezetén alapul. Ez a dolgozat gyakorlati fejezete, magyarországi eseteket elemez. Célom az, hogy a normatív jogfelfogással szemben megmutassam, lehet kreatívan szakmai kritikát írni, kvalitatív módszerekkel akár ítéletek mélyére, közvetve az azokat szerző bírók értékrendjébe is bele látni. Van lehetőség arra, hogy rávilágítsunk a nemekről berögzült sztereotipikus elgondolásokra és arra, hogyan nyernek ezek a jog világában, annak nyelvezetére lefordítva értelmet. Az értekezés hoz példát olyan bírói megnyilvánulásra, ami mereven a klasszikus nemi szerepfelfogás mentén, nagyfokú szubjektivitással és saját erkölcsi normák nyomán ítélkezik; azonban olyan hozzáállásra is, ami az eset összes körülményét gondosan feltárva, a konkrét cselekményeket tágabb kontextusba helyezve, a felek egymáshoz való viszonyát kölcsönösen megismert valóságuknak megfelelően kezeli.

Az értekezésről

Doktori munkám átfogó kísérlet a feminista jogelmélet(ek) magyar joggyakorlatra történő alkalmazására. A feminizmus és a jog, a feminista jogalkotás és joggyakorlat jegyében végzett, a jog világát feminista szempontú értékelő kritikai munka lehetőségeit igyekszem bemutatni.

Ahhoz, hogy a tudományterületet tudomány-rendszertani szempontból könnyebb legyen elhelyezni, a modern kritikai elméletekhez való viszonyában kezdtem el írni róla. A Kritikai Jogtudomány (CLS²) elsősorban az Egyesült Államokban erős mozgalommal és kutatási gyakorlattal közös gyökereit, közös vonásait, illetve az attól megkülönböztető alapvető álláspontját állítom középpontba. A diszciplína bemutatása során a hazai, sőt

¹ 2020. szeptember 25. ELTE Állam-és Jogtudományi Doktori Iskola, témavezető Dr. Fleck Zoltán.

² *Critical Legal Studies* rövidítése, az amerikai jogi karokon az 1970-es évek közepétől megjelenő kritikai jogi kutatás és mozgalom elnevezése.

európai hagyománytalanság okán nem hivatkozhattam másokat, mint elsősorban tengerentúli, illetve angolszász szerzőket, az ő írásaikon keresztül mutatom be a tudományterületet jellemző módszereket, témákat, dilemmákat. A dolgozat itt közölt, gyakorlati egységében, a hazai jogesetek elemzésén keresztül szeretném reményeim szerint világosan láttatni, miért lehet hasznos és gyümölcsöző a jog elemzése a magyar gyakorlatban is a feminista elméletek meglátásainak tükrében.

Az értekezés esettanulmányokat vesz sorra feminista szemléletű jogi elemzés keretében, ami a jog semlegességének alapvetését, mítoszát igyekszik megcáfolni leginkább azzal, hogy rámutat a joggyakorlatba ágyazott, természetesnek tartott, ebben az értelemben rejtett egyenlőtlen nemi implikációkra. Carol Smart (1989) szavaival élve, a feminizmus feladata, hogy dekonstruálja az empiricista módon elgondolt nemekre érzéketlen diszkurzusokat. Én jogász feminista kutatóként dolgozatomban ezt teszem a joggal, a jog világában.

A módszertanról

A hazai joggyakorlatot feldolgozó tanulmányom a feminista jogi módszertan segítségével készült, a kutatási területre jellemző módon és szerzőinek iránymutatásai alapján készített jogeselelemzésekkel találkozhat az olvasó.

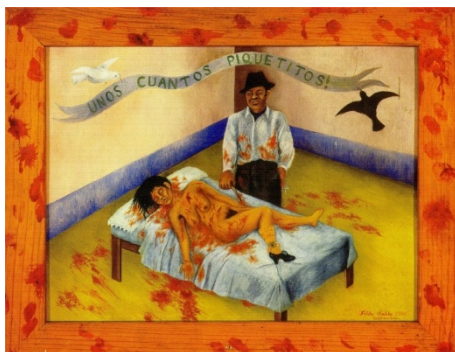
Ahhoz, hogy az elsődleges forrásként használt ítéletek szövegeiből következtetéseket vonhassak le a jog nemekhez való viszonyulásának tárgyában, hogy fel tudjam fejteni a feministák által aggályosnak tartott gyakorlatokat, megnevezem a dilemmákat, a szövegeket szoros olvasási technikával, kvalitatív szöveg- és tartomelemzési módszerrel közelítettem meg a *kritikai diszkurzelemzés* segítségével (Van Dijk 1993; Tonkiss 2004; Glózer 2006).

Mivel a szövegek sajátos szövegek, a jog világának produktumai, műfajukat tekintve *ítéletek*, módomban állt egy olyan módszerhez is kapcsolódni, amit a feminista jogkritika sajátjaként kezel: a *feminista ítélet(át)írás* módszeréhez (Hunter, McGlynn & Rackley 2008). Ennek gyakorlata felbecsülhetetlen útmutatóul szolgált ahhoz, hogyan érdemes diszkurzelemzést végezni ítéletek szövegeiben, hiszen az átírás során a klasszikusan semlegesnek gondolt (és akként beállított), elfogulatlan és pártatlan bírói munka mítoszának eloszlatása zajlik. Annak feltárása, hogyan kerülnek bizonyos diszkurzusok, hogyan rögzülnek egyes értelmezési keretek, a jogi szövegekbe a bírók ítélkezési tevékenysége során, által.

A jogesetek elemzése kapcsán tehát a két módszert ötvözőm; a kritikai diszkurzelemzést feminista nézőpontból végzem oly módon, ahogyan

feminista jogászok bírók által alkotott jogi szövegekhez viszonyulnak az ítéletátírási projektekben. A diszkurzuselemzés képes rámutatni a jogi gondolkodás szociológiai aspektusaira, ami a társadalmi nemek kérdését láthatóvá képes tenni. Az általánosan elfogadott jogértelmezési lehetőségeket kezdi ki azzal, hogy kritikusan elemzi és feltárja a mögöttes elgondolásokat és a magától értetődő feltételezéseket. A konstrukcionista olvasatok azzal foglalkoznak, hogy a kulturális és társadalmi értékek hogyan reflektálódnak a jogértelmezésekben és jog fogalmaiban.

A feminista ítélet(át)írás módszere, azaz, hogy feminista normákat, nézőpontot, gondolkodási módot magáénak valló szerzők írnak át hivatásos bírók által hozott, már kihirdetett ítéleteket, a (kritikai) jogi szakirodalom új formájának, megjelenési módjának tekinthető. Egyfajta katedrai aktivizmus (Hunter, McGlynn & Rackley 2008, 3–5) is, ami igyekszik megragadni a hatalom és autoritás joggyakorlatban megnyilvánuló természetét. Nem csupán a távolból kritizál, hanem a kritika alá vett jelenség saját közegében igyekszik azt megreformálni, megújítani. A projekt a feminista jogi szakírótól azt követeli meg, hogy egy belülről reflektáló kritikai pozíciót vegyen fel, és érvelése a jogi, igazságszolgáltatási folyamaton belülről érkezzen (Hunter, McGlynn & Rackley 2008, 5). A górcső alá vett terület a bíraskodás folyamata, mint a jogi döntéshozatal mintapéldája.

Frida Kahlo, *Unos Cuantos Pique Titos* (1935)

Ítéletek Elemzése – „Unos Cuantos Pique Titos!”³

Az értekezésben a magyar ítélezési gyakorlat elemzéséhez öt büntető ügyet vizsgáltam, amelyek közül négy ügygel a Patent Egyesület Bíróságfigyelő Monitorozó Programja⁴ keretein belül önkéntesként találkoztam. A mintaválasztást nem a reprezentativitás, és nem is a

³ „Csak néhány kis csipés!” a Kahlo kép címe, aminek ihletője egy korabeli férfi vallomásából származik, aki féltékenységre hivatkozva megölte „hűtlen” feleségét. A kép forrása: <https://www.elcuadrodeldia.com/tagged/Frida-Kahlo>.

⁴ 2013 októbere és 2014 októbere között indított bíróságfigyelő programot a párkapcsolati erőszakkal érintett bírósági – polgári peres és nemperes, valamint büntető – ügyek tárgyalásainak monitorozására a Norvég Civil Támogatási Alap támogatásával. Ennek folytatása egy 2015 tavaszától 2016 tavaszáig egy több oktatási és kutatási tevékenységet tartalmazó, 14 hónapos projekt lett. Munkájukról részletes beszámolóik az egyesület kiadványai között interneten elérhetők.

menyiségi kényszer hajtotta. Céлом az volt, hogy olyan eseteket tárjak fel, vonjak elemzés és kritika alá, amikre az ítéleten kívül (amiket hivatalos úton kikértem) volt egyéb perspektívából adódó rálátásom is, pl. a tárgyalásokon jelen voltam, jelentős média megjelenés övezte, illetve egyéb hallgatósági tapasztalásról is volt tudomásom.

Jelen írásomban két ügyet választottam részletes bemutatásra. Az egyik egy erős médiahangot is kiváltó Nyíregyházán történt eset („Öten molesztáltak” 2016), aminek során egy leánygyermek vált áldozatává fiatalkorú ismerősei szexuális „kíváncsiságának”. A másik egy elhagyott fiatal férfi emberölési kísérlete egykori barátnőjével szemben. Mielőtt a két eset részletes ismertetésébe kezdenék, az értekezésben olvasható másik három eset általam legfontosabbnak ítélt tanulságait, felismeréseit is megosztom néhány mondatban.

A kontextust megteremtő három ügy

A köztisztelőben álló boltos és rendhagyó alkuja⁵

Ebben az esetben a helyi boltos férfi hitelt ajánl egy nő vásárlójának, aki nem tud fizetni. A törlesztésért cserébe szexuális együttlétben állapodnak meg. A férfi egyre gyakrabban kéri a szexet, a nő ellenére van a teljesítés, de elkezd alkoholt fogyasztani, és az általa rég szedett depresszió elleni gyógyszerek hatása alatt tartja a megállapodást. Egy végzetes estén az erőszakoskodó férfit késsel megszúrja, és mivel létfontosságú szervet talál el, a boltos életét veszti. Elemzésem az ügyész részrehajló, manipulatív, rosszhiszemű munkájának kritikája.

Az ügyész már a perbeszéd elején elkezdte feszegetni a felek közötti szexuális megállapodás erkölcsi vetületét, és mondanivalója végére aggályos következtetéseket vont le, ami tudomást sem vesz a felek nemi és hatalmi viszonyairól. A nő és férfi szexualitásáról, párkapcsolatokról benne élő sztereotipikus kép alapján a nő tette részletesen boncolásra szoruló, erkölcsi értelemben egyértelműen elítélendő, ségyelleni való, sőt gátlástalan. A férfi szexuális típusú kapcsolatba/megállapodásra való lépésének erkölcsi megítélése elmarad, arról nem esik szó. Annak ellenére, hogy a tényállás alapján is nyilvánvaló, hogy a férfi a kezdeményező, aki felajánlja a speciális törlesztési módot, tudatában annak, hogy ajánlatát nyilvánvaló anyagi kényszer következtében el fogják fogadni (vezette az asszony tartozásait, tudta, hogy nem tud miből fizetni). Az áttételes kényszerítés, a valós akarat fogalmilag

⁵ Budapest Környéki Törvényszék 18.B.58/2013, Fővárosi ítéltábla 12. Bf.180/2014.

kizárt léte pedig sokat elmond arról, aki ilyen módon próbál meg „segíteni”. Ez a felfogás a vádlottat kérdőre vonja a teste áruba bocsátásáért, ugyanakkor a sértett magatartását, cselekedetét, miszerint kényszerít valakit arra, hogy saját magának testi örömet/kielégülést biztosítson, szinte természetesnek veszi, mint akinek ez járhatna különösebb erkölcsi megfontolások nélkül. A szóhasználat szelektivitása is lényeges: az ügyész testi és lelki közelség adományáról beszél, amikor a sértett egy olyan nővel közösül hiteltörlesztés gyanánt, aki nem akar/kiszolgáltatottságában van vele, akinek innia kell ahhoz, hogy el tudja viselni a közeledését. Ilyen módon igyekszik megérteni a felek viszonyát:

Mindenképpen felmerül a kérdés, hogyan vetődött fel a sértett és a vádlott fejében, hogy egy ennyire egyenlőtlen, és a személyes kötődést árucikké silányító párkapcsolatban próbálják megtalálni a számításait? A sértett sajnálatos módon a tartozásaiból kifolyólag feléje lekötölezett vádlottban látta meg azt az esélyt, hogy átélhesse a testi és lelki közelség adományát a megfelelő társal. [...] Mi vitte rá arra a sértettet arra, hogy pénzért lényegében áruba bocsássa a testét? A vádlott kilátástalannak érezte a maga és a vele élő család anyagi helyzetét. Mindenképpen arra törekedett, hogy újabb anyagi forrásokhoz jusson. Nem érezte túl nagy árnak, hogy a bevásárlásai ellenértékét természetben róhatja le. (18.B.58/2013 ítélet)

Tehát a részrehajlás megfigyelhető abban is, hogy az ügyész a vádlott magatartásának erkölcsi vonzatát részletezi, míg a sértett kapcsán ezt teljes egészében mellőzi. Egyoldalú történetet közöl, ami nem hajlandó tudomást venni a másik fél valóságáról. *Ez nagyon fontos momentum, hiszen az ölési cselekmény és az abhoz vezető út mindkét fél valóságának tükrében rekonstruálható csupán.*

Összefoglalóan elmondható, hogy az ügyész az erkölcsi felelősség boncolgatásával nem jogi tényeket azzá igyekezett tenni; az elkövető személyiségi elemévé tenni olyan meglátásait, amit semmi nem támaszt alá saját elfogult megközelítésmódján kívül. Egy olyan kapcsolat kialakulásában, amit saját értékítéletével elítélendőnek tart; egyszer elismeri az egyértelmű sértetti kezdeményezést, máskor egyértelműen a nőnek rója fel a létrejöttét. Annál is inkább érthetetlen ez a fajta pálfordulása, mivel a tényállás felállításánál, a vádlott vallomásából elfogadható részek megjelölésénél még egészen másként látta/összegezte a történéseket.

A vád alá vont cselekmény minősítése: emberölés alapesete; a büntetés 10 év börtön és 10 év közügyektől eltiltás.

Ez az eset tipikus példája annak, hogyan jelenik meg a bíróságon az áldozathibáztatás. Mind az ügyész, mind a bíró oly módon keretezte a tényeket, fűzte fel a tényállást, amire építette a döntést és indokolását, hogy akként rajzolódott ki, hogy a vádlott hibájából történt „minden”. Holott, ha

alaposan megvizsgáljuk a bizonyítékokat, a tényeket, arra jövünk rá, hogy a valódi áldozat az volt, aki életben maradt. A jogalkalmazók alkalmatlanok voltak arra, hogy saját berögzült nemekről hordozott sémáik, hiedelmek árnyékán túllépve kizárólag a tényekre és körülményekre alapozzák szakmai hozzáállásukat. Jogi érvelésüket személyes moralizálás, felháborodottság és értetlenség irányította, ezért fedezhető fel oly sok ellentmondás és hullámvész kijelentéseikben, hivatkozásaikban.

A másik két esetben, amikre röviden kitérek a kontextus kedvéért, a bírói viszonyulás egészen más példáit mutatom meg, amikre meglepéssel utalok, hiszen alapos, gondos, kontextusra is ügyelő, jól felépített gondolatmeneteket tükröznek.

„A sérülések következményeire tekintettel mintegy végigélte lassú haldoklását”⁶

Az esetben a sértett négy gyermekét egyedül nevelő nő (szociális munkás), a vádlott férfi (biztonsági őr); párkapcsolatban álltak a szakítás előtt, egy hajléktalanszállón dolgoztak együtt. A vádlott különös kegyetlenséggel, brutális módon késsel agyonszúrta az áldozatot a házához közel, amint az munkába indult egy téli reggelen.

Az eset vizsgálata során nyilvánvaló volt a bíróság számára, hogy hosszú ideje fennálló bántalmazó, kontrolláló kapcsolattal van dolga. A négygyermekes anyával való szakítást elviselni nem bíró férfi támadása halálos kimenetelű volt:

A tanúvallomások egyértelműek és egybehangzóak voltak a tekintetben, hogy a vádlott betegesen féltékeny volt a sértettre, a szakítás után pedig nem tudott beletörődni, hogy vége van a kapcsolatnak (9.B.116/2014, 14. oldal)

A tanúk közül többen beszámoltak arról, hogy a vádlott kísérgette, ellenőrzés alatt tartotta a sértettet, aki a végén már nagyon félt tőle, mivel kiszámíthatatlannak látta. A férfi volt barátnőjét előre kitervelten és különös kegyetlenséggel ölte meg. A bíró világosan megfogalmazva emelte ki a kapcsolat jellegét és jelölte meg felelősként, és ítélte el a férfit:

A vádlott és a sértett kapcsolatából összefoglalóan megállapítható volt, hogy a vádlott szerelmes volt a sértettbe, a kapcsolat a másikat birtokolni akaró, kizárólagosságot követelő szerelem esete volt. Amikor a sértett számára ez soknak, fojtogatónak bizonyult, és megszakította a kapcsolatot, ebbe a vádlott nem tudott beletörődni. Kitartóan és eredménytelenül próbálta

⁶ Fővárosi Törvényszék 9.B.116/2014; Fővárosi Ítélet tábla 5.Bf.378/2014/9.

döntése megváltoztatására bírni a sértettet, miközben a folyamatos visszaütésektől egyre rosszabb lelkiállapotba került. Ezt követően fordult a sértett ellen, és született meg benne az elhatározás, hogy megöli (9.B.116/2014, 14. oldal).

A vád alá vont cselekmény minősítése: különös kegyetlenséggel, előre kitervelt módon elkövetett emberölés, büntetés: 17 évi szabadságvesztés és 10 év közügyektől eltiltás fegyházban első fokon. Ezt az Ítéltábla életfogytiglanra változtatja, 25 év után bocsátható feltételes szabadlábra.

A bíró ebben az esetben pontosan feltárta a körülményeket, a felek közötti viszonyt igyekezett minél jobban megérteni; ezt szolgálta többek között a rendkívül sok tanú meghallgatása is. Tisztán akarta látni a férfi tettének hátterében meghúzódó indokokat, motívumokat, lélekállapotot. Tisztán kirajzolódott előtte a kontrolláló, másik felet birtokolni akaró attitűd, ami a bántalmazó kapcsolatok sajátja. A bizonyítékok alapos mérlegelésével rekonstruálta a múltbeli eseményeket és a bűncselekmény pszichés oldalát, az alanyi, elkövetői oldalt a tágabb kontextusban értékelte; kimondta a felelősséget már az emberölési cselekményhez vezető úton is. Remek példája a feminista bírói ítélkezésnek.

„Az „összecsomagolt” sértett a leszorításból szabadulni nem tudott”⁷

Legalább két alkalommal a lakás különböző helyiségeiben a közöttük levő vita lezárásaként a padlón vagy az ágyon a sértettet kezén és lábán lefogva leszorította úgy, hogy ne tudjon megmozdulni, majd az akkor kb. 100 kilós testsúlyával ránehezkedett és néhány percig így tartotta. Az ilyen módon „összecsomagolt” sértett a leszorításból szabadulni nem tudott. A vádlott ezen cselekménye addig tartott, amíg a sértett nyugodtan nem feküdt... Egy alkalommal a sértett háta mögött állva hátulról megfogta úgy, hogy két karját a törzséhez szorította, majd ugyanezzel a mozdulattal a sértettet arccal lefelé a kőpadlóra dobta, a sértett fejét a padlóra szorítva tartotta őt azzal, hogy majd akkor megy el, amikor ő akar. (3.B.XVIII.464/2015.ítélet)

Ennek az ügynek kapcsán a bíró munkájának kiemelkedő mozzanatát szeretném megosztani, ami nagyon hasonló a fentebb bemutatott esetbeli viszonyuláshoz: a bűncselekmény jellegének pontos ismerete, a tágabb kontextusban való gondolkodási képesség megnyilvánulása, ezen belül pedig egy tipikusnak mondható élethelyzet valóságának elemző leírása (quasi

⁷ Budapest XVIII-XIX. Kerületi Bíróság 3.B.XVIII.464/2015., Fővárosi Törvényszék 28.Bf.XVIII.6362/2014

köztudomású tényként kezelve). A konkrét eset sajátosságait képes volt egy nagyobb, mindenki által ismert élethelyzet szintjére emelni, ezáltal egy szélesebb értelmezési keretet is megmutat. Mint egy feminista ítéletíró, az érdektelen, távolságtartó bíró mítoszát bontja le, hiszen engedi magát bevonódni az ítélkezési folyamatba: Tárgyilagos és egyszerre empatikus is, helyes ténybeli következtetéseket von le és felvállalja, hogy kifejezetten nők általánosnak mondható élethelyzetéből, tapasztalataiból indul ki. A bűncselekmények megítélésénél a hangsúly nem a sértett viselkedésének megkérdőjelezésén, vagy a vádlott személyiségének részletezésén alapul, hanem a konkrét élethelyzet aprólékos, szisztematikus elemzésén, mindkét fél valóságának feltárásával. Indokoltnak tartom a vonatkozó részt az ítéletből szó szerint ide másolni:

Mivel a bíróság a sértetti vallomást elfogadta és a tényállásokat erre, valamint az azt alátámasztó bizonyítékokra alapította, megállapította azt is ezen bizonyítékok alapján, hogy a sértett valóban mind fizikálisan, mind pedig pszichésen kiszolgáltatott helyzetben volt a vádlottnak. A kapcsolatuk megromlását követően egyikük által sem vitatottan végeredményben a vádlott volt a családfenntartó, ez egy addig önálló keresettel rendelkező, a tanúvallomásokból kitűnően egy addig független nő esetében nyilván anyagi függést okoz. Köztudomású tény, miszerint az újszülött gyermekek gondozása, nevelése, ellátása igen nagy terhet jelent a velük otthonmaradó szülő számára. Különösen igaz ez, amikor ikergyermekekről van szó. Egybehangzó vallomások szerint a vádlott a gyermekek születése után is rengeteget dolgozott, így nyilvánvalóan mind a gyermekek nevelése, mind a háztartás szinte kizárólag a sértettre hárult. Nem volt véletlen az sem tehát, hogy a szülést követően a tanúvallomások szerint –melyet a vádlott sem vitatott – a sértett rendkívül lesóványodott. Nem kíván különösebb szakértelmet annak megállapítása, hogy a sértett minden tekintetben igen nagy megterhelésnek volt kitéve.

Minden kétséget kizáróan meg tudta állapítani a bíróság azt tehát, hogy a sértett kiszolgáltatott helyzetbe került, így nem volt véletlen az, miszerint hosszú ideig nem kért rendőri intézkedést, illetve az intézkedések során nem kért azonnali távoltartást például, hiszen okkal félhetett és tarthatott attól, hogy amennyiben a vádlottal szemben bármilyen további intézkedést kér, ez ránézve azzal járhat, hogy egyedül marad a vádlott anyagi támasza nélkül. Tehát okkal tartotta kiáltástalannak a helyzetét. Valóban okkal tarthatott attól is, hogy a vádlott beváltja azt a fenyegetését, hogy elveszi a gyerekeket, hiszen a későbbiek során be is bizonyosodott, hogy maga a vádlott is keresetet nyújtott be a gyermekek nála történő elhelyezése végett. Tehát a sértett mind fizikálisan, mind pszichésen olyan helyzetben volt, mely kiszolgáltatottá tette őt. (3.B.XVIII.464/2015. ítélet)

A vád alá vont cselekmény minősítése: személyi szabadság megsértése, testi sértés, kényszerítés. A büntetés: szabadságvesztés 1 év 6 hónap, végrehajtás felfüggesztésével, próbaidő 2 év. Elsőfokon 2 év börtön volt, 3 évi próbaidőre felfüggesztéssel.

A két részletesen tárgyalta eset

Az első eset: Öt rendbeli „kamaszos kíváncsiság (sic!)”⁸

A Nyíregyházán történt első esetről a média így adott hírt:

Miközben a világsajtóban még mindig téma a stanfordi úszó sokakat felháborítóan enyhe ítélete, a Debreceni Ítéltáblán kedd délután megkönnyebbülten ölelkezett össze öt jól öltözött tizenéves fiú a családtagjaival, miután kijöttek a másodfokú ítélethirdetésről. („Öten molesztáltak” 2016)

A vád alá vont cselekményeket, a történeti tényállást a következőképp foglalhatjuk össze. A kiskorú sértett szeszesital fogyasztása miatt rendkívül ittas lett, aminek következtében védekezésre és akaratnyilvánításra képtelen állapotba került. Ezt az állapotát használták ki hatalmi helyzetük megélésére a vádlottak, akik részben becsület csorbítására alkalmas cselekményeket végeztek (lepisílték és leköpködték a sértettet, volt, aki a szájába lógatta a nemi szervét, fotókat készítettek, amin a sértett meztelen fenéke mellett pózoltak, grimaszoltak) és emellett valamennyien szexuális cselekményt is megvalósítottak (sértett lemeztelenítése, nemi szerveinek fogdosása, „ujjazása”).⁹ A vádlottak pornográf felvételeket is készítettek, megosztották azokat egy közösségi csevegő fórumon, körbeküldözgették barátaik között. Az ítélet szerint a cselekmény másnapján, a sértett szeme láttára a „közös cselekvőségükről készült képeket közösen, egységben, baráti körként nézegették és mulattak azon.”¹⁰ A kiskorú sértett a vád tárgyává tett cselekményekre egyáltalán nem emlékezett, így közvetetten szerzett információkat a vele történetekről, emlékezete még utóbb sem tisztult fel. A feljelentést édesanyja tette meg.

Az eset minősítése: kiskorú sérelmére elkövetett szexuális erőszak, gyermekpornográfia.

⁸ Nyíregyházi Törvényszék 1.Fk.369/2014/72. szám, Debreceni Ítéltábla FkF.I.271/2016./11. szám.

⁹ Az elsőfokú ítélet 37. oldalán találhatóak alapján.

¹⁰ Elsőfokú ítélet, 34. oldal.

A büntetés:

- Első fokon: fiatalok büntetésében letöltendő büntetés; társtettesként elkövetett szexuális erőszak büntette és társtettesként elkövetett gyermekpornográfia büntette miatt három fiút négy évre, két társukat pedig három-három évre ítélték
- A másodfokú ítéletben az öt fiú büntetését enyhítették, és nem csupán a büntetési tételek lettek leszállítva (az első- és másodrendű fiúnál 1 év 10 hónapra, a harmadrendű vádlottnál 1 év 8 hónapra, a negyedrendűnél 1 év 4 hónapra, az ötödrendű vádlottnál pedig 1 év 2 hónapra), és a végrehajtási fokozat börtönről fogházra módosítva, hanem felfüggesztették a büntetések végrehajtását is

Ebben az ügyben az első, illetve a másodfokon született ítélet nagyon jól mutatja, hogy ugyanazon cselekmény történeti rekonstrukciója mennyire különbözhet ugyanazon eljárás során, annak ellenére, hogy a cselekmény jogi minősítése megegyezik. Az érdekesség kedvéért megjegyzem, hogy mindkét ítélkező tanácsnak férfi elnöke volt, két-két női tanácsstaggal (az első fokon ülnökökkel). A tényállás tisztázásakor a törvényszék ítéletében az alábbi fontos megállapításokat tette:

Az elsőfokú bíróság álláspontja szerint a cselekmény valamennyi vádlott esetében egyértelműen szexuális indíttatású volt. A bűncselekmény elkövetésekor 17, 16, 15 éves vádlottak addigi csekély élettapasztalatuk folytán nyilvánvalóan tisztában voltak a szexualitás alapjaival, többüknek volt már szexuális élménye. Ebből fakadóan feltétlenül tudniuk kellett, hogy cselekményük szexuális cselekmény, mert alkalmas nemi vágy felkeltésére, fenntartására vagy kielégítésére. A törvényszék a bűnösségi körülmények vizsgálata és elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy a vádlottakkal szemben csakis büntetés kiszabásával érhetőek el a büntetéskiszabási célok, a cselekmények számára, jellegére figyelemmel intézkedés alkalmazása a kedvező személyi körülmények ellenére sem jöhetett szóba. (FkF.I.271/2016./11. ítélet)

Az ítélet táblája ítélete alapján az elsőfokú bíróság helyesen állapította meg, mi történt (a tényállás felderítése megfelelő volt) és az minek minősül (jogi minősítés), azonban kisebb jogtechnikai jellegű javításokat tett. Helyesbített például: nem társtettesként kellett volna megállapítani, mivel többes tettesség tipikus esetével állunk szemben. A tanács ugyanakkor egy látszólag nem feltűnő, ám annál nagyobb horderejű, jogi tényeket érintő változtatást is végrehajtott az elsőfokú ítéletben. A tényálláshoz hozzáfűzött,

oda beszúrt egy nagyon fontos félmondatot, ami a büntetések megváltoztatásának kontextusát megteremthette:

Kiegészítendő az iratok tartalma alapján az ítélet 40. oldal 4. bekezdése azzal, hogy mielőtt az elfogyasztott italtól a sértett elszédült volna, a fiúkkal bulizott és jókedvűen táncolt. Az így pontosított, illetőleg kiegészített tényállást az Ítélet tábla mindenben megalapozottnak találta, és a Be. 351.§ (1) bekezdésére figyelemmel a másodfokú eljárásban irányadónak tekintette. (FkF.I.271/2016./11. ítélet)

Így kerülhetett alkalmazásra, bírói gyakorlatra való hivatkozással, az a doktrína miszerint „*A sértett viselkedése, magatartása a nemi erkölcs elleni bűncselekmények megítélésénél jelentős bűnösségi körülmény.*” (BK.v.56.sz. állásfoglalás II.4.) Az Ítélet tábla így kijelenthette, hogy

jelen esetben a sértett meggondolatlan magatartása értékelendő az enyhítő körülmények sorában (BH.1993.281. jogeset). (...) A 14. életévét alig betöltött sértett a sérelmére elkövetett cselekmény helyszínén – ahová önként érkezett – rövid idő alatt jelentős mennyiségű, mintegy másfél deciliter tömény italt fogyasztott, ezt követően a fiúkkal együtt „bulizott”, majd szédülni kezdett, s végül magatehetetlen állapotba került. (FkF.I.271/2016./11. ítélete)

A sértetti „közrehatás” értékelése

A sértetti közrehatásnak az elkövetők javára való értékelése, mint büntetésük jelentős enyhítésére okot adó körülmény – nem csak ebben a konkrét esetben – súlyosan aggályos, idejét múlt, avittas, elfogult magatartás, ami figyelmen kívül hagyja a társadalmi nemek egyenlőségét, azonos jogait (beleértve a szexuális önrendelkezéshez való jogot is). Sajnálatos módon hatályban van a 1993. 281. számú bírósági határozat¹¹ (továbbiakban: BH 1993.281.), amire hivatkozással tulajdonképpen jogszerűen és legitim módon meg lehet ezt tenni a mai napig. Az eseti döntés magva a nyíregyházi eset, erre alapozva került sor az alábbi útmutatás megfogalmazására:

A 17 éves sértett a késő esti órákban, önként – akkor még minden kényszertől és fenyegetéstől mentesen – vállalkozott arra, hogy a kerítésen átmászva a laktanya területére, azon belül pedig a sorállományú katonák hálókörletébe bemenjen. A rendelkezésre álló bizonyíték szerint a sértett

¹¹ „A nemi erkölcs elleni bűncselekmények elbírálása során a sértett könnyelmű, meggondolatlan magatartását - mint közreható tényezőt - általában enyhítő körülményként kell figyelembe venni” [Btk. 83. §, 197. § (1) bek., 12. sz. Irányelv B/3. pont].

számára az a környék, ahol a laktanya van, ismeretlen volt, a sértett attól igen távol lakott, ezen a környéken korábban soha nem járt. Jóllehet a bemászásra a vádlott és társa hívása indította, mégis az a tény, hogy a korának megfelelő fejlettségű fiatalkorú leány késő este a kizárólag férfiak elhelyezésére szolgáló katonai helyiségbe bement, meggondolatlan, könnyelmű viselkedés volt. Ezáltal egy olyan helyzet kialakulásához járult hozzá, amelyben a vádlott akadálytalanul érvényesíthette akaratát vele szemben, és a nemi szabadságát sértő cselekményt követett el.

A Legfelsőbb Bíróság 12. számú Irányelvében foglaltak szerint a sértett viselkedése és magatartása a nemi erkölcs elleni bűncselekményeknél jelentős bűnösségi körülmény. A fentiekből kitűnően a sértett viselkedése - bár nem kihívó, de - könnyelmű volt, ezért azt - mint sértetti közrehatást - indokolt volt megállapítani. A büntetéskiszabás körében irányadó körülményeket ezért a Legfelsőbb Bíróság annak megállapításával egészíti ki, hogy a sértett meggondolatlan magatartásával közrehatott a cselekmény megvalósulásában, és ez enyhítő körülmény. Ez utóbbi enyhítő körülmény figyelembevétele mellett az elsőfokú bíróság által kiszabott büntetés mértéke eltúlzott, ezért annak az enyhítése indokolt. (BH 1993.281.)

Számunkra ehelyütt az a releváns elem, hogy a bíróságnak bármely sértettet egyforma védelemben kell részesítenie azok 'erkölcsi tisztaság'-ára tekint nélkül, ahogyan Bencze Mátyás (2011, 127) fogalmaz. Ennek ellenére a magyar jogalkalmazói gyakorlatban számos példát találunk arra, amikor az adott jogág igazoló elvei háttérbe szorulnak a szubjektív alapú döntéshozattal szemben. Azt gondolom, hogy kiváló terep ez a nemi sztereotípiák érvényre juttatására, például a nőkkel szembeni erőszak jogi megítélésekor. Egyetértek azzal, hogy büntetőjogi gyakorlatunk nem a nők nemi erőszakkal kapcsolatos tapasztalatára alapozza a nemi erőszak megítélését, amit én kitágítanék a nőkkel szembeni erőszak jelensége körébe sorolható összes Btk. tényállásra, hanem olyan mércékre, amelyek bizonyos fokú „férfias” jellegű visszaéléseket még tolerálnak. Azt gondolom, hogy a nyíregyházi ügyben az elkövetők tette mögött kamaszkori kíváncsiságot vizionálni egyfajta férfiúi összekacsintás keretében ennek mintapéldája (az idősebb férfi az ifjak tettét mintegy legitimizálja). A bíró a szóban forgó jogeset kapcsán analógiát alkalmazott; a női sértettnek a nyíregyházi esetben sem kellett volna olyan helyzetbe hoznia magát, hogy erőszakos bűncselekmény áldozatává válhasson. Ez az áldozathibáztató attitűd, amivel a felelősséget az elkövetőről az áldozatra hárítjuk, elfogadhatatlan. Jelen esetben további súlyosító körülmény, hogy az áldozat kiskorú, egy gyermeklány. A hivatkozott BH-ban egy fiatal nő. Ebből a szempontból a bíróság üzenete világos: aki nőnemű, annak már gyermekkorában meg kell tanulnia, mit szabad és mit nem egy nőnek. A férfiak

erőszakos magatartása kimenthető, azonban a nőként való határátlépést még a jog is bünteti.

Így, visszatérve a konkrét nyíregyházi jogesethez, az Ítéltábla fentiekre tekintettel nem meglepő módon a szankció kiszabásánál teljesen ellentétes álláspontra helyezkedett, mint az elsőfokú tanács. A másodfokú ítéletben az öt fiú büntetését enyhítették, és nem csupán a büntetési tételek lettek leszállítva, és a végrehajtási fokozat börtönről fogházra módosítva, hanem felfüggesztették a büntetések végrehajtását is:

Amikor a bíró ezt kimondta, a családtagok közül többen felzokogtak a megkönnyebbüléstől. Egyik fiúnak sem kell fiatalkorúak börtönébe vonulnia, ha átvészeli gond nélkül a próbaidőt. („Öten molesztáltak” 2016)

Az ítéltábla abban egyetértett a törvényszékkel, hogy a fiatalkorúakkal szemben büntetés kiszabása indokolt; azonban a törvényszék kizárólag végrehajtandó szabadságvesztés alkalmazásával látta elérhetőnek a büntetési célok hatályosulását, míg az Ítéltábla úgy ítélte meg, hogy a fiatalkorúakkal szemben nem szükséges jelenleg a szabadságvesztés végrehajtása, lehetőséget látott azok próbaidőre történő felfüggesztésére. A felsőbb bíróság szerint nem hagyhatók figyelmen kívül az alábbiak:

valamennyi fiatalkorú 7 hónapot előzetes fogvatartásban töltött a javítóintézetben, ahonnan valamennyien igen pozitív nevelői jellemzést kaptak. Három fiatalkorú jelenleg érettségizik, továbbtanulási szándékaik vannak, másik két vádlott pedig ezt követően a következő években fog érettségi vizsgát tenni. Továbbá, e fiatalok igen rendezett családi körülmények között élnek, határozott jövőképpel rendelkeznek, cselekedetüket – melyet kamaszos kíváncsiság is motivált – megbánták, büntüdatuk alakult ki, bírják a sértett megbocsátását, és az Ítéltábla mindezekből arra következtetett, hogy velük szemben a szabadságvesztés büntetések tartama mérsékelhető, és Btk. 85.§ (1) és (2) alapján elsősorban az elkövetők személyi körülményeire tekintettel próbaidőre felfüggeszthetők. (FkF.I.271/2016./11. ítélet)

Az ítéltábla szerint nyomatékos enyhítő körülményként volt értékelendő az is, hogy a vádlottak mindegyikében a szakértő a büntüdat kialakulását határozottan hitelesnek értékelte. Olyan határozottan állította ezt, hogy az alapeljárásban meghallgatott pszichológus szakértők véleményét is képes volt felülírni. A szakértők szavait az elsőfokú ítélet tartalmazza:

Egyező álláspontra jutottak a tekintetben, hogy a vádlottaknál a büntüdat már kialakult, az egy egészen másik kérdés, hogy a büntüdat, illetve megbánás kialakulásában milyen jelentőségű a jogkövetkezményektől való félelem és

mennyire jellemző a tényleges megbánás, a pszichiáter szakértő álláspontja szerint a vádlottak esetében mindkettő jellemző. (1.Fk.369/2014/72. ítélet)

A sértett reakciója az elkövetők magatartására – egy alig érintett téma. Az elsőfokú bíróság annak feltárására/feltérképezésére, hogy a sértett az általa elszenvedettekhez és az elkövetőkhöz hogyan viszonyul, nem tett sok erőfeszítést. Az alábbiakat foglalta ítéletébe:

Azon védői kérdésre pedig, hogy meg tud-e bocsátani a vádlottaknak, kijelentette, hogy hát még bocsánatot sem kértek tőle, és ha megtennék, akkor valószínűleg megbocsátana, de már sohasem fogja elfelejteni azt, amit vele tettek. (1.Fk.369/2014/72. ítélet)

Hozzátette azt is, hogy a bíróság számára beszédes volt, hogy amikor a vádlottak egyenként bocsánatot kértek tőle, a sértett sírva jelentette ki, hogy:

Nem szeretnék én ezekre mondani semmit sem ... hát részben biztos, hogy megbánták már a dolgot, de nem tudok erre igazán mit mondani. [...] A sértett fent részletezett érzületéből és magatartásából egyáltalán nem vonható le olyan következtetés, mint amilyenre a védelem a védőbeszédében hivatkozott; azaz, hogy a sértett a vádlottaknak teljes egészében megbocsátott. (1.Fk.369/2014/72. ítélet)

Az Ítélető tábla ennek ellenére nyomatékos enyhítő körülményként értékelte a sértett megbocsátását, amelyre szerintük abból lehet határozott következtetést levonni, hogy a sértett hangot adott annak, hogy nem kívánja, hogy a vádlottak visszamenjenek a börtönbe.

A tárgyalótermi diszkurzusról: a bírói kioktatás aggályos kijelentéseire való reflektálás

A sajtótudósításokból az ítélethirdetés alkalmával élőszóban elhangzottakról is van tudomásunk. Ehelyütt szó szerint közlöm egy újságíró beszámolóját, ami a tárgyalásról való tudósítás része:

A bíró hosszan fejtegette, miért nem kellett szerinte az első fokú ítélettel ellentétben börtönbe küldeni a fiatalokat, elmondta, a fiataloknál a büntetés célja az, hogy helyes irányba fejlődjenek és a társadalom hasznos tagjaivá váljanak. A bíró szerint ezt náluk a börtön nélkül is el lehet érni. Kitért arra, hogy már az előzetes letartóztatás sem „múlt el nyom nélkül”, „valamennyi vádlott büntudattal küzd”, egyiküket pszichológus kezelte. Az indoklaskor elhangzott, hogy a bírói gyakorlat enyhítő körülményként szokta értékelni a sértett megdöntetlen magatartását. A bíró előzőleg beszélt arról,

hogy a lány önként ment fel a lakásra, jelentős mennyiségű alkoholt ivott, táncolt. Elhangzott az is, hogy a lány sem akarta, hogy börtönbe kerüljenek a fiúk. Az indoklásnál a bíró a lány meggondolatlan magatartásáról beszélt, később azzal folytatta: ugyanez a meggondolatlanság jellemző valamennyi vádlottra is. Kamaszos kíváncsiság, barátok közötti felvágás motiválta a fiúkat, amikor elkövették, amit elkövettek, mondta a bíró. Hozzátette, az is fontos szempont volt, hogy rendezett családi háttérrel és határozott jövőképpel rendelkeznek a fiatalok. Az ítélethirdetés végén felállította őket, és intézett hozzájuk egy kisebb beszédet. Egyikőjük se gondolja, hogy amit csináltak, az nem erkölcsileg elvetendő és mélyen elítélendő magatartás – mondta. Miközben beszélt, az egyik fiú a szemét törölgette. A bíró, mint egy tanár, arról adott leckét, mi a teendő egy magatehetetlen állapotban lévő nővel: „a nőt segítjük”, „orvosi ellátásban részesítjük”, és gondoskodunk róla, ha fiatalkorú, hogy minél előbb a szüleihez kerüljön, nem pedig kihasználjuk az ő helyzetét. A fiúk csendben álltak egymás mellett. A bíró figyelmeztette őket: tartsák be a próbaidőre vonatkozó szabályokat, mert ha nem, „teljesen mindegy, ki mennyire ígéretes, mennyire tehetséges”, akár a felfüggesztett fogház letöltését is elrendelhetik. Még egyszer nyomatékosította: olyat hajtottak végre, amit „minden normális ember elítél”, „alapvető erkölcsi szabályt léptek át”. Végül azzal bocsátotta el őket: „Tekintsék utolsó figyelmeztetésnek!” („Öten molesztáltak” 2016)

A bíró azzal, hogy mind a sértettet (elsőként őt), mind a vádlottakat egyformán meggondolatlanak nevezte, egy költői fordulattal egy szintre helyezte az elkövetőket az áldozattal. Ez kvázi a bűncselekmény kialakulását illetően a felelősségben való egyenlő osztozás képét vetíti elénk. Ez analóg azzal, amikor egy bántalmazó kapcsolatot igyekeznek kölcsönös vitázásnak, háztartáson belüli csetepaténak lefesteni, ahol mindkét fél hibás egy kicsit. Pontosan azt a hatalmi mozzanatot veszítik el/gyomlálják ki/hagyják figyelmen kívül, ami az egész dinamika hátterében áll – azzal a közhiedelemmel szemben, hogy valaki biztosan provokált valakit, vagy, hogy indulatos emberek között elharapózik a vita. Ugyanis a bántalmazó kapcsolatokban az elkövető hatalmi fölényben van, jellemzően több fronton tartja alárendeltségi helyzetben áldozatát, tehát a felek között hierarchia van és korántsem mellérendeltség, egyenrangúság. Jelen esetben is ott volt a bizonyos hatalmi szál. Ahogyan az az elsőfokú ítéletben is rögzítésre került, a pszichiáter szakértő asszony a fényképeket nézegetve elmondta, hogy a fiúk egyértelműen jól érezték magukat:

Feltűnően jókedvűek, ez a helyzet nem csupán hormon által irányított lehet, hanem a hatalmi helyzet megélése is, amikor egy külvilági ingerekre reagáló, magatehetetlen kislánnyal különféle dolgokat művelnek. (1.Fk.369/2014/72. ítélet)

Férfiként abban a hitben cselekedtek, hogy szexuális vágyaik kielégítésére szabadon felhasználhatnak egy női testet, ráadásul még az esetleges ellenállással sem kell vesződniük. Elgondolásukat az ítélőtábla erősítette meg igazán, hiszen kíváncsiságból elkövetettnek ítélte meg tetteiket, ami teljesen helyén való kamaszoknál. Az a tény pedig, hogy egy ilyen jellegű erőszakos, szexuális töltetű cselekedettel fel lehet vágni a kortársak előtt, magukat spílerként beállítani (ahogyan a csevegő alkalmazásban létrehozott csoport elnevezése is mutatja), kóros képet mutat fel a társadalom lélekhangeléséről a nemi viszonyokat, szerepeket illetően.

A gyermeklány sértettként való közrehatását hangsúlyozni, ami abban nyilvánul meg, hogy a hímnemű ismerőseivel egy lakásban merészkedett tartózkodni és velük iszogatni, jól érezni magát, teljes mértékben elfogadhatatlan. Egy gyermeklánynak vajon milyen okból kifolyólag kellene attól tartania, hogy ismerősei szexuális tárgyként fogják kezelni és szégyenteljes módon használják ki női mivoltát? Hogyan lehet bármiféle logikai kapcsolatot/összefüggést megállapítani egy ilyen súlyosan emberi méltóságot sértő, nemi erkölcs elleni bűncselekmény elkövetése és egy gyermeklány valóban(!) kamaszos tette (1,5 deci vodkát elfogyasztani ismerősök társaságában egy buli előtt) között? Habár ez egy meglehetősen aggályos felvetés, az ítélőtáblán ezt még jogi köntösbe is burkolták. Kihasználva a fellebbviteli eljárás sajátosságait, jelesül, hogy arra is lehetőség van, hogy az első fok által megállapított tényállást az iratok alapján 'kiegészítsék'. Így kerülhetett be a tényállásba, így a kötelezően értékelendő jogi tények sorába a gyermeklány „táncolása, bulizása” az eszméletlenségét megelőzően, aminek segítségével egy áldozathibáztató csavarral az ő felelősségét is bele lehetett szőni a történetbe.

Az elkövetők rendezett családi állapotára és kikövezett jövőjére való rendszeres bírói utalgatás is messzemenően aggályos, ugyanis annak a látszatát kelti, hogy biztos háttérrel (nyilván ez relatív, jelen esetben bírói mérlegelés körébe esik) bárki bármit megtehet különösebb következmények nélkül. Mondhatnánk, a vádlottak tette alól mintegy felmentést jelentett társadalmi státuszuk, a „pedigré”. A sértett jövőjéről, az őt ért sérelmek rövid és hosszú távú, már jelentkező, illetve potenciális hatásairól szó sem esett, nemhogy azt is a vádlottak terhére értékelte volna a bíró. Szavai alapján egyértelmű, hogy a fiúk jelene és jövője aggasztja, az ő ügyükben igyekszik a lehető legjobbra, ezzel egyidejűleg a lány jelene és jövője hidegen hagyja, még csak említésre méltónak sem tartja.

Ahogyan a bíró arról oktatja ki a vádlottakat, hogyan „*kell*” a nőkkel bánni, az – minden bizonnyal jó szándék által vezérelve – roppant elavult, sztereotípiákon alapuló, a konkrét cselekményt egy beláthatatlanul absztrakt szintre helyező modoros megnyilvánulás, ami inkább illik egy régimódi

erkölcsstan könyvbe, mintsem egy társadalmi változásokat célzó, elfogulatlan jogalkalmazói megnyilvánulásba. Milyen üzeneteket küld ez az érvelés napjaink generációjának (és szüleiknek) a nemek viszonyáról, a kamaszos kíváncsiság határaitól, a még megbocsátható és a már nem megbocsátható kategóriák között húzódó határvonalról? Hol húzza meg az erkölcsi határt? Mire való a nő és mit tehet meg a férfi?

A bűncselekmény jellege és a sértett további életére/személyiségére való kihatása: hiányosságok/elhallgatások mindkét ítéletben

Olyan kérdést kívánok tárgyalni ehelyütt, amelyet mindkét bíróság mellőzött. Meggyőződésem, hogy legalább annyira fontos és körbejárandó kérdéskör a bűncselekmény áldozatának jövője, rehabilitációja, a vele történetek elfogadásának/feldolgozásának foka és ennek mérlegelése, mint az elkövetők jövőjének hosszas ecsetelése, illetve rendezett családi háttérüknek és jövőre vonatkozó határozott elképzeléseik elismerése. A sértett jövőjének és sérelmeinek számbavételét, ennek a kérdéskörnek egyáltalán a jogi környezetben való megjelenítését, egyik bírói tanács sem látta szükségesnek.

Ahogy az elsőfokú ítélet fogalmaz, a sértettet nemiségében súlyosan sértő cselekmény(ek) történt(ek). Arról azonban sem első fokon, sem másodfokon nem esett még említés szintjén sem szó, hogy ez az absztrakt kategória a valóságban mit is jelent. Arról, hogy a gyermeklányként elszenvedett, nemi erkölcsöt, szexuális önrendelkezést sértő, az emberi test legintimebb területét – akarata ellenére, beleegyezése nélkül – kieroszakolt érintés, hogy a rajta, mint egy alávetett tárgyon véghez vitt cselekedetek milyen hosszú és rövidtávú, milyen súlyú károkból és sérelmekben jelentkeznek, mind fizikai, mind lelki értelemben. A kialakulófélben levő szexuális én kifejlődésének ezen érzékeny szakaszában, ráadásul kortársak által megbélyegezve kell „továbblépni” a történeteken. Kívülállóktól tudomást szerezni, rádöbbenni, szembesülni, ráadásul egy olyan életkorban, amikor a kortársak véleménye különös jelentőséggel bír. A sértettnek egy stigmával kell majd tovább élnie, a nővé válás küszöbén azzal kellett szembesülnie, hogy egy egész város az ő legintimebb testrészeinek képein csámcsog. Mindezen körülményeknek a jog világában is meg kellett volna jelennie. Az a tény, hogy a vádlottak tettüket népszerűsítették, elújságozták, szélesebb körben megismerhetővé tették, a sértettre egyébként is nehezedő terhet még súlyosabbá és láthatóvá tette.

Az a körülmény, hogy a sértett nem emlékszik a megszegyenítő, rajta elvégzett cselekményekre, nem jelenti azt, hogy ezek nyom nélkül

maradnának/maradtak volna (mind fizikai, mind lelki értelemben). Megjegyzendő, hogy a Törvényszék röviden ugyan, de mégiscsak kitért arra a körülményre, hogy a sértett számára mit jelenthetett az, hogy a vád tárgyává tett cselekmények áldozata lett, de ennek az ítéletalkotás szempontjából nem volt relevanciája: „A sértettnek a nyomozás időszakában igencsak elnehezült az élethelyzete, hiszen a vele történtek rendkívül hírértékűek voltak a városban, különösen a fiatalság körében” (1.Fk.369/2014/72. ítélet).

A második eset: „Féltékenység vagy az Életéért küzdött?”¹²

A második esetben a vád alá vont cselekmények: több késsel, Ytong téglával való támadás, meztelenül a földön húzza áldozatát a kertes házuk udvarán, a házba kergeti, a lány csupán egy szomszéd közbenjárására menekül el.

Az eset minősítése: különös kegyetlenséggel elkövetett emberölés kísérlete.

A kiszabott büntetés: 10 év szabadságvesztés börtönben, 8 év közügyektől eltiltás, Btk. 160.§ (1) (2) d.; Fővárosi Ítéltábla 11.Bf.198/2014/11. megváltoztatja fegyház fokozatra.

Kontextus, a bűncselekmény jellege:

A bántalmazó, kontrolláló, pár évig tartó kapcsolat után, a szakítást követően a férfi a nő ellen fordul. A sértett apja szerint a vádlott majomszeretettel kezdte szeretni lányát, befolyásolta őt. A vádlott anyja elmondása alapján a barátnőkkel mindig minden úgy volt, ahogyan a fiú szerette volna, ezzel mutatta ki, hogy ő igazi férfi. A sértett azt nyilatkozta, hogy a vádlott egyszerűen egyfolytában zaklatta, hívogatta, és kapcsolatuk végére teljesen magára maradt, nem volt jóban a vádlotton kívül senkivel, a szociális hálója eltűnt.

A bíró a kontextus feltárását követően a bűncselekmény elkövetésének motívumaként az alábbiakat jelölte meg: a sértett szakítása, a vádlott közeledése visszautasítása miatti szerelemféltésből eredő bosszú. A vádlottat ekképpen jellemezte: hiúságában és érzelmeiben megsértett, kétségbe esett, a visszautasítástól indulati állapotba kerülő és azt uralni nem tudó férfi. Megállapította, hogy semmiféle elmebeli korlátozottság nem volt értékelhető nála; az indulatában magát egyre inkább belehergelő, ekkor már megfelelő fékekkel nem rendelkező ember rendkívül primitív – a nála sokkal

¹² Budapest Környéki Törvényszék 16.B.86/2013, Fővárosi Ítéltábla 11.Bf.198/2014/11.

gyengébb és kiszolgáltatottabb személy elleni – brutális reakciója volt a vád alá helyezett cselekménysorozat.

Láthatjuk, hogy ebben az esetben a 'szerelemfáltás' kategóriát hogyan használja a bíró. Egyáltalán nem mentséget szolgáltat a férfinak, mintegy erkölcsi alapon felmentést vindikálva neki, hanem tényként közli azt, hogy képtelen volt feldolgozni a párjától való különválást. Tettének motívumaként ezt nevezi meg, azonban büntetésének enyhítésére ez nem lesz alkalmas körülmény szemében. A magyar joggyakorlatra nem ez a hozzáállás a jellemző. A tendencia az, hogy „szerelemfáltásra” (fáltékenység) hivatkozással a büntetés enyhíthető, amiazt tükrözi, hogy a társadalom nem ítéli el olyan szigorúan az elkövetőt, ha úgynevezett „szerelmi” szál keveredik a bűncselekménybe. Még az emberölést is képes romanticizálni ez a szófordulat, aminek okán például egyáltalán nem mindegy, hogyan tájékoztat a média az effajta esetekről. A jogi diszkurzusban, az ítélkezés folyamán rendre szerepet kap a „szerelemfáltás”, mint a bűncselekmény elkövetésének motívuma. Ez a tipikusnak mondható emberölési ok felindulásban elkövetett emberölést alapoz meg nagyon sok esetben: „Ez utóbbi azt bizonyítja, hogy létezik olyan, általános társadalmi empátiát kiváltó külső körülmény, amelyet a jogalkotó is akceptál”, írja Bolyki (2016, 75). Bolyki ugyanezen munkájában az esetek gender vonatkozására inkább csak következtethetünk például abból az adatból, hogy a 2013/14-es években a fáltékenységből elkövetett emberölések az összes emberölés 18%-át teszik ki, és az elkövető minden esetben férfi. Bolyki egy másik tanulmányában azt írja, hogy a bírók „az érzelmi motívumoknál (*fáltékenység*, régóta húzódó konfliktus, hirtelen keletkező indulat, krízishelyzet, félelem) átlagosan 20-22%-ban értékelték a mentális hátteret enyhítő tényezőként.” (Bolyki 2016, 75)

A „szerelemfáltás” fogalmát jogszabályszövegben *nem találjuk*, mondhatni szokásjog jelleggel a vádlott személyi körülményei között, motívumként nevezik meg a bírók. Fontos volna, hogy ne akképpen hivatkozzanak rá, mint erőszakos cselekmények erkölcsileg igazolható indoka, azaz enyhítő körülményként, hanem úgy tekintsenek rá, ami: erőszak, birtoklásvágy, hatalomvágy, aminek semmi köze a szerelemhez, a romantikához.¹³ Amíg nem így tesznek, az áldozatot, a sértettet hibáztatják, mivel azt sugallják, ha ő másképpen viszonyul az elkövetőhöz (nem hagyja el, nem választ új párt), „megelőzhette volna” az ellene elkövetett erőszakos cselekményt. Holott ennek a feltételezésnek semmi alapja nincs, és az erőszakot alkalmazó fél felelősségének bagatellizálásán túl nem vezet célra.

A tárgyalás során a következőket jegyeztem fel:

¹³ Ld. erről: Mendes 2015.

A bírónő abszolút empátikus, türelmes, érthetően kérdez (nem szólít senkit keresztnévén). Végig tiszteletteljesen fordult minden résztvevő felé. Együttérző, ugyanakkor lényegretörő, fontos kérdéseket tett fel. (2014. február 17. napi tárgyalás)

Egy ilyen lényegre törő tisztázó kérdés, amit lejegyeztem a sértett irányában:

A bántalmazás során mit érzett, olyan jellegű volt, hogy a szép csinos barátnőm ne legyen olyan szép másnak vagy az élet kioltása a célja? Féltékenység, megszurkálom az arcod és csak az enyém leszel vagy az életéért küzdött? (2014. február 17. napi tárgyalás)

A sértett erre nagyon határozott választ adott:

Egyértelműen meg akart ölni, ahogy hangoztatta is, mindig új eszközt szerzett, a hajamnál fogva húzott végig a betonon meztelenül, „ha nem leszel velem, akkor megöllek. (2014. február 17. napi tárgyalás)

Fontos volt a kérdéskör tisztázása, hiszen a vádlott vallomásában azt nyilatkozta:

Azt kívántam, hogy ő is élje át a fájdalmat, nem akartam kioltani az életét, félelmet akartam kelteni benne, talán azt a látszatot kelteni, hogy bármire képes vagyok (vádlott írásbeli vallomás) – direkt olyan helyeken bántalmaztam, ahol nem keletkezhet halálos sérülés, vívó vagyok, ezzel tisztában vagyok. [...] Kértem, hogy folytassuk a kapcsolatot, amit ő határozottan visszautasított, elkeseredésemben teljesen elvesztettem a fejem, dühroham jött rám. (2014. február 17. napi tárgyalás)

A bírónak azt kellett eldöntenie, a vádlott szándéka miben állt; megölni, avagy sérüléseket okozni, tehát megállapítható –e szándékos emberölési kísérlet, vagy az enyhébben minősülő életveszélyt okozó vagy súlyos testi sértés befejezett alakzata.

Tárgyalótermi diszkurzus

A 2014. február 17-i tárgyalásról, ahol, önkéntesként vettem részt, a feljegyzéseimben erről így írtam:

A bírónő részletes tényállás ismertetést tartott, a helyszínről készült fotókat is a hallgatóság rendelkezésére bocsátotta. Ahogyan mondta, a vádlott a volt kedvesét szúrta meg, kizárólag esztétikai jellegű sérüléseket okozva, miután

a sértett közölte vele, hogy továbbra sem hajlandó vele a kapcsolatot tovább folytatni. [...] Dulakodás közben közölte, hogy meg fogja ölni a lányt, miután saját kezét is megvágta, végig fenyegetőzött. Hajánál fogva vonszolta, virágcsereppel, Ytong téglával igyekezett a fején sérüléseket elérni. A lány az egyik szomszéd – akinek a meghallgatása ezen a tárgyaláson történt – hathatós segítségének köszönheti az életét.

A 2014. március 7-i tárgyalásról készített jegyzeteimben ez áll:

A sértett megkapja a lehetőséget minden elhangzottra, látottra reagálni, észrevételt tenni. A bírónő elmondja, hogy mit miért kérdez újra és kiemeli, ha valaminek van vagy éppen nincs jelentősége. A sértettet, mint olyan személyt kérdez, körülményekről, amiknek leghitelesebb feltárását tőle várja. Az érződik, hogy abszolút hitelt ad a sértett szavának. A vádlottal is tiszteletteljesen beszél, megadja a lehetőséget észrevételre, kioktatja minden lényeges történéstre. Leveteti a bilincset, lehetőséget biztosít az édesanyjával való fizikai kontaktusra. A sértettnek mond ilyet: tudom, hogy nehéz, de jó lenne, ha emlékezne.

A jogeset kapcsán, a folytatólagos tárgyalásokat végighallgatva az fogalmazódott meg bennem, hogy a többszöri viktimizáció olyan mértékben szembetűnő és zavaró a büntetőeljárásban, hogy nehéz nem észrevenni. A jegyzőkönyvek állandó, pontos ismertetése, az egyes részletek sorozatos és sokszoros részletezése, felidézése tucatnyi alkalom arra, hogy a sértett újra és újra arra kényszerüljön, hogy átgondolja, átélje az adott esetben évekkal azelőtt megtörtént cselekményeket, aminek traumatizáló hatása van. Ez még inkább felerősíti a vádlottal szemben folytatott (közvetett) mentegető kommunikációt. Ugyanis az Ítéletábra a cselekmény erkölcsileg elítélendő okból fakadó voltát mellőzte, mivel megítélése szerint a „szerelemföltésből” eredő bosszú az egységes bírói gyakorlat alapján azt önmagában nem alapozza meg. Tehát a másodfokú bíróság tanácsa szerint az a körülmény, hogy valaki fizikai erőszakot alkalmaz olyan esetben, amikor érzelmei visszautasításra, elutasításra kerülnek, nem elítélendő erkölcsi szempontból, ami a társadalom értékítéletét illetően meglehetősen aggályos üzenet, azt gondolom.

Záró gondolatok

Az általam kiválasztott jogesetek megítélésem szerint tökéletesen rámutatnak arra, hogy van jelentősége annak, hogy a jogalkalmazók mit gondolnak a gender-ről, a gender viszonyokról. A jogban pedig megvannak az eszközök arra, hogy mindezeknek érvényt is szerezzenek. Az értekezés hoz példát arra, hogyan lehet a jog nyelvére, egyes jogtechnikai eszközökkel

lefordítani ezeket az elgondolásokat, feltevéseket. Arra is látunk példát, hogyan vannak ezek rögzülve quasi a szokásjogban és az írott jogban egyaránt.

A jogesetek elemzését követően a nőkkel szembeni erőszak bírói értelmezési kerete kétféle diszkurzusban tűnik megjelenni. A negatív példa, amikor a bíróság egyfajta áldozathibáztató attitűddel az áldozat ún. közrehatását igyekszik bizonygatni az általa elszenvedett erőszakos cselekmény létrejöttében. Amikor a felelősséget quasi igyekszik megosztani a felek között, ahelyett, hogy kizárólagosan az elkövetőt vonná felelősségre. Ebben a megközelítésben a nőknek és férfiaknak merev, hagyományos, „klasszikus” nemi szerepei vannak és ezeknek köszönhetően elvárásoknak kell megfelelniük. A határátlépőket szigorúan büntetik. Az általam hivatkozott jogesetek alapján például a nőknek nem tanácsos (kifejezetten egyedül) egy férfitársasághoz csatlakozniuk, hiszen ezzel bajba sodorják magukat (amiről azután maguk tehetnek), és vállalniuk kell a következményeket. Amennyiben „odamennek”, együtt szórakoznak, vagy korábban/rendszeresen „engednek”, ne érje meglepetésként őket egy esetleges támadás, szexuális természetű visszaélés. Ha a péceli elszegényedett asszony nemet mond a ‘hitelért-szex’ ajánlatra, akkor a férfi ma is köztünk volna. Ha a nyíregyházi kislány nem megy fel egyedül a fiúk lakására, akkor nem erőszakolják meg.

A pozitív példa, amikor a nemek viszonyáról kizárólag az adott ügy összes körülményére, a rendelkezésre álló tényekre támaszkodva ítélik meg, ahogyan az a leszúrt négygyermekes anya esetében, vagy az „összezsomagolt” anya, illetve a volt kedvese bosszújától kizárólag a szomszéd közbeavatkozása következtében megmenekült fiatal lány esetében történt. Amikor a bírók képesek sztereotípiáktól mentesen a felek közötti viszonyt kontextusában látni, felismerni a hatalmi viszonyokat, azaz rálátni a függőségi viszonyokra, és nem ragaszkodni a felek egyenrangúságának mítoszához.

Végezetül, elemzésem fontos hozadékanak tartom, hogy képes egyfajta pillanatképet nyújtani a jogalkalmazóknak a nemek viszonyáról, a nemi szerepekről való felfogásáról, berögződéseiről, azok szerepéről a döntéshozatalban, a jogi eljárások során zajló kommunikációban. Sikertelt megmutatnia, hogy a jogszabályok nyelvi értelmezése a nemekkel kapcsolatban milyen jogalkalmazói értékrendekről árulkodik, amik „aktivizálódnak” a jogértelmezésben, illetve befolyásolják a hozzáállást/elvárásokat az eljárás résztvevőivel szemben, s ezen keresztül magát a döntést is.

Felhasznált irodalom:

Bencze Máttyás. 2011. *Elvek és gyakorlatok. Jogalkalmazási minták és problémák a magyar bírói ítékezésben*. Budapest: Gondolat Kiadó.

- Bolyki Orsolya. 2016. „A terhelti védekezések bírói értékelése emberölési ügyekben.” In Vókó György (szerk.) *Kriminológiai Tanulmányok* 53. Budapest: OKRI, 64–80.
- Glózer Rita. 2006. „[A diskurzuselemzés módja és értelme.](#)” *Szabadszöveg*. Letöltés: 2020. december 28.
- Hunter, Rosemary, Clare McGlynn & Erika Rackley (eds). 2010. *Feminist Judgments. From Theory to Practise*. London: Bloomsbury & Hart Publishing.
- Mendes, Kaitlynn. 2015. *Slutwalk. Feminism, Activism and Media*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- „[Öten molesztáltak egy 14 éves lányt, megúszták a börtönt.](#)” 2016. *Index.hu*. Letöltés: 2020. december 28.
- Smart, Carol. 1989. *Feminism and the Power of Law*. London & New York: Routledge
- Tonkiss, Fran. 2004. „Analysing discourse.” In Clive Seale (ed.) *Researching Society and Culture*. London: SAGE, 245–260.
- Van Dijk, Teun A. 1993. „Principles of critical discourse analysis.” *Discourse and Society* 4 (2): 249–283.

Felhasznált jogszabályok, jogi szakmai iránymutatás

- 1993.281. számú bírósági határozat (BH)
1998. évi XIX. törvény a büntetőeljárásról
2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről

Bírósági esetszámok/akták ügyszámai

- Budapest Környéki Törvényszék 16.B.86/2013
- Budapest Környéki Törvényszék 18.B.58/2013
- Budapest XVIII-XIX. Kerületi Bíróság 3.B.XVIII.464/2015
- Debreceni Ítélőtábla FkF.I.271/2016
- Fővárosi Ítélőtábla 5.Bf.378/2014
- Fővárosi Ítélőtábla 11.Bf.198/2014

Fővárosi Ítéltábla 12. Bf.180/2014

Fővárosi Törvényszék 9.B.116/2014

Fővárosi Törvényszék 28.Bf.XVIII.6362/2014

Nyíregyházi Törvényszék 1.Fk.369/2014/72

Borbás Gabriella Dóra

ELTE BTK

A verbális agresszió kevésbé nyilvánvaló esetei és leleplezésük

A verbális agresszió, mint minden agresszió, a hatalomról szól, ennek feltárására vállalkozik ez a tanulmány. Célja, hogy ellensúlyozza a társadalomnak a verbális agresszióra vonatkozó bagatellizáló, tagadó attitűdjét. A tanulmány rámutat a verbális agresszió nyelvészeti modellek segítségével történő beazonosíthatóságára. Kellő összetettségű elemzést követően lehetséges beazonosítani az egyes megnyilatkozásokat verbális agresszióként beazonosítani. A tanulmány a verbális agresszió részletes definícióját adja és a szakirodalomban eddig létező legrészletesebb kategorizáláson túl (Evans 1996), hét fő típust állít föl, azokon belül összesen 47 kategóriát. Ezen túl felállítja a verbális agresszió négylépcsős bagatellizáló-tagadó körfolyamatát is, melynek megszakításához elengedhetetlen segítséget ad az egyes kategóriák beazonosítása. A tíz éves adatbázis építés eredményeként a vizsgálat egy 43 fővel végzett 2.410 órányi mélyinterjúra és 1536 oldalon rögzített 256 esetleírásra épül.

1. Bevezetés

Kutatási célom a verbális agresszió egy árnyalt klasszifikációjának megalkotása volt. Nyelvészként elsősorban az érdekel, nyelvészeti megközelítéssel hogyan lehetne segíteni a bántalmazottakat. A tanulmány egészében szinonimaként használom a *szóbeli bántalmazás*, *nyelvi bántalmazás*, *verbális agresszió* terminusokat, beleértve mind az eseti, mind a rendszeres nyelvi agressziókat. Szintén szinonimákként használom az *áldozat* és a *bántalmazott* (helyenként a *célszemély*) terminusokat, továbbá az *elkövető*, *bántalmazó*, *agresszor* kifejezéseket. Tanulmányomban az együttműködő attitűdöt/kommunikációt/interakciós szándékot az uraló/irányító/lenéző/leminősítő attitűddel/kommunikációval/interakciós szándékkal állítom szembe. Utóbbi attitűd eredménye a verbális agresszió. Véleményem szerint az együttműködő jelző terminusként is használható az agresszívvvel szembe állítva.

A tanulmány célja ezen túl, hogy bemutassam, a verbális agresszió szándékossága bizonyítható (sőt, egyértelműbben bizonyítható) a nyelvi viselkedés vizsgálatával, tehát pszichológiai elemzés nélkül is. Továbbá szeretném megdönteni a verbális agresszió relatív jellegének mítoszát. A

tanulmány a nyelvészet szerepét kívánja növelni a szavakkal elkövetett erőszak feltárásában. Ennek jelentősége abban rejlik, hogy a nyelvi jelenségeket az érintettek is jóval könnyebben beazonosíthatják szemben a pszichológiai jelenségekkel. Megfoghatóbbá tehető a verbális agresszió jelensége az áldozatok és a szemtanúk számára, amennyiben a nyelvi kifejezésekre, nyelvi viselkedésre irányítjuk figyelmüket. Azaz a tanulmány a verbális agresszió könnyebb leleplezését, beazonosíthatóságát szolgálhatja. Azt mutatja be, hogy társadalmunkban milyen sokféle, akár rejtett módon mehet végbe a szavakkal elkövetett agresszió, hogy az elkövető milyen sokféle módon tud fájdalmat (és személyiségrombolást) okozni nyelvi viselkedésével, hogy az elkövetés szándékos, és mindenekelőtt azt, hogy *nem az áldozatot* terheli a felelősség az őt ért szóbeli bántalmazás miatt.

2. Az anyaggyűjtés és a kutatás módszertana

Korpuszom felépítése és elemzése, valamint ezen összegző tanulmány megírása több mint 7.000 munkaórát ölelt fel az elmúlt tíz év során. Korpuszom két részből tevődik össze:

- 2010–2019 között készített mélyinterjúk esettanulmányai, összesen 2.410 óra anyaga. Az esettanulmányok több mint fele nem kétszereplős mélyinterjú, hanem bevonódó-megfigyelő kutatás több szereplővel.
- 256 hatoldalas esetleírás 128 egyetemi hallgatótól (2016–2019), összesen 1.536 oldal.

A kategorizáció megalkotásához a saját korpuszom túl a terapeuták esettanulmányai és Coe 1993, Barnóczki–Follinus 2017, Bartha 2009, Bonyai 2011, Rados 2012, Takács 2014 esettanulmányai is hozzájárultak.

A mélyinterjúk összetétele: 11 nővel készített 50 óránál hosszabb időtartamú mélyinterjú, 11 férfival készített 50 óránál hosszabb időtartamú mélyinterjú, 13 nővel készített 5–15 óra hosszúságú mélyinterjú, és 8 férfival készített 5–15 óra hosszúságú mélyinterjú. Hogy a hosszabb mélyinterjúk éppen 11 nővel és 11 férfival készültek el, véletlenül alakult így, nem volt célom az azonos esetszám kialakítása a két nem esetében. Az interjúk ugyanazzal a személlyel több alkalommal készültek, időtartamukat összeadtam. Az összesen 43 fő esetében a nők (24 fő) életkora 21–73 év, minden korcsoportból, a férfiak (19 fő) életkora 23–73 év, minden korcsoportból. Az interjúk alanyai között vannak áldozatok és elkövetők is, és olyanok is, akik áldozatok és elkövetők egyben. Több pár esetében mind az áldozatot, mind az elkövetőt sikerült bevonni a kutatásba, ezért azt gondolom,

a torzításokat elég sikeresen ki lehetett küszöbölni. Ehhez nagyon sok időre és aprólékos munkára volt szükség.

Nem hangfelvételek készültek, hanem a verbális agressziókra vonatkozó feljegyzések, melyeket többször visszaellenőrzött az interjúalany, illetve többször átbeszéltük újra. Ez a módszer azért is bizonyult hasznosnak, mivel az elkövetők többnyire szinte szó szerint ugyanazokat a megfogalmazási paneleket használják (és viszonylag gyakran), így az áldozatok a bántások többségét szó szerint tudták idézni. Nem lett volna etikus felvételt készíteni a sajátélményekről, illetve az interjúalanyok sem nyíltak volna meg annyira, ha felvétel készült volna. Végül figyelnem kellett arra, hogy nem etikus olyan interjút készíteni, ami újratraumatizálja a bántalmazott interjúalanyt. Ezért az interjúk során ellensúlyoztam a korábban már mindegyikük által megtapasztalt áldozathibáztató attitűdöket. Ebben analitikuscsoport-vezető tanulmányaim, illetve teológus és lelkigondozó végzettségem is segítségemre voltak. A megalkotott kategóriák többsége a mélyinterjúk korpuszomból jött létre. A tanulmány példái szintén a mélyinterjúkból származnak, amennyiben ezt nem jelöltem másként.

Korpuszomban a bántalmazó kapcsolat típusa szerint az alábbiakra vonatkozó példák szerepelnek, a példamennyiség csökkenő sorrendjében: párkapcsolati agresszió, szülő általi, testvér általi, baráti, egyházi (vagy ehhez hasonló spirituális közösség általi), egyéb rokon általi, pedagógus/egyetemi oktató általi, munkahelyi (főnök vagy munkatárs által), ismerős általi, gyermek általi. Minden esettanulmány alanya több bántalmazótól (a múltban és a jelenben) elszenvedett többféle típusú bántalmazói kapcsolatról, illetve bántalmazó kommunikációról számolt be. A korpuszépítés célja az volt, hogy elegendő nyelvi anyag gyűljön össze egy verbális agressziókra vonatkozó kategorizáció elkészítéséhez, s hogy jobban meg tudjam tární, a verbális agresszió különböző típusaihoz milyen nyelvi kifejezések tartoznak.

Lehetne a témában reprezentatív kérdőíves felmérést készíteni, azonban a kérdőívtől nem remélhető érdemi eredmény. Az áldozatok gyakran vagy nincsenek tudatában annak, hogy áldozatok, vagy nem akarják észrevenni, vagy nem merik bevallani – nemhogy anonim kérdőívben, de önmaguk számára sem. A 22 nagyinterjúm résztvevőinek fele nem gondolta, hogy verbális agresszió áldozata. Így elég finoman kellett felfejteni, például onnan elindulva, hogy amilyen lelki és fizikai tünetekről beszámolt (lásd bővebben Borbás 2018, 31), azt mi vagy ki okozhatja és hogyan. (Először többnyire a folyamatos lelki és testi fájdalomérzetet lehet beazonosítani, állandósult negatív testi tüneteket, így például: gerinc-, derék-, gyomor-, fejfájást, állandósult hányingert, szédülést, sírást, evészavarokat. Vagyis sokszor nem a verbális agresszió kifejeződéseit lehet először felfedezni, hanem

az általuk okozott fájdalmakat, testi-lelki következményeket, melyek tulajdonképpen a poszttraumás stressz szindróma (PTSD) tünetei.

A mélyinterjú mintavételek a kényelmi, a koncentrált és a hólabda mintavétel kombinációjával történtek. Azt tapasztaltam, hogy fölöttébb elterjedt a verbális agresszió használata. Gyakorlatilag teljesen mindegy, kivel kezdünk beszélgetést, az illető sajnos ideális interjúalany lesz kutatásom szempontjából. Kivételt ez alól csak a szélsőségesen uraló kommunikációjú alany képez, azonban ők szintén fontos alanyok a bántalmazók kutatásához. Idézek egy tipikus interjúkezdetet: – *Három hónapja kegyetlenül fáj a fejem, minden eddigi orvosi leletem negatív, nem tudom, mitől lehet.* – *Mióta van új párkapcsolata?* (Kérdezem a számomra teljesen ismeretlentől, akiről semmit nem tudok.) – *Három hónapja...* Tehát interjúalanyaim egy részére véletlenül bukkantam, mások pedig megkerestek engem. Bántalmazott interjúalanyaim kb. 3/4-e azóta kilépett bántalmazó kapcsolataiból, vagy kapcsolatai egy részéből, bántalmazó interjúalanyaim attitűdjében, tudomásom szerint, nem történt változás.

A félig strukturált mélyinterjú kutatás lehetőséget teremtett arra, hogy azokat a verbális agressziótípusokat is gyűjtsem, amelyeket az interjúalanyok annak gondolnak, és azokat is, amelyek számomra tűntek fel az elbeszélések és élethelyzetek során. Illetve rá is kérdezhettem arra, hogy tapasztalt-e olyan típusokat, amelyeket korábban nem ismertetett. A mélyinterjú legalább fele időben nem négy szemközti helyzetekben történtek, hanem saját közegükben (úgy, hogy jelen volt barát, ismerős, családtag vagy akár idegenek – köztük az interjúalany bántalmazójával/bántalmazóival vagy bántalmazottjával), így megfigyelhetők voltak azok az agressziók is, amelyeket az interjúalanyok alkalmaznak, illetve amik aktuálisan érik őket. (Idegenekkel séták, illetve bolti vásárlások során zajló diskurzusok történtek, melyeket megfigyelhettem.) Mélyinterjú alanynak csak azokat tekintem, akiktől metapragmatikai visszajelzéseket is kértem, és akikkel négy szemközti interjú is történt. A bevonódói-megfigyelői kutatási részek során a kutatásba bekerülő szereplőket nem számolom a mélyinterjú alanyok közé. Azt gondolom, annak oka, hogy bántalmazó attitűdű, illetve bántalmazó attitűddel is kommunikáló személyek is vállalták mind a mélyinterjú, mind a szituációs kutatásban való közreműködést, az lehet, hogy magukat nem tartják bántalmazónak, így nem érezték fenyegetve homlokzatukat, illetve többen mivel áldozatnak tartották magukat, céljuk lehetett, hogy ez igazolódjék. Voltak olyan női interjúalanyok, akik gyerekeikkel együtt tudtak csak részt venni a kutatásban, így megfigyelhető volt, alkalmaznak-e velük nyelvi agressziót. Volt pár, aki azért keresett meg, mert mindketten azt állították, hogy nyelvi agresszió áldozatai a másik részéről, és mindketten kizárólag áldozatok. A megfigyelések során szülő-gyerek és testvérpár közötti bántalmazó-bántalmazott kapcsolódásokat

is megfigyelhettem. Vagyis azt gondolom, le tudtak lepleződni a másként beállított bántalmazói-bántalmazotti viszonyok. Lehetőségem nyílt interjúalanyaim számomra átadott e-mailjeit, elmentett beszélgetéseket, felvett telefon- és személyes beszélgetéseket is megtekinteni. (Ezeket csak megtekintésre kaptam meg, visszakerültek a tulajdonoshoz.) Részben ez a megfigyelői kutatási lehetőség hívta létre a verbális agresszió szándékossága és relativizálása kritériumainak létrejöttét. Az idézett pszichoterápiás szakirodalommal egybevág, hogy megfigyeléseim azon a területen is, hogy a nyelvi agresszor letagadja, hogy agressziót követett volna el és áldozatát hibáztatja. Megfigyeléseim is megerősítették, hogy az áldozatok is hajlamosak magukat hibáztatni, ahogy gyakran környezetük sem az agresszor leleplezését tűzi ki céljául. Ezen tapasztalatoknak a nyelvhasználat felőli megközelítésében sikerült rögzíteni eredményeimet, kiegészíteni a pszichoterápiás szakirodalmat.

Kutatási célom nem szociológiai, ezért a nem megjelölésén túl nem tárgyalja a szociológiai változókat. Célom a verbális agresszió lehető legtöbb típusának feltárása volt, ezért kutatási módszerem és eredményeim nem alkalmasak arra, hogy állításokat fogalmazzunk meg arról, a társadalom különböző csoportjai milyen arányban és milyen típusú nyelvi agressziókat követnek el. (És ahogy ezt fentebb jeleztem, erősen kétséges, hogy ilyen célú kutatás egyáltalán elvégezhető lenne.)

Kutatásom kvalitatív. Elemzéseimet induktív módon végeztem, mely során közvetlenül az általam gyűjtött empirikus nyelvi és nem nyelvi (kontextuális) anyagból alkottam meg a verbális agresszió hét fő típusát. Kutatásomat el kellett helyeznem egy olyan kontextusban, melyben a verbális agresszió elkövetése és eltűrése érthetővé válik, így vált lehetségessé megvilágítani, mitől olyan összetett a jelenség, miért nehéz beazonosítani és leleplezni a bántalmazót, ezért a fájdalomkozás folyamatát és a lelki függőség kialakításának módjait is meg kellett adni. Végül annak feltárásához, hogy miért tűrik az áldozatok a bántalmazást akár évekig, évtizedekig, a bántalmazó kapcsolatok dinamikájára is ki kellett térjek.

3. A verbális agresszió kutatási nehézségei

Megfigyeléseim alapján az alábbi tíz szempontból ütközünk nehézségekbe a verbális agresszió kutatása során (az interdiszciplináris kutatási módszeren túl).

- A. A legrombolóbb verbális agressziók mélyebb érzelmi kapcsolatokban zajlanak (szülő-gyerek, párkapcsolat, barátság), amely kapcsolatokban

keletkező megnyilatkozások nincsenek rögzítve, és nem lehetséges rögzíteni őket.

- B. A verbális agresszió igen gyakran négyszemközt történik, tanúk nélkül. A legfájóbb bántalmazásoknak két tanúja van mindössze, a bántalmazó és a bántalmazott.
- C. A szóbeli erőszakot az elkövető döntően (mindig) tagadja (Evans 1996: 16).
- D. A szóbeli erőszakot a bántalmazottak jó része nem azonosítja be verbális agresszióként.
- E. A kérdőíves kutatás módszere szintén nem hoz érdemi eredményt, a bántalmazások típusainak megismeréséhez személyes, bizalmi beszélgetések szükségesek. A kérdőívezés csak ezen beszélgetések eredményeire épülhet, például mennyire érzik bántónak adott formát. Nem a jelenség, hanem az ahhoz való attitűd vizsgálatában segíthetnek a kérdőívek.
- F. A feleség kedvesen, mosolyogva odalép a férjéhez, halkan így szól: *Drága, nem kell már több fát vágj, elég lesz.* Verbális agresszió? Igen. Meddig kell a szövegkörnyezetet tágítani, hogy a verbális agressziók lelepleződjenek? Hány óra, nap, hónap megnyilatkozásait kell figyelembe venni? Gyakran a nyelvi kifejezéseket igen tág kontextusban kell vizsgálni ahhoz, hogy lelepleződjön verbális agresszió mivoltuk. Az idézet verbális agresszió. Ennek igazolása: a feleség mindig az irányításra törekszik, néhány órával korábban elérte, hogy a férj beleegyezzen abba, hogy a megszokottól eltérően, hatalmas mennyiségű fát vágjon fel a befűtéshez, a szokásos mennyiség kb. húszszorosát. Semmi racionalitása nem volt annak, miért éppen aznap kell, miért pont annyi fát felvágni, hidegben. A férj, hogy szabaduljon, elhatározza, hogy tényleg felvágja e hatalmas mennyiségű fát. Ebben a szituációban érkezik pár óra múlva a feleség mondata, melynek célja: ismét ne azt tedd, amit elhatároztál, hanem azt, amit én mondok. Fölöttébb személyiségromboló, ha valaki mindig megszabja, mit tegyünk és mit ne.
- G. Kiabálva mondja valaki: *Hagyd abba, ezt már nem bírom!* Ki mondja? A bántalmazó vagy a bántalmazott? E megnyilatkozás származhat a bántalmazótól, ha például a párja szeretne vele valamit megbeszélni, azonban a bántalmazó soha semmit nem akar egyeztetni, csak kinyilatkoztat, így számára a megbeszélés kerülendő tevékenység, ezért kiabálja, hogy *hagyd abba!* Vagy hallhatjuk a bántalmazottól, ha nem bírja a bántalmazást. Maguk a terapeuták is elismerik, hogy a terapeuták akár többsége nem képzett a bántalmazások dinamikájának felismerésében, és a bántalmazottat fogják bántalmazónak tartani (pl. Bancroft 2015, 423; Evans 1996, 212; Herman 2011, 145). Hogy ez hogyan lehetséges, szemléltetem egy példával: a férj közvetlenül a terapeutához érkezés előtt

megalázza a feleségét. Mikor megérkeznek, a terapeuta csak annyit lát, hogy a férj kedvesen megpróbálja lesegíteni felesége kabátját, mire az elhúzódik tőle, vagyis a látszat az, hogy a feleség nem kedves, nem hálás, nem együttműködő. A férj időzítése mögött az is állhat, hogy éppen az a célja, hogy a külső szemlélők lássák, ő milyen figyelmes, a felesége pedig milyen elviselhetetlen, semmi sem elég jó számára. A kívülállók, illetve a bántalmazások dinamikáját, a bántalmazók megnyilatkozásait, agresszióstratégiáit nem ismerők könnyűszerrel tévesen ítélik meg, ki az áldozat és ki a bántalmazó. Tehát annak eldöntése, hogy ki a bántalmazó, nagy körütekintést igénylő elemző folyamat eredményeként állapítható meg, nem feltétlenül azonnal. Figyelembe kell venni, hogy a verbális abúzusra adott áldozati reakció (kontextusából kiemelve) szintén verbális agressziónak tűnhet, illetve lehet is (önvédelmi) verbális agresszió. Mindig mérlegelni kell, hogy a bántalmazó döntően magát állítja be áldozatként, és magát ártatlannak tekinti párja rossz közérzetének kialakulásában, továbbá azt is, hogy a bántalmazott pedig gyakran magát hibáztatja bántalmazója viselkedése miatt. Azt is tekintetbe kell venni, hogy a bántalmazó profi manipulátor, és megnyerő viselkedése sokakat félrevezethet, még a (bántalmazásban járatlan) pszichológiai szakembereket is. Szintén lényeges szem előtt tartani, hogy vannak olyan kapcsolatok, amelyekben mindkét fél bántalmazó, bár az esettanulmányok alapján (Bancroft 2015; Evans 1996; Forward 1989; Hare 1993; Simon 1996; Wetzler 2015) a kétszemélyes kapcsolatokban többnyire csak az egyik fél bántalmazó. Ennek oka az is, hogy egy irányító attitűdű személy nem tűr meg maga mellett olyat, akit legalább részben nem lehet irányítani. (Az ő életének sikeressége abban mérhető, hogy tud-e legalább egy teljesen vagy részben irányítható személyt birtokolni.) A bántalmazó világmésképe tehát ő a bántalmazott. Ez azért van így, mivel a bántalmazó az általa kreált alternatív valóságban él, és mivel ő irányítani akar, nem együttműködni, tehát ha a partnere együttműködésre akarja rávenni, azzal megakadályozza, hogy irányítson, vagyis (az ő értelmezésében): bántja őt. Két példa:

Ted: Na, te aztán nem vagy segítőkész!...

Ann: Miért mondd ezt?

Ted (dühösen): Mert nem segítettél leszedni a gyümölcsöt!

Ann: De hát nem is tudtam, hogy leszeded.

Ted (felcsattan): Pedig leszedtem! (Evans 1996: 29)

Bella: Van valami terved mára?

Bert (dühösen): Kellene, hogy legyen?

Bella: Nem, dehogy, csak arra gondoltam, elmehetnénk valahova ma délután.

Bert (dühösebben): Nem értem, miért kellene, hogy terveim legyenek...

Bella: Most miért vagy dühös? Egy szóval sem mondtam, hogy kellene, hogy legyenek terveid!

Bert (örjöngve): Nem vagyok dühös! Szállj le rólam! Tervekről beszéltél, és most próbálsz letagadni! (Evans 1996, 41)

Az utóbbi típusú párbeszédok irracionálisát a bántalmazott úgy tudja feloldani, ha magát hibáztatja, miszerint biztos nem fogalmazott elég jól, azért vált a másik dühössé.

- H. A pszichoterápiás esetmegbeszélések egy részét lejegyzik a terapeuták, melyek forrásul szolgálhatnak a nyelvész számára. (Ezekből az esetleírásokból csak azok használhatók, amelyeket publikálnak.) A verbális agresszió irodalmának döntő része nem nyelvészeti, hanem pszichoterápiás.
- I. Kutatásaim során azzal szembesültem, hogy társadalmunk nem érdekelt a verbális agresszió leleplezésében, nem érett a verbális agresszió leleplezésére (lásd az 5.5. alfejezetet).
- J. Nem utolsó sorban: a verbális agresszió nagyobb fájdalmat okozó típusaival foglalkozni fölöttébb megterhelő lelkileg.

4. Elméleti keret

4.1. A nyelvi agresszió megközelítésének modelljei

A verbális agresszió témája szorosan kapcsolódik nem nyelvészeti diszciplínákhoz, kutatási területekhez. Ahhoz, hogy megvilágíthatóvá váljon, milyen háttéren, miért és hogyan jönnek létre a verbális agresszió kifejezései és az agresszív kommunikációs stratégiák, szükséges a kapcsolódás ezekhez a területekhez. A tanulmány utalásszerűen érinti ezeket a diszciplínákat. A téma felvetés, a megoldáskeresés módja és a terminológia egyaránt tudományközi.

A nyelvi agresszió szakirodalma döntően pszichoterápiás ülések elemzéséhez kötődik. Nyelvészeti feldolgozása a teljes témának eddig nem történt meg. Néhány, könnyebben beazonosítható nyelvi agressziótípus kutatásának bemutatására létezik jelentős számú nyelvészeti tanulmány: a pragmatika, az udvariasság- és udvariatlanságkutatás, a manipulációkutatás, az implikaturák, a homlokzatvédelem, a benyomáskeltési stratégiák kutatási területeiről. Batár tényként említi a verbális agresszió kutatásának elhanyagolását, oka szerint a téma kutatásának összetettsége, mivel e terület a nyelvészetten kívül több tudományághoz csatlakozik, valamint oka, hogy a

„fizikai bántalmazás könnyebben meghatározható, egyértelműbben regisztrálható, mint a szándékosan okozott lelki gyötrelem” (Batár 2009, 29). Az egzaktnek tűnő, számszerűsíthető kutatási eredményekkel kecsegtető altémák nyilván könnyebben kutathatók. „Az agresszív beszéd mint jelenség egyértelműen nem csupán nyelvi kérdés, hanem egy emberi, társadalmi jelenség nyelvi vetülete, így az agresszió túl a verbális agresszió vizsgálata a nyelvészetén kívül több tudományághoz (pszichológia, szociológia, szociálpszichológia) is kötődik” (Batár 2009, 29). A nyelvészet eddig részletesebben csupán a verbális agresszió néhány (könnyebben beazonosítható) típusával foglalkozott, például: a nyaggatással, a beszólással, a szidással, a trágársággal, az iróniával, a közbevágással, az ugratással, a káromkodásokkal, a gúnynevekkel, a csúfolódással (ld. Batár 2009, 63–68; Pap 2014, 63–77).

Grice (1975/1997) együttműködési modellje részben normatív, ugyanakkor a normaszegés leírása az interpretáció leírását segíti. Amikor a beszélő megsért egy maximát, a hallgatónak hipotéziseket kell felállítania: vajon miért sértette meg. Grice számára fontossá vált, hogyan ismerhető fel egy szándék, ha nem jelezték azt konvencionálisan, így elválik a mondat konvencionális nyelvi jelentése a megnyilatkozás interpretációjától. Ugyanakkor korpuszom elemzése során arra a következtetésre jutottam, hogy verbális agresszió történhet a grice-i maximák megsértése nélkül is. Valamint verbális agresszió esetében az áldozat éppen azért válik áldozattá, mivel nem sikerül helyes hipotéziseket felállítania a beszélő maximasértései okainak megfejtésére. A grice-i maximák száma – azok kritikája nyomán – jelentősen bővült már Lakoff (1973) és Leech (1983) által is. Leech elméletével kapcsolatban a leggyakoribb kritikai észrevétel, hogy látszólag semmi akadálya nincs újabb és újabb maximákat beilleszteni a rendszerbe, míg mások az elvek kiválasztásának esetlegességét bírálták. Ugyanakkor Leech fontos megállapítása, hogy a beszélők az udvariasság érdekében eltérnek a grice-i maximáktól.

Terestyéni is azt hangsúlyozza, hogy az együttműködési elv

kizárólag a kölcsönös kommunikációs megértés biztosítására vonatkozik, és semmi olyat nem jelent, hogy a kommunikáló feleknek az összes olyan interakciós szándéka, amelyet kommunikáció útján kívánnak megvalósítani, feltétlenül együttműködő lenne, illetve mindig igazság közlésére irányulna. [...] A felismertetés és a megértés szintjén tehát akkor is együtt kell működniük a kommunikáló feleknek, ha a kommunikációs aktivitásuk (gyakran rejtett) legvégső céljaiban a legkevésbé sem együttműködő szándékú. Még a legdurvább szidalmazások és sértések is csak akkor érhetik el bántó és sértő céljukat, ha megértették, tehát szidalmazásként, sértésként fogták fel őket. (Terestyéni 2014, 34)

Tanulmányom elején nagyon fontos hangsúlyozni, hogy a grice-i együttműködési alapelv (CP) és az általam alkalmazott együttműködő kommunikáció terminus esetében az *együttműködés* nem azonos jelentésben szerepel. Ahogy Terestényi kiemeli, a sértések célba juttatásához is kommunikációs együttműködésre van szükség. Én azonban együttműködő kommunikáción az uraló, lekezelő, megalázó kommunikáció ellentétét értem. A grice-i megfogalmazás talán nem annyira pontos, mint Terestényi megállapítása, hiszen Grice az alábbi írja:

Az általános elv első közelítésben a következőképpen festhet. Mikor beszélgetünk, akkor rendszeren nem összefüggéstelen megjegyzések egymásutánját produkáljuk, s nem is lenne ésszerű, ha így lenne. Megjegyzéseink legalábbis bizonyos mértékig együttes erőfeszítés eredményei, s bennük mindegyik résztvevő bizonyos fokig közös célt vagy célokat lát, vagy legalábbis egy közösen elfogadott irányt. ... Mindegyik szakaszban arról van azonban szó, hogy vannak olyan lehetséges társalgási lépések, melyek társalgási szempontból oda nem illőként kizárhatók. Megfogalmazhatunk tehát egy durva általános elvet, amit a társalgás résztvevői (*ceteris paribus*) elvártan követnek, nevezetesen: legyen adalékos a társalgáshoz olyan, amelyet azon a helyen, ahol megjelenik, annak a beszélgetésnek elfogadott célja vagy iránya elvár, melyben éppen részt vesz. Elnevezhetjük ezt Együttműködési Alapelvnek. (Grice 1975/1997, 216)

Grice így folytatja:

Feltételezve, hogy elfogadható valami ehhez hasonló általános elv, talán megkülönböztethetünk négy olyan kategóriát, melyek hatálya alá esnek bizonyos speciálisabb maximák és almaximák, s ezek követése általában az Együttműködési Alapelvnek megfelelő eredményekre vezet. Kantot visszahangozva ezeket a kategóriákat a Mennyeség, Minőség, Viszony és Modor kategóriáinak nevezem. (Grice 1975/1997, 217)

Mennyeségen azt érti, hogy a megfelelő információmennyiség hangozzon el. Minőségen azt érti, hogy a beszélő olyat mondjon, amit igaznak gondol, illetve van elegendő információja arról, hogy igaz lehet. A Viszony (Relevancia) azt jelenti, hogy a beszélő megnyilatkozása legyen releváns. A Modor pedig azt, hogy legyen könnyen érthető, tömör. Azt állítom, hogy egy kijelentés lehet úgy nyelvi agresszió, hogy az elkövető egy vagy több, vagy akár mind a négy maximát megsérti. De lehet úgy is, hogy nem sért meg egyet sem. Tehát a grice-i maximák felőli elemzés nem visz közelebb a verbális agresszió leleplezéséhez. Példák a maximák megsértése nélküli verbális bántalmazásra: *Nem vagyok hajlandó megint kitalarítani a szobát.* Amennyiben a megnyilatkozás kontextusa az, hogy a beszélő a közösen lakott lakásban párjának mondja a

kijelentést úgy, hogy utoljára egy éve takarított ott, akkor bántalmazás. *Nem voltam boltban.* Amennyiben kontextusa az, hogy a beszélő a közösen lakott lakásban párjának mondja úgy, hogy alig vállal magára otthoni feladatokat, és amit mégis vállal, azokat rendszeren nem csinálja meg, akkor bántalmazás. (Ld. a majd a verbális agresszió 2. és 19. kategóriáját.)

Ha az agresszor célja a megalázás, és ezen cél érdekében hazudik valamit áldozatáról, akkor maximát sért, de az üzenetét átjuttatta. Idealisztikus feltenni, hogy az üzenet célba juttatásához igazat kell mondani, hiszen nagyon gyakran maga az üzenet hazugság, csúsztatás. Idealisztikus beszélőket és társalgást feltételez, ha szigorúan ragaszkodunk a grice-i definícióhoz. A társalgásban megjelenő nyelvi agresszió nagyon gyakran nem illik a társalgás céljába vagy irányába. Sőt, a legfájóbb nyelvi agressziók éppen azok, amelyek teljesen védtelenül érik a célszemélyt, mivel számára hirtelen jelennek meg, hiszen a társalgás céljához és előzményeihez egyáltalán nem illenek.

Grice a beszédaktuselmélettel szemben sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít a következtetési jelenségeknek. Különösen kiemeli azt a képességünket, hogy mentális állapotokat (pl. szándékokat) tulajdonítunk másoknak. Elsősorban ettől függ a megnyilatkozások maradéktalan és helyes interpretálása. Ezért annyira lényegi, romboló és fájdalmas, amikor a bántalmazó azt veszi el áldozatától, hogy a következtetése helyesek. Ezzel az áldozat ép elméjét, nyelvi tudását is megkérdőjelezi, mintha nem értette volna meg bántalmazója mondanivalóját, mintha nem helyesen következtetett volna, nem helyesen dolgozta volna fel a megnyilatkozást, a nyelvi és nem nyelvi jelentéseket. Holott a valóság az, hogy mindezeket éppen helyesen tette, csak hogy a bántalmazó a szándékát többnyire tagadja, a kommunikációs céljáról azt állítja, nem az a célja. A bántalmazó hatást akar gyakorolni áldozatára, ha az áldozata felismeri ezt a szándékot, a bántalmazó letagadja, azonban ekkorra a fájdalomkøkozás, a lelki, emocionális, szellemi és személyiségrombolás már megtörtént.

A beszélgetőtársnak fel kell ismernie a beszélő szándékait, a nem konvencionális (nem természetes, nem szószerinti) jelentésekkel együtt, melyek nem fejthetők meg a nyelvi kód dekódolásából. Nem lehetséges megmagyarázni a megnyilatkozások interpretációjának minden vonatkozását, ha létrejöttüket és interpretációjukat kizárólag a nyelvi kód szemszögéből vizsgáljuk. Sperber és Wilson (1986) értelmezésében a megnyilatkozások interpretációjának hátterében két különböző folyamatípus áll: az egyik ípusba a kódszerű, tehát nyelvi folyamatok, a másikba pedig a következtetési, vagyis pragmatikai folyamatok tartoznak. Ez a megközelítés tehát a pragmatikát kívül helyezi a nyelvészet tárgykörén. Sperber és Wilson szerint minden a pragmatika tárgyát képezi, ami a megnyilatkozások interpretációjában nem köthető a kódhoz. A pragmatikának számot kell adnia

a beszélő által közölt összes tartalomról, még ha ezek többsége nem is jelenik meg explicit módon (Reboul–Moeschler 2000, 78), vagyis nyelviileg nem hozzáférhető. A pragmatika feladata, hogy explicitté tegye a pragmatikai interpretáció folyamatát. A következtetési folyamatok szerintük nem nyelvspecifikusak, sőt kulturálisan sem feltétlenül determináltak. Véleményem szerint a verbális agresszió interpretálásának folyamatában felfedezhető ezen állítás igazsága: inkább pszichés, nem kulturális és nem nyelvspecifikus interpretációkkal találkozhatunk. A szóbeli bántalmazás folyamatának lényegi összetevője a verbális agressziót elszenvető interpretálási nehézségei, melyek nemcsak a nyelvi dekódolási és a nyelven kívüli következtetési folyamatokból állnak, hanem olyan pszichés mechanizmusokból is, melyek megakadályozzák, hogy a verbális agressziót agresszióként azonosítsa be az áldozat. Az interakciók értelmezési folyamatai során mentális állapotokat/gondolatokat/szándékokat tulajdonítunk egymásnak, a verbális agresszió interpretálásában ez abban az értelemben egyáltalán nem működik, hogy az áldozat számára döntően nem megfejthető, miért van bántalmazva, sokszor az sem egyértelmű számára, hogy bántalmazva van.

A kommunikatív szándék kutatása sem hoz érdemi eredményt a verbális agresszió elemzésében, hiszen a bántalmazó célja éppen az, hogy ne tudatosíthassa az áldozat, mi a bántalmazó valódi célja, ugyanakkor élje át a fájdalmat és megalázást, annak tudatosítása nélkül, hogy meg lett alázva, és hogy beszédpartnere okozta a fájdalmat, vagyis az nem az elkövetőtől függetlenül keletkezett.

Grice szerint az emberi kommunikáció megértéséhez meg kell különböztetni a kifejezés kapcsán megkülönböztetett kódolt és nem kódolt jelentéseket. A kódolt jelentéshez a nyelv ismerete, míg a nem kódolt jelentéstartalomhoz a szándék megértése vezet el, a szándékot a Grice-i implikátúra fogalma ragadja meg. „Mivel egy társalgási implikátúra kiszámítása annyit jelent, hogy kiszámítjuk azt, amit fel kell tételezni ahhoz, hogy megőrizzük azt a feltevést, hogy a beszélők követik az együttműködési alapelvet...” (Grice 1975/1997, 226). Az együttműködési elv értelmében a közlő megadja a szükséges mennyiségű, minőségű, relevanciájú és formájú kiinduló nyelvi adatot. Az aktivitás jellegét tekintve az implikátúra a közlő oldaláról nézve sugallatként, a befogadóról nézve következtetesként jelentkezik. Tehát a CP betartása mellett a beszélő egy olyan gondolatot akar partnere tudomására hozni, amely explicit módon nincs benne a megnyilatkozásban, de együttesen kikövetkeztethető a szavak konvencionális jelentéséből, a CP-ből és maximáiból, a megnyilatkozás nyelvi vagy egyéb kontextusából, más háttérismeretekből (vagyis egy következtetési lánc mentén), valamint abból a kölcsönös feltevésből, hogy mindezek minden résztvevő számára relevánsak és hozzáférhetőek.

Ahhoz, hogy a befogadó eljusson a közlői szándékhoz, egy sor következtetést is végre kell hajtania, amihez figyelembe kell vennie a megnyilatkozás kontextusát is. Az elmélet szerint a kommunikáció központi elemét képezik a hallgató azon következtetései, amelyek a kommunikáció szándékaira irányulnak. Azonban kutatásaim során úgy találtam: a nyelvi agresszor valódi kommunikációs szándékai nem befogadhatók, nem feldolgozhatók, nem hihetők, nem megjósolhatók a verbális agresszió esetében. Két fő kommunikációs stratégia áll egymással szemben: az agresszív-uraló-lenéző és az együttműködő. Az együttműködő stratégiát szokásosan alkalmazó és együttműködő attitűdű társalgó számára nem érthető, nem feltételezhető és nem hihető, hogy a másik szándékosan bánt. A verbális agresszió áldozata önmagáról való tudásának felhasználása sem segíti az interpretálást, nézzük például az áldozat alábbi lehetséges előfeltevéseit: „én nem bántok senkit, aki nem bánt, én nem leszek dühös ok nélkül.” A verbális agresszió áldozata az önmagáról való tudása alapján ezeket a hiedelmeket projektálja a bántalmazóra. Aki esetében azonban ezek nem lesznek igazak. Tehát a társalgási implikaturák téves interpretálásának oka, hogy az áldozat projektálja saját együttműködő kommunikációs attitűdjét bántalmazójára.

Amikor például a bántalmazó gyakran a hétfői munkakezdés előtt készíti ki párját (váratlanul, felhőtlen hétvége után) úgy, hogy tudja, hogy a hétfői napok nehezek párja számára, nagyon kell koncentrálnia, mégis (illetve: éppen ezért) éppen hétfő reggel közli, hogy szakítani akar, és megalázó monológokat mond, fájdalmat okoz. Majd hétfő délből felhívja párját. Egy együttműködő kommunikációjú ember ezt a hívást csak úgy bírja értékelni, hogy büntudata van bántalmazójának, tulajdonképpen bocsánatot akar kérni (amit explicit módon nem tesz meg), ezért hívhatta fel, illetve biztos aggódott, hogy áldozata ilyen zaklatott állapotban tudott-e dolgozni, teljesíteni. Csakhogy a valóság egészen más. A bántalmazó szándékosan teszi a kiborítást hétfő reggelre, mivel hátráltatni akarja párja sikerélményeinek létrejöttét és karrierjét (semmiképp nem akarja, hogy ő tűnjön alacsonyabb beosztással rendelkezőnek, vagy kevésbé sikeresnek). Valamint nem azért telefonál, mert megbánta vagy aggódott, inkább kárörömmel szemléli az eseményeket, hátha kiderül, hogy annyira sírt párja, hogy nem bírt teljesíteni, esetleg már ki is rúgták. A bántalmazó örömet is érezhet, amikor árt, egyszerűen élvezi bántalmazásai következményét. A hívással ugyanakkor eléri, hogy érdeklődését bocsánatkérésnek értékelje párja, ezáltal fenntartva kapcsolatukat, hogy tovább bánthassa áldozatát. A hétfő reggeli hirtelen, imitált szakítások néhány hetente ismétlődnek.

A példa azt is szemlélteti, hogy a verbális agresszió elemzése nem elválasztható az általa keltett hatás figyelembevételétől. Azt lehet mondani, a bántalmazó éppen a társas implikaturákat használja ki, hogy elfedje valódi

szándékát. Vagyis a társas implikatívák megfejtésében jól működő következtetési láncok a verbális agresszió értelmezése esetében nem feltétlen működnek, így a társalgási implikatívák felőli megközelítés nem igazán alkalmazható a verbális agresszió hatásának elemzésében. A sugallt jelentés (a társalgási implikátúra) nem konvencionális, vagyis nem a kötelező szabályok erejével, hanem csak alkalmilag kapcsolódik a megnyilatkozásokhoz. Ezt jól mutatja, hogy a sugallat a közlő szándéka szerint vissza is vonható, törölhető (Terestyéni 2014, 49). Ennek a törlésnek, visszavonásnak lényegi szerepe van a nyelvi agressziók működtetésében. Mind az elkövető gyakran tagadja valódi kommunikációs célját, mind a mikro- vagy makrokörnyezet is megnehezítheti a valódi kommunikációs cél felismerését, például a már említett áldozathibáztatással, az agresszió bagatellizálásával, tagadásával, az elkövető mentegetésével, akár dicséretével (ld. az 5.5. alfejezetben).

A sugallt jelentéshez kapcsolódva rövid kitérőt tennék a manipulációkutatás és e tanulmány eredményeinek kapcsolatára. Árvay (2003, 11) a befolyásolás fogalmát így definiálja: „A nyelvhasználat által megvalósuló befolyásolás a kommunikátor azon törekvése, hogy az olvasókban vagy a hallgatókban egy adott véleményt alakítson ki, illetve a már meglévő ismereteiket, véleményüket, attitűdjüket megerősítse vagy megváltoztassa”. A hazai kutatók a befolyásolás alesetének tekintik a manipulációt (Árvay 2003; Bárházi 2008). A manipulációk nem mindegyike nyelvi agresszió: nem mindegyike nyelvi, és nem mindegyike agresszió. A nyelvi agressziók általam létrehozott 47 kategóriájában az alábbiakba tartoznak azok a manipulációk, amelyek nyelvek is és agresszívek is (és amelyeket fenti kutatók a befolyásolás főcsoportba sorolnak). A 3. Hazugság kategóriába tartoznak az elhallgatások, csúsztatások, a részigazságok közlése, a hazugságok. A 17. Megfélemlítés kategóriába a félelemkeltéssel operáló manipulációk, a 36. Kinyilatkoztatás kategóriába pedig az érvelések, érdemi érvek hiányával megvalósított manipulációk. Látható tehát, hogy az általam használt verbálisagresszió-definíció jóval tágabb a fenti szerzők által használt manipulációfogalomnál.

Grice a Légy udvarias! maximát a számos egyéb maxima közé sorolja, melyek képesek konvencionális és társalgási implikatívák generálására is. A nyelvi agresszió kifejezéseiről is elmondható, hogy az eredetileg társalgási implikatívák konvencionalizálódhatnak. A tanulmánynak nem célja ezen konvencionalizálódás bemutatása, csak említés szintjén érintem, hogy megfigyelhető a társalgási implikatívák konvencionalizálódása, amihez arra is szükség van, hogy ezek a bagatellizáló, tagadó, áldozathibáztató, elkövetőmentegető kifejezések gyakoriak legyenek. Ezek a tapasztalatok azt is implikálják, hogy a mikro- és makrokörnyezet éppen olyan bántalmazó lehet, mint az agresszor, vagy még bántalmazóbb. (A téma további kutatásra érdemes.)

Az udvariasságelméletek a beszélő szemszögéből osztályozzák a társalgási jelenségeket, céljuk elsősorban az udvariassági és udvariatlansági szabályszerűségek feltárása. Kiinduló tételük, hogy nyelvhasználati szocializációnkból eredően kommunikációs céljaink közé tartozik: udvariasnak lenni. A verbális agresszió felől nézve a társalgásokat azonban erős kétellyel kell szemlélni, hogy a többség kommunikációs célja lenne az udvariasságra törekvés. A tanulmányban bemutatott 47 kategória azt mutatja meg, hogy az agresszió lényegi szerepet tölt be diskurzusainkban, szinte úgy tűnik: a verbális agresszió egy összetartó erőként működik társadalmunkban. Rengeteg élethelyzetben mintha nem illene/nem lenne szokás nem agresszívnek lenni, annyira áthatja a nyelvi agresszió a munkahelyeket, a munkaszervezést, a munkavégzést értékelő folyamatokat, a családi életet, a baráti-rokoni összejövedeleket. Úgy tűnik, a mikrocsoportok gyakran a verbális agresszió áldozatainak fájdalmára felépítve szerveződnek, a csoporthoz tartozás gyakran valaki(k) kigúnyolására épül. Mások megalázása társalgásszervező és csoportszervező erőnek tűnik.

A dominánsnak tűnni fontos homlokzatépítő attitűd a maszkulin társadalmakban. Wetzler (2015, 17–19) szerint a hagyományos férfi (vezetői) szerepek megszűnésével, a férfiak dominanciája/agressziója nem tűnt el, hanem kénytelen volt átalakulni rejtettebb, szalonképeesebb, szociálisan elfogadhatóbb (de ugyanannyira romboló) agresszióvá. Például nyílt parancs helyett valaki munkahelyen azt mondja: *„Sajnos ezt nem lehet máshogy elvégezni”* valójában ’én nem akarom, hogy máshogy oldd meg’ jelentésben használva. A közvetett megfogalmazás ugyanolyan megalázó lehet, különösen, ha gyakran tapasztalható, és ha mindenki tudja, hogy az állítás nem igaz. A beosztottak azt élik meg, hogy érvek, egyeztetés nélkül lettek utasítva, nem partnerekként, munkatársakként kezelve. A primer mellett ráadásul szekunder sérülést is átélnek, hiszen ebben a helyzetben az áldozatok fognak udvariatlannak tűnni, ha kilépnek a rájuk kényszerített szerepből, és ahelyett, hogy csöndben bólogatnának, azt mondják: *„nézd, amit mondasz, az nem igaz”*. Itt tulajdonképpen egy hamis udvariasságfogalomra apellálva kényszeríti az agresszió elkövetője az áldozatokat az elkövető homlokzatvédelmére.

Bandura (1973) szociális tanuláselmélete alapján az agresszió olyan tanult viselkedésforma, amelynél az egyén az anticipált jutalmat akarja elérni. Az agresszió legfontosabb okaként gyermekek és felnőttek esetében is a maladaptív kognitív sémáik jelölhetők meg. Érvelési helyzetekben azok a kommunikátorok, akik magas szinten képesek érvelni, kevésbé választanak verbálisan agresszív üzeneteket, kevésbé provokálják vitapartnerüket. Infante és társai tanulmánya alátámasztja azt a nézetet, hogy a verbális agresszió megjelenése az érvelések során elsősorban az érvelési készség hiányának eredménye (Infante et al. 1984), amikor nincs valódi ellenérve, csúsztat, vagy

a külalakba, a szöveg formázásába, illetve az érvelő személyébe köt bele. A maladaptív sémák torzítják a szociális információ feldolgozását. A sémák (szociális ismeretstruktúrák, szkriptek) tulajdonképpen gondolkodási minták a szociális helyzetekről, melyek irányítják az észlelési és feldolgozási folyamatokat. Múltbeli élettapasztalatokból származnak, gyakran ismétlődő hasonló kimenetelű események átélése állandó gondolkodási mintához vezethet az adott eseménytípussal kapcsolatban (Dodge & Pettit 2003). Például a gyakori gyermekkori családi erőszak átélésének hatására megjelenhet „az agresszív viselkedés legitim” séma, és irányíthatja a szociális információfeldolgozást, valamint a viselkedést is. A „nárcizmus” séma jelenléte esetén a kommunikátor túlzott önértékeléssel bír, és bármilyen, az önértékelését fenyegető jelenségre agresszióval, proaktív agresszióval válaszol, amely során a nárcisztikus egyén maga kezdi az agresszív viselkedést, mellyel célja saját grandiózus énképének fenntartása és további előnyök (pl. az irányítás) megszerzése (Salmivalli 2001). Gyakori, hogy az agresszióval semmilyen észlelhető oka nincs. A nárcisztikus agresszió oka a nárcisztikus gondolkodás két fontos jellemzőjében keresendő: „meg kell kapnom, amit szeretnék”, és „a dolgoknak úgy kell menniük, ahogy én elképzeltem”.

Az udvariasság definiálása is fölöttébb problematikus. Előfordulhat, hogy vannak, akik precízen megszűrik, mikor akarnak udvariasnak tűnni, és mikor nem feltétlen. Az is könnyen előfordulhat, hogy valaki udvariasnak tartja, ha a társadalom által megtűrt formában alkalmazza az agressziót. Kutatásom alapján úgy tűnik, sokan csak azt tarthatják agresszív kommunikációnak, ha valaki emelt hangon beszél és/vagy káromkodik (esetleg még a közbevágást). Semmi mást. Az itt ismertetett 47 nyelvi agressziókatagóriát el lehet követni emelt hang és káromkodás alkalmazása nélkül is.

Az udvariasság alkalmazása vagy nem alkalmazása lehet, hogy jobban kötődik társadalmi rétegekhez; a nyelvi agresszió alkalmazása azonban úgy tűnik (lásd a lentebb hivatkozott terapeuták eredményeit) csak annyiban változik, hogy az iskolázottabbak rejtettebb nyelvi agressziókat alkalmaznak, de nem ritkábban vagy kevésbé rombolót. Azonban, ha valaki udvariatlannak tűnik, lehetséges, hogy mégis jogos elvárásának érzi, hogy vele udvariasak legyenek, ami egy nyelvi agresszor esetében azt jelenti, hogy senki ne leplezze le, ne kérje számon. A verbális agressziót követő udvarias hallgatás legitimálja az agressziót. A verbális agressziókra érkező mikro- és makrokörnyezeti reakciókat áthatja ennek a téves/áludvariasságnak a jelensége. (Lásd bővebben majd a tanulmány 2. részében a folyóirat 2021. tavaszi számában.)

Goffman 1959-ös homlokzatfogalma Brown–Levinson (1978) udvariasságelmélete óta az udvariassággal, udvariatlansággal foglalkozó modellek központi elemévé vált. Felhasználása alapvető a verbális agresszió

megközelítésében, a verbális agresszió rombolásai és rombolási típusai nem mutathatók be a homlokzat fogalma nélkül, ugyanakkor a tanulmány célja nem a homlokzatvédelem leírása. Az arc vagy másképpen arculat, homlokzat kifejezések Goffman szociálpszichológiai elméletében szereplő *face* terminus magyarázatai. Az arculat az az énkép, amit a beszélők magukról mások felé szeretnének közvetíteni. Arcvédelem, benyomáskeltés, identitáskonstruálás összefonódhatnak. A minőségi arculat azon alapvető igényünk, hogy mások az általunk pozitívnak vélt tulajdonságaink alapján ítéljenek meg minket, míg a szociális identitás arculata azokat az igényeinket foglalja magában, amelyek szerint elvárjuk, hogy más emberek elismerjék társas-társadalmi helyzetünket vagy szerepünket (Culpeper 2005, 40). A sokféle stratégia közül tanulmányom az alábbiakat érinti, amelyekkel be is mutatható, hogy a homlokzatvédelem fogalma a klasszikus értelmezésében nem használható kielégítően a verbális agresszió területén, mivel nem a homlokzat védelme köré szerveződnek az interakciók. Különösen feltűnő ez akkor, ha az általam agresszióindexeknek nevezett jelenséget (ld. „A verbális agresszió leleplezésében a szándékosság bizonyítása kulcstényező” fejezet) és az azokkal kapcsolatos benyomáskeltési stratégiákat is figyelembe vesszük:

1. A bántalmazó nem óvja áldozata homlokzatát.
2. A bántalmazónak nem feltétlen célja, hogy udvariasnak tűnjön, nem feltétlen udvarias homlokzatot épít fel önmegjelenítésében. A bántalmazó arcvédelme jelentheti azt, hogy esetleg nem ahhoz ragaszkodik, hogy udvariasnak, hanem ahhoz, hogy dominánsnak tűnjön. Az eredeti értelemmel gyakorlatilag ellentétes módon, az arcvédelem abban nyilvánul meg, hogy: „nehogy ne tűnjek elég agresszívnak, olyan menő és humoros vagyok, aki bárkit megalázok”. Önmegjelenítésében fontos, hogy féljenek tőle. Az identitáskonstruálás megjelenik önmaga felé is, a csoporton belüliek és kívüliek felé is. Például egy vesztes futballmeccs után lehet, hogy attól válik valaki csoporttaggá, illetve azzal nyilvánítja ki csoporttagságát, ha szidja a bírót, a bíró rokonait, a győztes csapatot. Akár vulgáris és erőszakos nyelvi elemekkel fejezve ki a dominanciát. Vagy például középiskolások számára arcvesztés lehet, ha nem szidják tanárukat.
3. Más esetekben a bántalmazó tudatosan nem bántalmaz valakit vagy valakik előtt nem bántalmazza áldozatát, vagyis bizonyos kontextuális környezetben törekszik önmagáról egy pozitív homlokzat kialakítására. A bántalmazó benyomáskeltési stratégiái mögött egy hipertudatos kommunikátor áll (5.3. alfejezet).
4. A nyelvi agresszió szem- és fültanúi rendszeresen alkalmazzák a félrenézést, amikor önmaguk és az elkövető homlokzatát óvják az

áldozat homlokzata helyett, utóbbit kimondottan nem óvják, úgy tesznek az áldozat homlokzatának megsérülésekor, mintha nem történt volna semmi problematikus (5.5. alfejezet).

5. Gyakran az udvarias kommunikáció elvárása az a típusú félrenézés, amikor nem óvja az áldozat saját homlokzatát, amikor éppen verbális agresszió áldozata lesz; vagyis saját bántalmazásához csendben asszisztál (udvariasan bólogat). Hozzá kell tenni, a csendes asszisztálás nem feltétlen választható opció, van, hogy nincs lehetősége, ereje megvédeni magát, illetve retorzióra számít az agresszió elkövetőjétől, amennyiben megvédené magát.
6. Továbbá lehetséges, hogy az áldozat a mikrokörnyezet megítélésétől félve nem óvja homlokzatát, mivel tapasztalható az, hogy udvariatlannak, sőt agresszornak bélyegzik azt, aki kiáll magáért. Döntően nem illendő leleplezni az agresszort. Ha valaki kimondja, hogy a másik nyelvi agressziót követett el, gyakran ezt a leleplezést könyveli el a környezet agressziójának, és nem a tényleges agresszor tettét. Előfordulhat az is, hogy az önvédelmet, a határozottságot, a nyílt kommunikációt, az együttműködő érdekérvényesítést agresszióként kezelik. Ha például munkahelyen azt mondja a főnök, hogy: „*ez sajnos nem lehetséges*”, nem illik leleplezni, hogy nem igaz, amit állít, inkább minden kollégának viselnie kell az esetleges rossz stratégia következményeit, mert megszokott, hogy ha valaki hierarchiában feljebb áll, nem kell érdemi módon érvelnie és tárgyalnia beosztottaival. Az udvariassági szokások egy része az agresszorokat, uraló, irányító, megalázó attitűdű embereket támogatja.
7. Az agresszor olyan szituációt is teremthet, amelyben az áldozatoknak védeniük kell vagy védeni szeretnék az elkövető arculatát. Vagyis lehetséges, az arcvédelemmel a verbális agresszió területén leginkább az áldozatok foglalkoznak (az agresszor és a mikrokörnyezet nem).

Az udvariasság és az együttműködő kommunikáció, valamint az udvariatlanság és a nyelvi agresszió terminusok részben fedik egymást, azonban az együttműködő (vagyis nem uraló, agressziót nem tartalmazó) kommunikációt is szokás udvariatlannak ítélni, illetve az udvariatlanság jelenségek köre jóval szűkebb terület. Továbbá lehetséges udvarias kifejezésekkel is nyelvi agressziót elkövetni, így pusztán az udvariassági kifejezések kutatása nem szűri ki, mely kifejezések mögött áll agresszió. Fölöttébb udvarias kifejezésekkel is lehetséges például inkompetensnek beállítani valakit, vagy rávenni egy olyan tevékenység elvégzésére, ami nem az ő feladata, vagy udvariasan kér ugyan az elkövető, de hazug indokok alapján, ezért nem korrekt módon.

A verbális bántalmazó azért is tud fájdalmat okozni, mert arra épít, hogy áldozata udvarias, együttműködő lesz. Egyúttal arra is számít, hogy áldozata ezt feltételezi róla is, továbbá arra, hogy áldozata nem bírja elhinni, hogy nem védi áldozata homlokzatát, vagyis, hogy éppen verbális agresszió éri. Ezek miatt a feltételezések miatt tud akár hosszabb ideig is szóbeli bántalmazást elkövetni, annak leleplezése nélkül. Egy példa: a verbális agresszió áldozata valószínűsíthetően azt fogja gondolni, kommunikációs partnere azért dühös, mert feldühítette. „A dühöngőnek valami problémája van, vélhetően velem, hiszen most lett dühös, biztos valamit rosszul tettem, beszéljük meg, hogy megértsem” – gondolja a dühöngés áldozata. Ezzel az attitűddel egyáltalán nem lehet boldogulni az uraló-irányító kommunikációjú emberekkel, hiszen az ő cselekedeteik, megnyilatkozásaik nem függenek össze partnerük cselekedeteivel, megnyilatkozásaival, nem azokra épülnek, nem azokhoz kapcsolódnak, vagyis nincs a diskurzusban vagy a diskurzust megelőző eseményekben oka annak, miért irányul agresszió az áldozat felé. Az ok az agresszor mások felé tanúsított agresszív attitűdje.

A beszélő, ahogy ezt az udvariassági elméletek tárgyalják, az együttműködésre építik kommunikációs elvárásaikat, azt gondolják, cselekedeteikkel, megnyilatkozásaikkal összefüggnek partnerük reakciói, ezek az elvárások azonban a bántalmazások esetében nem működnek. Elterjedt interpretáció például, hogy amikor valaki győzködi beszédpartnerét, a partner képes azt gondolni – mivel ennek az attitűdnek van társadalmi támogatottsága –, hogy ha nem udvarias (értsd: nem enged a győzködésnek), ugyanolyan (agresszív), mint a győzködő. (Illetve a győzködőt gyakran nem is tartják agresszívnek, úgy értékeli tetteit és verbális megnyilvánulásait, hogy: *biztosan jól akar.*) Fenti társadalmi sugalmazás célja: nehogy leleplezhetővé váljon, hogy az agresszió agresszió. Ehhez egy torz udvariasságfelfogás erőltetésére van szükség. Ha valaki nemet mond egy agresszív embernek, az nem azt jelenti, hogy udvariatlan, hanem azt, hogy a győzködő agresszív.

A bántalmazás, a bántalmazó és az áldozat pszichológiáját a nyelvészeti modellek lehetőségeivel összevető fenti megállapítások saját kutatásom eredményei, mivel nincs szakirodalmi előzménye a két terület összekapcsolásának. A tanulmányban szereplő, a verbális agresszor jellemzésére, az agresszió dinamikájára, folyamatára vonatkozó állítások az alábbi terapeuták (Bancroft 2015; Evans 1996; Forward 1989; Hare 1993; Herman 2011; McMillan 2009; Simon 1996; Wetzler 2015) műveiben, esettanulmányaik elemzésében konszenzusos módon szerepelnek, valamint egybevágnak az én tapasztalataimmal is. Így a tanulmánynak a verbális agresszió folyamatára és pszichológiájára vonatkozó mindegyik állításához bármelyikük művét idézhettem volna, azonban ezt csak itt teszem meg, nem idézem a műveket minden állításnál.

A klasszikus udvariasságelméletekre épülő második és harmadik korszak udvariasságelméletei egyre összetettebben kezelik az udvariassággal és udvariatlansággal kapcsolatos nyelvhasználati jelenségeket (ld. pl. Eelen 2001; Watts 2003; Culpeper 2005; Locher & Watts 2005; Bousfield & Locher 2008; Culpeper 2011; Kádár & Haugh 2013), egyre árnyaltabban jelenik meg a tág értelemben vett (tehát nyelvi és nem nyelvi) kontextus vizsgálatának szükségessége, elsősorban az udvariasság befogadói értelmezése, jelentéskonstruálása céljából. A résztvevői értékelések során figyelembe veszik, hogy a közlőn és a befogadón túl több résztvevő is érintett lehet a jelentéskonstruálások során, illetve azt, hogy az udvariasság jelenségét egyetlen ember is számos eltérő perspektívából közelítheti meg, attól függően, hogy milyen minőségben vesz részt az adott kommunikációs szituációban. Így az udvariasságot (és udvariatlanságot) illetően nem egyetlen értelmezés lehetséges, eltérő udvariassági (és udvariatlansági) értelmezések, definíciók léteznek.

Azonban nem tartom lehetségesnek a verbális agresszió udvariatlansági keretben való tárgyalását. Azt gondolom, az udvariasság alapvetően másképp konstruálódó társadalmi jelenség, mint a nyelvi agresszió. A nyelvi agresszió rengeteg fájdalmat, félelmet okoz, függőséget alakíthat ki, szisztematikusan alkalmazva lerombolja az áldozatok személyiségét, önbizalmát, döntéskéességét. Udvariasságon azonban hol a verbális agresszió hiányát érti a társadalom, hol azt értékeli udvariasnak, amikor valaki nem leplezi le sem a verbális agresszió elkövetőjét, sem magát az agressziót. Hol a verbális agressziót ítélik udvariatlannak, hol a verbális agresszió leleplezését vagy az agresszor leleplezését. Továbbá udvarias kifejezésekkel is elkövethető nyelvi agresszió. Valamint az udvariasság társadalmi konstrukciója egy jóval szűkebb területét érinti a mindennapi nyelvhasználatnak, mint a verbális agresszióké, és a két konstrukció között csak részleges az átfedés, nem minden udvariatlanság számít nyelvi agressziónak. A megalázás, a másik negatív minősítése az általam felállított 47 kategória közül döntően a Megalázás (11.) kategóriába és a Nyilvános megalázás (12.) kategóriába tartoznak, vagyis a homlokzatromboláshoz kapcsolható jelenségek, mely a hét főkategóriámból csak egyet tesz ki.

Az udvariassági modell kutatásom kitűzött céljába nem illeszkedik, ez a megközelítés gyakorlatilag a verbális agresszió relativizálását, és értelmezésében ezáltal a támogatását idézné elő. A verbális agresszió áldozatai éppen azért is válhatnak áldozattá, mivel nem áll módjukban megítélni, áldozatok-e vagy sem, sőt, elkövetőjük azt sugallhatja számukra, hogy ők az elkövetők, az agresszorok. Amennyiben kizárólag addig jutunk el, hogy megállapítjuk, hogy milyen definíciói léteznek a társadalom tagjai között a verbális agresszióknak, értelmezésében csak a nyelvi agresszió

fenntartásához, szalonképesnek minősítéséhez járulunk hozzá. A verbális agresszió jelenségkörében a legproblémásabb éppen az, hogy a bántalmazók, a tanúk és az egész társadalom próbálja a szóbeli bántásokat és elkövetőjük felelősségét bagatellizálni, letagadni. Mivel az a célom, hogy a verbális agresszió, amennyire ez lehetséges, leleplezhetővé váljon, azért szeretnék dolgozni, hogy ez, amennyire lehetséges, megtörténhessen.

4.2. A verbális agresszió és a kapcsolódó terminusok definíciói

A számtalan agressziódefiníció közül egy jogi definíciót gondolok a leghasználatosabbnak: az ember azért folyamosodik agresszióhoz, hogy tisztességtelen előnyhöz jusson másokkal szemben; az előny lehet mentális előny is (Haller 2005, 11). Ehhez hozzáteszem a magatartáskutatás definícióját: azon magatartásformák, amelyek sérüléseket okoznak, vagy sérülések okozásával fenyegetnek (Haller 2005, 16).

A felismerhetőség szempontjából a verbális bántalmazás legpontosabb definíciójának ezt a saját definícióm tartom: kommunikáció, amely fájdalmat okoz. (Tehát nem dühöt, elkeseredettséget, csalódottságot, hanem fájdalmat.) Egyben ez volt a munkadefinícióm is, mellyel elkezdtem kutatásomat. Ugyanakkor ez a definíció nem azonos a jelenség nyelvészeti definíciójával. A fájdalom megjelenése a legpontosabb jelzője a verbális agresszióknak. Az agresszor megnyilatkozásainak közvetlen célja: a fájdalomokozás (személyiségrombolás), a közvetett cél a hatalom, az irányítás fenntartása (megszerzése).

Azok a nyelvi agressziók azonosíthatók be könnyebben nyelvi agresszióként, amelyek transzparensnek, vagyis nyelvi tartalmukban (szemantikailag) vagy formájukban (értve ez alatt a szupraszegmentális eszközöket) hordozzák a negatív értékítéletet. Vagyis a nyelvi agresszió könnyebben beazonosítható azokban az esetekben, amikor a verbálisan agresszív megnyilatkozások nyelvi kifejezéseinek jelentése negatív értékítélet a célszemély külső vagy belső tulajdonságaira vagy tevékenységeire vonatkozóan. Ezek egy szűkebb körét alkotják a nyelvi agresszióknak, a verbális agressziók tágabb halmazára az lehet igaz, hogy nyelvi kifejezésekkel követik el a bántalmazást, de az agressziót nem az adott kifejezések jelentése hordozza (ld. az 5.1. alfejezetben). Éppen ezért a bántalmazó megnyilatkozások bántalmazásként való beazonosításához szükséges a jóval tágabb nyelvi és nem nyelvi kontextus elemzése.

A korábbi definíciók döntően nem terjedtek ki a nehezebben felismerhető verbális agressziók bemutatására: „A verbális agresszió definíciója az egyes diszciplínákban meglehetősen konstans: olyan verbális viselkedésforma, olyan verbális aktus, amelynek során a beszélő szándéka az,

hogy direkt vagy indirekt módon (de mindenképpen szándékosan), az elhangzott nyelvi megnyilatkozás tartalma és/vagy minősége (pl. hangerő) folytán egy másik személyt bántalmazzon, szidalmazzon, sértegessen” (Kegyesné Szekeres 2008, 61).

Batár (2009, 82) definíciója szerint „a nyelvi agresszió a sértett homlokzatát akarattal vagy akaratlanul, közvetlenül vagy közvetve romboló beszédaktus vagy nyelvi magatartás. A legtöbb korábbi definícióval ellentétben mi agressziónak tekintjük a nem szándékos verbális bántalmazást is, mivel a beszólás hatására fektetjük a hangsúlyt, nem a szándékra.” A bántalmazás az arcukat többféle módon támadhatja, azonban nemcsak az egyén önmagáról bemutatni kívánt arcát támadja, hanem az áldozat személyiségét, önbizalmát, önállóságát is, ezek a szempontok hiányoznak a nyelvi agresszió elterjedt definícióiból.

„Bántó nyelvi viselkedés szándékolatlanul is létrejöhet” (Domonkosi 2008, 52). A legnagyobb különbség a nyelvi bántalmazás definícióiban abban mutatkozik, hogy agressziónak tekintik-e a nem szándékos verbális bántalmazást, vagy nem. Batár említi, hogy „van szép számmal olyan eset is, amikor valaki szándéka ellenére kárt okoz”. Azonban nem hoz erre példát, kivéve egyet: „kihallgatják a beszélőt, a fültanú olyan területre téved, ahol nem számítanak rá. A kár létrejön, de nincs szándékosság, véleményünk szerint agresszióról beszélhetünk” (Batár 2009, 87). Ezzel szemben én azt gondolom, ha valaki véletlen hall valamit, az nem nyelvi agresszió. Véleményem szerint előremutató, hogy például Domonkosi és Batár is verbális agressziónak tartja a nem szándékos nyelvi bántalmazást is. Azonban kutatásaim alapján azt állítom, a nem szándékosnak tűnő verbális agressziók is valójában tudatosan lettek létrehozva (ld. bővebben a 4.3. alfejezetben), amennyiben céljuk az uralás, valaki megalázása, leminősítése. Akkor is, ha az enyhe leminősítés, és halkán, kedvesen, szofisztikáltan, akár nagyon rejtett, fölöttébb nehezen leleplezhető módon előadott.

A szándék mellett hasonló jelentőséggel bír a beszélők közti viszony, valamint a beszédhelyzet meghatározása is, miszerint a beszélők egy-egy nyelvi vagy nyelvhasználati eszközt nyelvileg agresszívnek szándékoznak és interpretálnak-e vagy sem. [...] Ezek az adatközlői vélekedések azt jelzik, hogy egy interakcióban egy megszólítási forma akkor minősül agresszívnek, ha nagymértékben eltér a megszólítottak az adott helyzetben érvényes önazonosítási módjától. Ez a jelenség pedig azt is mutatja, hogy az agresszív szándék, illetve az agresszív hatás egyaránt az interakcióban résztvevőknek az interakcióról alkotott képétől függ. (Domonkosi 2008, 51)

Domonkosi ezen megállapításával csak a megszólításokra szűkítve érvényét tudok egyetérteni, hiszen a megszólítások tulajdonnévszerűek, így

egészen másfajta szemiotikai szereplők, mint a nem tulajdonnév nyelvi elemek. Az interpretáció relatív voltának mítoszával részletesen foglalkozik a tanulmány ezen 4. fejezete.

A véletlen nyelvi agressziót és az önvédelmi nyelvi agressziót, a verbális önvédelmet nem tekintem nyelvi agressziónak, hiszen azok célja nem a leuralás, irányítás, lenézés. A véletlen nyelvi agresszió definícióját lásd a 4.3. alfejezetben. Az agresszió két alaptípusa a reaktív és a proaktív agresszió (Dodge & Pettit 2003). Reaktív agresszió esetén az agresszív viselkedés reakció az észlelt provokációra. A proaktív agresszió célja valamilyen előnyhöz jutás (hatalom, tárgyak megszerzése, saját felsőbbrendűség bizonyítása). A proaktív agresszió kívülről számára gyakran érthetetlen, indokolatlan, az agresszíven viselkedő azonban mindig valamilyen célt akar elérni vele. Ahogy a fizikai agresszió esetében önvédelemnek minősül a fizikai agresszióra való fizikai, akár agresszív reagálás, úgy véleményem szerint a verbális agresszióra való verbális (akár agresszív) reagálást is önvédelemként kell kezelni, ami ha agresszív, akkor sem tekinthető verbális agressziónak, hanem verbális önvédelemnek, mivel célja nem az uralás, irányítás, megalázás, hanem az önvédelem. Amennyiben fizikai agresszióra való reakcióként az áldozat üvölt, senki nem gondolja, hogy ő az agresszor. Azonban ha verbális agresszióra valaki kiabálva reagál, a kutatásaim alapján elmondható, hogy sokan azt is bántalmazásnak tartják, holott a kiabálás nemcsak a védekezés, hanem a fájdalom, a teljes kétségbeesés kifejeződése is lehet. (Egy bántalmazó kapcsolatban a hosszú évek óta bántalmazott eljuthat abba az állapotba, hogy például azt éli meg, sehogy nem fog tudni megszabadulni bántalmazójától, csak ha leszúrja azt. Ez is mutatja, milyen állapotba képes juttatni valakit a rendszeres verbális agresszió. Az évek óta mély elkeseredésben élő bántalmazott időnként örvültnek tűnő viselkedést produkálhat. Ezek a pillanatnyi lázadások a külső, a helyzetet lényegében nem ismerő szemlélő számára félelmetesek és érthetetlenek.) Korpuszomban a férfi bántalmazók gyakran női „terror”-nak tartják, ha a nő visszabeszél vagy számonkéri bántalmazása okát, vagyis próbálja védeni magát.

A fizikai agressziót mindig kíséri/megelőzi lelki és verbális agresszió. A verbális agresszió mindig lelki agresszió (érzelmi bántalmazás) is, ahogy a fizikai agresszió is mindig lelki bántalmazás is egyben. A verbális agresszió az én megközelítesemben tágabb halmaz, mint a lelki agresszió, mivel például a korlátozás, elszigetelés, fenyegetés stb. nemcsak verbális, hanem fizikai agresszió is lehet. Tehát mind a fizikai, mind a lelki agresszió egyben nyelvi bántalmazás is, vagy azzal is társul. *Kapcsolati bántalmazásnak/erőszaknak/agresszióknak* szokás nevezni a párkapcsolatban zajló bántalmazást. Gyakran nevezik *rejtett bántalmazásnak* is, elsősorban azért, mivel gyakran a közvetlen környezet számára sem észlelhető a kapcsolati bántalmazás. Azért

nem érzékelhető, mivel az elkövető (és részben az áldozat is) tudatosan elrejtí. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy tulajdonképpen a környezet és a társadalom is partner ebben az elrejtésben (ld. az 5.5. alfejezetet). A pszichológiai irodalomban egyre inkább terjedő *túlélő* kifejezést nem használom, helyette az *áldozat* vagy a *bántalmazott* (helyenként a *célszemély*) terminusokat, egyrészt azért, mivel fontosnak tartom annak megjelenítését, hogy a felelősség a bántalmazásért minden esetben az *elkövető* (*bántalmazó*, *agresszor*), és ezt szerintem az *áldozat* és szinonim terminusai kifejezik, valamint a *túlélő* kifejezés a magyarban elsősorban inkább fizikai (és nem szellemi-lelki) túléléssel kapcsolatos asszociációt hívhat elő.

Sok szakmunkában gyakran használják a *mikroagresszió* kifejezést is, mely C. M. Pierce amerikai pszichiáter *faji mikroagresszió* terminusában gyökerezik, és eredetileg az afroamerikaiakhoz intézett sértő megjegyzéseket jelentette (Carew & Pierce at al. 1977), később azonban más marginalizált csoportokkal összefüggésben is használni kezdték. Bármilyen megnyilatkozás minősülhet mikroagressziónak, amennyiben megalázó, lekicsinylő üzeneteket közvetít az érintett csoport felé, amelynek tagjai tartozhatnak egy bizonyos társadalmi csoporthoz, nemhez, valláshoz, szexuális kisebbséghez, élhetnek fogyatékossgal stb. Bár a *mikroagresszió* kifejezés használata is egyre elterjedtebb, szintén nem használom, mivel szerintem a kifejezés *mikro*-előtagja alkalmas az agresszió bagatellizálására, amely attitűddel nem tudok egyetérteni. Azt gondolom, hogy az agresszorok célja éppen az, hogy olyan módon bántalmazzanak, kicsinyeljenek le, alázzanak meg másokat, hogy az jelentéktelen eseménynek látszódjon, és az tűnjön problematikus embernek, aki szóvá teszi. A 70-es évek végén, amikor létrejött ez a terminus, megfelelő lehetett, mert akkor az volt a cél, hogy egyáltalán feltárják, a feketéket milyen megalázó kifejezésekkel/kérdésekkel illetik, azokat neutrálisnak beállítva. De ma már talán nem kell ilyen óvatoskodva fogalmazni, a nagyon mély sebek létrehozására képes, velejéig megalázó kifejezéseket nem kell mikroagresszióként minősíteni. Talán a *rejtett* (vagy az *elkövető szándéka szerint elrejtendő*) *agresszió* pontosabb megfogalmazás lenne.

A *passzív agresszió* terminust szintén nem alkalmazom, mivel véleményem szerint azt sugallhatja, hogy az elkövető passzív, miközben nagyon is aktívan agresszív, mindössze kevésbé nyílt, nehezebben beazonosítható agressziókkal él. Azért sem érdemes külön beszélnünk a passzív agresszióról, mert a passzív agressziónak titulált kifejezések ugyanúgy lenti 47 kategóriába sorolhatók be, tehát nem hoznak létre új kategóriákat. Különbség mindössze az agressziók nehezebb felismerhetőségében jelentkezik, mivel a passzív agresszívnek tituláltak kevésbé vállalják a nyílt konfrontációt. Wetzler (2015, 26) szerint a passzív agresszív férfi tévesen hatalmi játszmának látja az emberi kapcsolatokat, ugyanakkor ez igaz az

agresszívként megjelölt emberekre is. A fogalom jelentése létrejöttkor jóval szűkebb volt, a második világháború alatt alkotta meg egy katonai pszichiáter (William Menninger), aki azt írt le, hogy a katonák ellenszegültek, nem teljesítették a parancsokat, visszahúzódtak, meg akartak szökni (Wetzler 2015, 15). A terminus eredeti jelentésében a passzivitás a parancsok megtagadását jelezte, ami katonai közegben tényleges passzivitást jelent, a verbális agresszió kifejeződése nélkül, a terminusnak ebben a jelentésében érthető a *passzív* szó alkalmazása. Azonban a terminus jelentését az utóbbi 70 évben annyira kitágították, hogy véleményem szerint már nem okolható meg a *passzív* szó használata. Ide szokták sorolni az alábbi agressziókat: valamit megígér, és nem készíti el, ezt elfelejtésnek álcázza; vagy a megbeszéltekhez képest máshogy készíti el, és azt állítja, nem tudta, hogy nem így kellene megoldania; nem megbeszél valamit, hanem látványosan duzzog; nem fejezi ki, mit szeretne, de ha neki kedvezőtlenül alakulnak az események, büntudatot kelt és rossz hangulatot; vagy büntetően hűvös, és utólag kigúnyolja például a másik filmválasztását, ezzel minősítve annak személyiségét is. Vagy hanyag, de kijelenti, ő mindent megtett, a másik a maximalista; sértést dicséretnek vagy viccnek álcáz. Nem nyilvánítja ki őszintén, nyíltan valakivel kapcsolatosan a dühét, a haragját, a véleményét, a kéréseit (Wetzler 2015, 11–14). A *passzív* szó jelentéséből annyi megőrződött, hogy nem vállal felelősséget, nem dönt, nem javasol, hanem utólag kritizálja, gúnyolja a másikat, mintha élvezné (vagy ténylegesen élvezve) az újabb és újabb konfliktusokat, ugyanakkor a verbális agresszió kifejezéseit lelkesen és aktívan használja.

Hasonló jelentésbővülésen ment keresztül a *társfüggő* terminus, melyet eredetileg az alkoholbetegek párjaira alkalmaztak, akik függővé váltak párjuk függőségétől – ‘társak voltak függőségükben’. Manapság tágabb értelemben használják a terminust, a társfüggő párjától függ, párja nézeteitől, szokásaitól, és nem bír egyedül élni, mindig párkapcsolatban kell lennie. Vagyis nem partnere függőségétől függ, hanem a párkapcsolattól mint személyközi konstrukciótól. (Laikus szóhasználatban ennél még tágabb lehet a terminus jelentése, gyakran hallani, hogy arra a személyre is alkalmazzák, aki párkapcsolatot szeretne, anélkül, hogy amikor kapcsolatban él, függene párjától). Tanulmányom esetében a *társfüggőség* terminus szűkebb jelentését úgy lehetne alkalmazni, hogy rávilágítunk, az áldozat lelkileg függ bántalmazója uraló viselkedésétől.

A verbális agresszió általam javasolt pontosított definícióját, mely kutatásom eredményeként jött létre, az 5.2. alfejezet tartalmazza. Az általam használt nyelvi agressziós definícióba beletartozik minden nyelvi, agresszív manipuláció. Másfelől a manipulációnak lehetséges egy jóval tágabb értelmezése is, hiszen gyakorlatilag minden verbális agresszió manipuláció,

mind a 47 kategória, elsősorban azért, mivel az elkövető elrejtteni szándékozik azt a tényt, hogy nem jogosan uralja le, alázza meg áldozatát.

4.3. A bántalmazó kapcsolatok ciklikussága, dinamikája, alternatív valósága

Meg kell különböztetnünk egymástól a bántalmazó kommunikációt és a bántalmazó kapcsolatot. Amennyiben valakinél szisztematikus törekvést figyelhetünk meg a másik feletti uralomra, bántalmazó kapcsolatról beszélünk. Időnkénti bántalmazás esetében pedig bántalmazó kommunikációról. A bántalmazó kommunikáció leleplezhető a verbális agresszió lent sorolt 47 kategóriájához tartozó kifejezések jelenlétével, a szisztematikus törekvés pedig ezek elhangzási gyakoriságának feltérképezésével.

A bántalmazó célja (az uralás elérése érdekében): áldozata önbizalmának, személyiségének a rombolása. Bántalmazó kapcsolat esetében a Stockholm-szindróma, vagyis egy lelki függőség (mindent eltűrés) kialakítása a folyamatosan jelen lévő, de gyakran hirtelen végrehajtott fájdalomkózosás által. A személyiségrombolás (mint fő cél) eszközei (a közvetlen célok): fájdalomkózosás, félelemkeltés, büntudatkeltés (lelkiismeret-furdalás okozása) – mindezen célok elérése a meglévő hierarchia kihasználása vagy hierarchia konstruálása és fenntartása által történik (bővebben ld. az 5.4. alfejezetben).

A bántalmazó kapcsolatokban a kedves és a bántalmazó időszakok precízen egymásra épített módon követik egymást – ez a bántalmazás dinamikája. Walker ezt a ciklikusságot az alábbi három szakaszban állapítja meg: a feszültség felgyülemzése, az erőszakkitörés és a mézeshetek időszaka (NANE 2015, 40). Azonban nem minden bántalmazó kapcsolat írható le e modell segítségével. Például az érzelmi és gazdasági erőszakot a bántalmazó sokszor állandó stratégiaként alkalmazza, mindenféle ciklikusság nélkül. Korpuszom alapján elmondható, hogy a mézeshetek szakasz a régebb óta tartó bántalmazó kapcsolatokból szinte teljesen hiányozhat, és a feszültség felgyülemzése és kitörése szakaszok is válhatnak nagyon rövidde, akár napjában többször ismétlődhetnek. Tulajdonképpen a ciklikusság mindhárom szakasza kötődést hoz létre: A kedves időszakban (mézeshetek) létrejövő kötődés oka, hogy a bántalmazó időszakban annyira meg van fosztva a pozitívumoktól a bántalmazott, és annyi negatívum éri, hogy amikor a bántások hirtelen megszűnnek, esetleg egy kis kedvességet is megtapasztal, hálássá válik. Éppen úgy, mint a Stockholm-szindróma névadó eseményénél, az 1973-as stockholmi bankrablásnál, ahol az áldozatok azért váltak hálássá, mivel a túszedők nem ölték meg őket, ennyi kedvesség elegendőnek bizonyult a kötődés kialakulásához (Borbás 2018).

Az agresszor az általa felépített alternatív valóságában önmagát sokkal jobbnak, áldozatát sokkal rosszabbnak, tehetségtelenebbnek ábrázolja, mint amilyen. Az alternatív valóságában ő nem tesz semmi rosszat, mindig a másik fél a hibás, akivel – szerinte – komoly problémák vannak, ezért nevezhetjük e traumás (torz) kötődést agymosással elért kötődésnek is, melyet az áldozat szociális, érzelmi, gazdasági, kulturális elszigetelése jelentősen fokozhat. Az elkövetők elérik, hogy partnerük szüntelenül igyekezzon megfelelni nekik. Elérik, hogy áldozatuk őket jó embernek tartsa, önmagát pedig nehezen elviselhetőnek. Az áldozatok elkezdik önmagukat butábbnak, tehetetlenebbnek, kevésbé érdekes személyiségnek megélni az őket érő folyamatos (akár rejtett) minősítések hatására. Az áldozat számára a legnehezebb az állandósult készenlétben, bizonytalanságban, rettegésben való létezés. Sosem lehet nyugodt, állandóan résen kell lennie: mit csinál jól, mit csinál rosszul, mely tette következtében indulhat el egy újabb agresszió, mikor éri újabb fájdalom? Ebből a fájdalom- és félelemkondicionálásból származik az ún. tanult tehetetlenség, amely miatt a bántalmazott nem tud kilépni a kapcsolatból, függővé válik. Mindez nagymértékben rongálja az önbecsülést, az önállóságot, a függetlenséget. Úgy találtam, az egész folyamat kulcsa az alábbi lelki törvényszerűség: a fájdalmas időszakok is függőséget váltanak ki, a fájdalmak randomszerű előidézése félelmet hoz létre, az állandósult félelem szintén függőséget okoz. A klasszikus kondicionálásból ismert tény, hogy ha a bántalmazó egy ideig nem okoz fájdalmat, a bántalmazott már nem is számít rá, így az újabb fájdalmak teljesen védtelenül érik, és még mélyebbre kerülhet általuk. Biokémiaiilag megközelítve: a váratlan, kiszámíthatatlan stresszokozás andrenalinlöketeket okoz a szervezetben, stresszhormonok keletkeznek, ez ismétlődve végül függőséghez és poszttraumás stressz kialakulásához vezet. A bántás és a jutalmazás (kedvesség, dicséret, a megváltozás ígérete) váltogatásával hozza létre a bántalmazó a ciklikus agressziót, ami adja a bántalmazó kapcsolatok dinamikáját, ami a bántalmazottban és a kapcsolatban szélsőséges (pozitív és negatív) érzelmek állandó váltakozását okozza.

Az agressziófolyamatnak szintén lényegi tényezője, hogy legyenek a bántások érthetetlenek a másik fél számára, mivel így az áldozatot leköti az a szellemi és érzelmi erőfeszítés, melynek során próbálja megfejteni, miért következett be az agresszióesemény, és miért hirtelen, mindenféle előjel nélkül, ki miben hibás vagy nem hibás. Korpuszom alapján elmondható, hogy az áldozati létben és lelki függőségben tartás döntő tényezője, hogy az áldozat számára legyen rejtély, éppen miért dühös rá a partnere. Ugyanis amíg a bántalmazott azt kutatja, miben hibázott, miért válthatott ki dühöt, addig nem tud végbemenni az a fókuszváltás, aminek eredménye lenne az a felismerés, hogy nem is rá dühös a partnere, hanem azért dühös, hogy irányíthatson, a dühöt az irányítás elérése érdekében eszközként használja. Kimondható: a

bántások kiszámíthatatlanul bekövetkezők és racionálisan megokolhatatlanok. Korpuszom vizsgálata során úgy találtam, a bántalmazásoknak e mindkét jellemzőjére szükség van a függőség eredményes kialakításához. Az elkövető uraló kommunikációjának következménye áldozatában a rossz közérzet, a krónikus ingerültség kialakulása. Az áldozat sok mindent megenged bántalmazójának, csak ne legyen veszekedés, inkább vállalja a több munka elvégzését, és azt, hogy partnere irányít, dönt mindenben. A kapcsolat akkor jut válságba, ha az áldozat többé nem hajlandó alárendelődni. A bántalmazó megközelítése szerint addig minden rendben van a kapcsolattal, amíg partnere nem kezd lázadni, amíg nem kéri számon a bántásokat. Ez azért van így, mivel a bántalmazó célja egy hierarchikus kapcsolat létrehozása egy alávetett partnerrel.

Ezen agresszióstratégiák használatával bárkiben kiváltható a tanult tehetetlenség, bárkiben létrehozható e traumás kötődés, akár szakértőkben is, mivel a félelemben-fájdalomban tartásnak ez a természetes (biokémiai) következménye. A bántalmazó párkapcsolatokban nem feltétlen arról van szó, hogy egy eleve gyenge áldozatot keres az agresszor, hiszen még nagyobb győzelemként könyvelik el, ha egy független, önálló, képzett, karrierrel rendelkező párt tesznek függővé, összetörtté, önbizalomvesztetté (Thomas 2019, 122).

A traumás kötődés (normálisnál intenzívebb kötődés, függőség) szenvedélyes szerelemnek is tűnhet az áldozat számára. Sokan az állandó félelmet szerelemként élik meg, mivel mindkettő felfokozott, szenvedélyes érzelem, illetve a kognitív disszonancia elkerülése érdekében az elme képes elhitetni magával, hogy azért tűr, mert szerelmes (Barnóczki 2017). Gyakran jellemző a mesterségesen, manipulatíván elért túl korai kötődés (szerelem) kialakítása azáltal, hogy a bántalmazó az ismerkedés elejétől túl kedves, sok törődést, figyelmet, szeretetet (szeretetnek álcázott manipulációt) zúdítt kiszemeltjére. Jellemző sok közös időtöltéssel annak a szerepnek az eljátszása, hogy ő az ideális partner, egy jövőbeli ideális kapcsolat ígéretével. (Mindezen manipulációk oxitocin- és dopamintermelődést, vagyis kötődést okoznak.)

„*Miért maradtál a kapcsolatban?* Ez az egyik leggyakrabban felmerülő kérdés, és rendkívül nehéz megmagyarázni olyannak, aki soha nem volt hasonló helyzetben. A megközelítés alapvetően abban hibázik, hogy feltételezi az áldozat szabad döntését, pedig éppen ennek hiánya teszi áldozattá. Úgy kell elképzelni, mintha egy láthatatlan börtönbe lenne a személy bezárva, de éppen a falak hiánya által válik e fogság olyan veszélyessé, hiszen mind az áldozat, mind a külvilág előtt letagadható” (Follinus, idézi Barnóczki 2017). Az egzisztenciális függőségnél gyakran sokkal erősebb visszatartó erő lehet a bántalmazótól való lelki függőség. Vannak bántalmazók, akik csöndes, higgadt, nyugodt embernek tűnnek, mégis elérik, hogy partnerük fájdalmat

éljen meg, megalázottságot, semmibevételt. Jól irányzott, akár halk, szelídnek tűnő mondatokkal hosszabb távon képesek elvenni áldozatuk önbizalmát, képesek széttroncsolni személyiségét. Mindezt elsősorban Megfosztással (29. kategória) Nem reagálással (32. kategória) és a VII. főkategória álcázott agresszióival érik el, melyek leleplezése különösen nehezített.

A tanulmány keretein túllépne annak kifejtése, miért bántalmaz a bántalmazó, és ennek kutatása nem is érinti a verbális agresszió leleplezését. Egy mondatban úgy lehetne összegezni ezt a jelenséget, hogy a bántalmazók akkor érzik magukat komfortosan, ha a köröttük levőket a maguk szintje alá képesek eljuttatni, ha képesek környezetük mentális rombolására. (Ennek hátterében az is állhat, hogy okosabbnak, sikeresebbnek, tehetségesebbnek látják áldozatukat önmaguknál, ezért akarják elhitetni velük, hogy nem azok, és hogy fordítottak az erőviszonyok.) Olyan, empátiát nélkülöző alternatív valóságban élnek, ahol feljogosítottnak érezhetik magukat bizonyos tettekre, és arra, hogy bármi áron érvényre juttassák akarataikat. A bántalmazás egy viselkedési minta. Tévtűt lehet a bántalmazó emberek viselkedésének kiváltó okait keresni, mivel az ok megtalálása nem töri meg a szokásokat. A kialakult viselkedéses rutinok tartják fent a bántalmazó gyakorlatot. „Még nem találkoztam olyan bántalmazóval – rögzíti Bancroft (2015, 425) –, akinél a terápia jelentős és maradandó változást okozott volna. És vannak, akiknek terápia utána súlyosbodik a viselkedésük (2015, 428). (Fenti megállapítások egybevágnak a bántalmazásban járatos pszichológiai munkák eredményeivel, lásd ezek felsorolását „A verbális agresszió kutatási nehézségei” fejezetben.)

4.4. A verbális agresszió szándékossága

A verbális agresszió lehet-e nem szándékos, avagy minden esetben szándékos/tudatos? A bántalmazás mindig komplex jelenség, és ezért komplexen elemzendő. Állításom: nincs véletlen nyelvi bántalmazás, csak szándékos. (Kivételek pl. értelmi fogyatékosok, agyi sérültek, skizofrének, neurológiai betegek esetében.) Céлом az volt, hogy korpuszom alapján felállítsak egy olyan kritériumrendszert, melynek segítségével a nyelvhasználati szokások/stratégiák megvizsgálásával, tehát pszichológiai elemzés nélkül igazolható, hogy adott bántalmazás szándékos, tudatos magatartás. Elemzéseim eredményeként kritériumrendszeremet az alábbi hét kritérium megfogalmazásával hoztam létre. A hét kritériumnak való megfelelést együtt érdemes vizsgálni:

1. **A bántalmazott személye:** Aki rendszeresen bántalmaz valakit sem fog egy magas, erős embert verbális agresszióval illetni. Nem fog hierarchiában felette levőt sem bántalmazni. (Kivéve, ha változtatni akar a fennálló

hierarchikus viszonyokon, illetve ha nem fogadja el azt.) Tehát a bántalmazás háttérében tudatos döntés áll, mérlegelés, kivel szemben engedheti meg magának az elkövető az agresszív viselkedést.

2. **Tanúk jelenléte:** Aki rendszeresen bántalmaz valakit, döntően/mindig ügyel arra, hogy ez négy szemközt történjen (Evans 1996: 41). Tehát tudatos döntés áll annak a háttérében is, mikor és kik előtt teszi meg. Az is gyakori, hogy a durvább bántalmazásokat csak négy szemközt alkalmazza, az enyhébbeket vállalja csak nyilvánosan. A bántalmazó számára többnyire igen fontos, hogy mások előtt jó színben tűnjön föl, így olyan közegben nem fog verbális agressziót alkalmazni, amelyben lényeges a számára, mit gondolnak róla. (Vélhetően ennek az is az oka, hogy így előre hitelteleníti, ha bántalmazott partnere bárkinek panaszkodna, hiszen ha mindenki szerint szimpatikus az illető, senki nem fogja elhinni, hogy valójában bántalmazó. Ha ilyen körülmények között az áldozat próbál segítséget kérni, szekunder sérülések érik a bagatellizálás, meg nem értés, gúnyolódás miatt.) Vannak, akik a nyilvános megalázás technikáját is alkalmazzák, azonban döntően csak állandó áldozatukkal vagy olyanokkal szemben, akikkel jó kapcsolat fenntartása nem fontos a számukra. Tehát ez esetben is tudatosan szelektálnak, ki lesz az áldozatuk.

A verbális agresszió elemzésében kitüntetett szempont kell legyen a szituációs kontextus vizsgálata. Kik előtt zajlik az interakció? Hierarchikus-e a kapcsolódás, barátokról/ismerősekről vagy idegenekről van szó? Külön érdemes azt is vizsgálni, kiknek szánja a bántalmazó, amit mond, és mi a vélelme arról, rajtuk kívül még kik hallhatják mondanóját. Úgy tűnik, ezeket a kontextuális összetevőket egy bántalmazó egy átlagos beszélőnél sokkal inkább szem előtt tartja, akár kedvességet, akár éppen megalázást kommunikál.

3. **Pozitív homlokzat kiépítése – az áldozatával való viselkedésében tanúk előtt:** Az is gyakori jelenség, hogy a bántalmazó mások előtt kimondottan kedves az áldozatával. Tehát figyel arra, hogy tanúk esetén kedves ember benyomását keltse.
4. **Pozitív homlokzat kiépítése – másokkal való viselkedésében:** Az is fölöttébb gyakori jelenség, hogy a bántalmazó az áldozatán kívül másokkal nagyon kedves, vagyis hosszabb távon is képes bántalmazásmentesen kommunikálni. Ezzel nemcsak azt éri el, hogy sokak számára szimpatikus embernek fog tűnni, de azt is, hogy áldozata teljesen elbizonytalanodjon azzal kapcsolatban, éri-e őt verbális erőszak, illetve önmagát fogja hibáztatni, hiszen azt tapasztalja, bántalmazója csak vele nem kedves, tehát akár évekig önmagában fogja keresni a hibát. A bántalmazót a kívülállók sokszor szellemesnek, sármosnak, rokonszenvesnek (sőt elbűvölőnek), kedvesnek, közvetlennek tartják. A kívülállók számára gyakran úgy tűnik,

a bántalmazott a bántalmazó. Ennek oka lehet az is, hogy a bántalmazó elemében van, hiszen uralhat valakit, így megnyerőnek tűnik, a bántalmazott viszont frusztrált, önbizalom- és talajvesztett, kilátástalan lelki helyzetben. Minden tiltakozása érthetetlen a külső szemlélők számára, akik többnyire csak a bántalmazó szimpatikusnak és a bántalmazott unszimpatikusnak tűnő oldalát látják, nem ismerik az előzményeket sem, így az áldozatot panaszkodónak, szekálónak, követelőzőnek fogják tartani. Gyakori bántalmazói technika: a bántalmazó rendszeresen meséli áldozatának, hogy őt mások mennyire kedvelik, mennyire szeretnek vele lenni. Ezzel végképp összezavarhatja áldozatát, aki így magát gondolhatja problémásnak, esetleg fölöslegesen panaszkodónak. A bántalmazó stílusa, hangneme a másokkal való érintkezései során annyira eltérhetnek, mintha két különböző ember kommunikációját hallanánk. (Különösen feltűnő ez akkor, amikor az áldozat fültanúja annak, ahogy bántalmazója telefonon beszél mással.)

5. **A bántalmazások időzítettek:** Ahogy láttuk fentebb, a rendszeres bántalmazások sajátos dinamikával bírnak: a bántalmazó a kedves időszakokat váltogatja kegyetlen, fájdalmat okozó időszakokkal. Ez a változtatás is jelzi, hogy tudatos döntés áll a bántalmazás hátterében. Jelzi, hogy tud másmilyen lenni, ha ahhoz fűződik érdeke, tehát pontosan tudatában van annak, mivel okoz fájdalmat, és ha nő áldozata elmenekülésének (a kapcsolat megszakításának), a bántalmazás napvilágra kerülésének esélye, akkor egy ideig nem okoz. „Az általuk mondottak szerint a megalázó bánásmód időről időre váratlanul kedvességbe váltott át, ami ilyenkor felébresztette a reményt, hogy esetleg javulni fognak a dolgok, de aztán ugyanolyan váratlanul visszatért a verbális erőszak. Egyik megszólalónk szerint épp ez a kiszámíthatatlan hangulatingadozás teszi működtethetővé a rendszert, mert amúgy a legtöbben azonnal elmenekülnének, ha folyamatos lenne a bántalmazó hangvétele” – olvassuk a beszámolót egyik színházunk belső kommunikációs dinamikájáról (Jankovics 2020). Az együttműködő kommunikációjú emberek a megalázó kommunikáció hirtelen megváltozását úgy értékelik, mintha a bántalmazóban pozitív, maradandó változás ment volna végbe, és elkezdenek reménykedni helyzetük javulásában. Majd a következő bántalmazó szakasz idején a csalódottságtól, valamint az újabb megalázásoktól bénulttá válnak, és nem képesek cselekedni, majd érkezik az újabb kedves időszak. Mivel az együttműködő típusú emberek akár évekig, évtizedekig nem képesek elhinni, hogy valaki képes szándékosan fájdalmat okozni, így évek telhetnek el azzal, hogy a bántalmazottak tűnnek. „Nem szabad elfelejteni, hogy a bántalmazás kifinomultsága egyenes arányban áll a bántalmazó intellektusával” (Follinus in: Barnóczki

2017). Az agresszorok között is vannak (mondhatni) fehér gallérosok, elitagresszorok, akik szofisztikáltan, intellektuális eszközökkel, kedves hangnemben aláznak meg másokat.

6. **Az álcázás:** A bántalmazó éppen azért álcázza a verbális agressziót viccnek, dicséretnek, aggódásnak stb., mivel pontosan tudja, hogy nem korrekt, amit elkövet. Ha neutrálisnak gondolná amit tesz, nem álcázná. Például ha az osztályteremben vicceskedik a tanár, azzal a céllal, hogy nevéssenek a diákok, tulajdonképpen gyakran ezt azzal az eszközzel éri el, hogy egyiküket kinevetteti. Az álcázott verbális agressziókat sokkal könnyebb letagadni, könnyebb elbizonytalanítani az áldozatot arról, van-e áldozat.

„Gyakran az emberek nem is tudják, hogy milyen agresszívek. Sokszor észre sem veszik saját hangjuk érdelessé, hangosabbá válását, tapintatlanságukat, a másik ember megbántását. Racionalizálják, magyarázzák magatartásukat: »csak határozottak«, »csak az igazat« mondják meg” (Hárdit idézi Batár 2009: 31). Az állítással semmiképp nem tudok egyetérteni, ugyanis, ha valaki racionalizál, azt éppen azért teszi, mert tudja, hogy amit tesz, azt nem kellene tennie, pontosan tudja, hogy problémás a nyelvi viselkedése. Sok fizikai bántalmazó még arra is képes ügyelni miközben veri áldozatát, hogy hova üssön, hogy az ütések eredménye ne látszódjon (Szil 2005: 32), ez is jelzi a nagyfokú tudatosságot azokban az esetekben is, amikor a társadalom többsége hirtelen felindulásnak tartja a fizikai agressziót.

7. **A változtatás hiánya:** Ha a bántalmazó nem szándékosan bántalmazna, akkor az első fájdalmas mimikára, amit tapasztal, az első fájdalomkifejezésre, az első kérésre változtatna viselkedésén. Amit nem fog megtenni, mert nem együttműködő attitűddel él. Vagyis a bántalmazó attitűdöt az is jelzi, hogy a verbális agresszió kérésre sem szűnik meg. Nem lehet neutrális attitűdnek, és így nem lehet neutrális megnyilatkozásnak tartani, ha valaki egy kifejezést kérés ellenére tovább használ. Az a kommunikátor, aki véletlen fogalmaz úgy, hogy beszédpartnere számára az bántónak is tűnhet, a beszédpartner nyelvi és testnyelvi reakálásából akár rögtön észreveszi, hogy mi történt, és módosít: újrafogalmazza mondandóját, illetve magyarázattal bővíti azt, esetleg még azelőtt, hogy partnere erre megkérné. Ez az együttműködő attitűd az, ami teljesen hiányzik a verbálisan agresszív attitűdű személyek viselkedéséből. Ami véletlen, az nem bántalmazás, mivel együttműködően tisztázható a kommunikációban részt vevő felek között, és tisztázódik is, hiszen nem a lenézés, uralás, leminősítés a kommunikátor célja. Azonban, ha a kommunikátor sem magától, sem kérésre/kérdésre nem módosít a

megalázó, bántó, fájdalmat okozó nyelvi viselkedésén, azt nem lehet és nem szabad szándék nélküli, véletlen esetnek tartani.

Mindezeket figyelembe véve nem állunk távol a valóságtól, ha nemcsak azt állítjuk, a verbális agresszió szándékos, tudatos, ezeken túl az is állítható, a verbális agresszorok esetében egyenesen hipertudatos kommunikátorokról van szó. (Olyan szót igyekeztem találni, mely kifejezi a jóval nagyobb kommunikációs tudatosságot.) Az elkövető tudatosan választja meg a célszemélyt, dönt a bántalmazás erősségéről, valamint tudatos a bántalmazás időzítése is, továbbá a bántalmazások egyénre tervezettek, a bántalmazó megfigyeli, mivel tud rendszeres és nagyobb fájdalmat okozni kommunikációs partnerének.

Kutatásaim alapján azt mondhatom: a bántalmazó benyomáskeltési stratégiájának része az azonnali kódváltás (regiszterváltás/stílusváltás) gyakorlata. Abban a pillanatban, hogy hallótávolságon belül megjelenik valaki, aki előtt védeni szeretné homlokzatát, azonnal regisztert vált, agressziómentes kódot kezd használni (tehát képes a regiszterváltásra, sőt, az azonnali váltásra is), azzal a céllal, hogy ne lepleződjön le agresszív mivolta. Kutatásaim alapján azt gondolom, az agresszív kommunikáció területén legalább háromféle kódot érdemes elkülöníteni, melyeket az alábbi módokon neveztem el: agressziómentes kód, agressziót tartalmazó kód és agresszióval telített kód. Az agresszor képes a váltásra, de nem tesz erőfeszítést az agressziómentes stílus használatára, csak ha érdeke kívánja, vagy ha rá van kényszerítve. Agresszióval telített stílusnak lehet nevezni, amit az agresszor döntően a bántalmazó kapcsolatában használ. Az agressziót tartalmazó stílust pedig bárkivel használhatja az elkövető, aki előtt nem akar ügyelni az agressziómentes kód használatára. A személyközi kommunikációban igen gyakoriak lehetnek az agressziót tartalmazó stílusok használata, a korpuszom alapján például a VII. főcsoportba tartozó álcázott agressziók sok kommunikációs közegben teljesen elfogadottak (például a viccnek, ugratásnak álcázott agressziók), ugyanakkor a korpuszom alapján kijelenthető, hogy minden szereplője (akitől a verbális agresszió példái származnak) képes az agressziómentes kód használatára, amennyiben érdeke úgy kívánja. Tehát ha a társadalom tagjai (vagy reálisabban legalább mikroközösségek tagjai) zéró toleranciát hirdetnének a verbális agresszióval szemben, akkor elvárt lehetne, hogy nagyobb erőfeszítést tegyenek a kommunikátorok a megszokott agresszív megnyilvánulások, a megszokott nyelvi viselkedésük elhagyására. Ha nincs kényszerítő erő, semmi változás nem történik. Az agresszió mögött mindig az irányítás szándéka áll, ami pedig abból fakad, hogy a kommunikátor nem tartja partnerét egyenrangúnak. Az alávetett társadalmi csoportokkal szemben a verbális agresszió használata megszokott, ide sorolhatjuk a munkavállalókat, a

nőket és a gyerekeket is (utóbbiak akár a családban akár az oktatásban), a hivatalokban az ügyfeleket, az egészségügyben a pácienseket stb.

4.5. A verbális agresszió beazonosításának relativitása

Szubjektív-e annak eldöntése, hogy egy megnyilatkozás verbális agresszió-e, avagy nem? Állításom szerint mindig eldönthető, kellő összetettségű elemzést követően, hogy egy megnyilatkozás verbális agresszióként azonosítható-e be. Célom ezúttal is az volt, hogy felállítsak egy olyan kritériumrendszert, melynek segítségével a nyelvhasználati szokások megvizsgálásával, pszichológiai elemzés nélkül eldönthető, hogy adott nyelvi viselkedés verbális agressziónak minősíthető-e? Elemzéseim eredményeként ebben a második kritériumrendszerben nyolc kritériumot tudtam megfogalmazni. A két kritériumrendszer között vannak átfedések, azonban lényegi különbség, hogy az egyik az elkövető tudatosságát vizsgálja, a másik pedig a magának a nyelvi agresszióknak a nyelvi agresszió mivoltát. Mivel a verbális agresszió területén ez az a két téma, amelyhez leginkább (többnyire valószínűsíthetően tudatosan) csúsztatásokkal, tagadásokkal, bagatellizálásokkal átszótt attitűdökkel viszonyulnak a beszélőközösség tagjai, érdemes volt mindkettő esetében felállítani azt a kritériumrendszert, melyekkel nem tagadható (nehezebben tagadható) az elkövetés szándékossága és nem tagadható (nehezebben tagadható) a nyelvi agresszió nyelvi agresszió mivolta. A kritériumoknak való megfelelést ezúttal is együttesen érdemes vizsgálni:

1. **A célszemély megválasztása:** Amennyiben ugyanazt a kifejezést a megnyilatkozó nem mondaná barátjának (olyan személynek, aki előtt pozitív személyiségként szeretne feltűnni) vagy főnökének (olyan személynek, aki hierarchiában vagy akár fizikai erőben fölötte áll), akkor azt okkal nem mondaná.
2. **Célszemélyként elutasítja a kifejezést:** Adott nyelvi viselkedés teljes elutasítása, amennyiben a bántalmazó felé használná valaki. Amennyiben ugyanaz a kifejezés, amit áldozata felé alkalmaz, nem esne jól a bántalmazónak, ha valaki épp azt, épp úgy mondaná neki, okkal nem esne jól. Amennyiben a bántalmazónak nem mondható adott kifejezés, csak ő használhatja, okkal nem mondható.
3. **Az együttműködés teljes elutasítása:** Ha nem bántalmazó, együttműködően meg lehet vele beszélni, hogy fájt, amit mondott, a kommunikátor ezt elfogadja, és módosít viselkedésén. Ha viszont valaki uraló, lekezelő attitűdű, akkor nem lehet megbeszélni vele, mit tett, és közben mit élt át beszédpartnerre, azt sem lehet megbeszélni vele,

pontosan hogyan értette, amit mondott, és milyen céllal mondta. Ha bántalmazó, a megbeszélési kísérlet során is az uraló, irányító, megalázó attitűdöt fogja alkalmazni, azaz áldozatát például hisztisnek nyilvánítja, túlérzékenynek, ezeken túl is újabb negatív minősítéseket alkalmazhat vele szemben, nem ismeri el, hogy problémás volt a nyelvi viselkedése. Korpuszomban a *túlérzékeny vagy!* kifejezés olyan gyakran jelenik meg, hogy pusztán ennek az egyetlen kifejezésnek a használata elég megbízhatóan jelzi, bántalmazóval van dolgunk, hiszen aki meg akar bennünket érteni, nem használ velünk szemben kinyilatkoztatásszerű negatív minősítést (ezért is kerül az úgynevezett agresszióindex körébe). A bántalmazást tehát a bántalmazást követő sikertelen egyeztetési kísérlet is leleplezi.

4. **A változtatás hiánya:** Ha nem bántalmazásról van szó, az elkövető nem alkalmazza ugyanazt a típusú bántást újra és újra (akár ciklikusan, akár folyamatosan).
5. **A bántalmazás rendszeres.** Az uraló, lekezelő attitűdű ember sohasem bántalmaz egyszer, hanem rendszeresen teszi többekkel (igaz a mértéke nagyon eltérő lehet, lehetséges, hogy valakivel rendszeresen műveli, másokkal ritkán). Éppen ezért kellően összetett elemzéssel lehetetlen nem leleplezni.
6. **Hierarchia megléte vagy létrehozása:** Gyakran találkozom azzal az attitűddel, mely szerint a befogadón (a verbális agresszió célszemélyén) múlik, hogy agresszióként értékeli-e a megnyilatkozást vagy például ugratásként – ez az attitűd azonban azonos az áldozathibáztatás attitűdjével. A célszemély szóvá teheti az agressziót vagy csendben eltűrheti, akár mosolyoghat is. Mindezen reagálások nem változtatnak azon, hogy amennyiben a megnyilatkozó szavakkal uralni, megalázni akar, az agresszió. (Nyelvészként nem szabad sem bagatellizáló, sem áldozathibáztató attitűddel elemezni.) Valódi ugratásról csak abban az esetben beszélhetünk, ha nincs szó hierarchiáról, hatalmi vagy fizikai erőbeli fölényről, vagyis az ugratás célszemélyének is lehetősége van ugratni a másikat, tehát valószínűsíthetően nemcsak hierarchia nem áll fenn, hanem közeli barátok esetében nyílik lehetőség ugratásra, vagyis ha az ugratáson az is tud őszintén nevetni, akit ugratnak. Minden egyéb esetben ugratásnak álcázott bántalmazásról beszélhetünk. Párkapcsolat, baráti kapcsolat is lehet olyan hierarchikus, amelyben mindig csak az egyik fél „ugrathat” (bántalmazhat ugratásnak álcázva azt). Amikor eredetileg nem áll fenn rangbeli, beosztásbeli vagy egyéb típusú hierarchia, tehát a bántalmazó ugratás éppen a mentális hierarchiát van hivatva létrehozni.
7. **A megsértődés oka:** Vannak, akik mindenek megsértődnek, például ha valaki nemet mond egy programon való részvételre, vagy ha nem kér egy kínált sütitől, vagy ha van egy olyan kérése egy szolgáltató felé, amihez

joga van stb. Ezek nem bántalmazások (hiszen sem uralni, sem megalázní nem akarnak), és ezek miatt nem kellene a „minden szubjektív” attitűdöt kiterjeszteni a bántalmazások megítélésére. El kell választani a verbális agressziót attól, amikor az agresszor azért sértődik meg, mert nem sikerül irányítania környezetét. Vagyis az is agresszió, ha valaki nem-bántást bántásnak állít be, például azért, hogy ő uralhassa, irányíthassa a kommunikációt, hogy számonkérhessen, kiborulhasson, agresszívnek minősíthesse partnerét, miközben ő az. A kommunikációt megsértődéssel is lehet irányítani.

8. **Ellenpróba alkalmazása:** Az *egy megnyilatkozás verbális agresszió-e, avagy nem?* kérdés eldöntésében véleményem szerint segít egy ellenpróba alkalmazása. Ha nem agresszióknak szán valaki egy reagálást, mit tenne? Példa: Lány (24 éves): *Tetszett a cikkem, anya?* Anya (45): *Drágám, a tehetség belülről jön, az ellen nem tudsz mit tenni, ha nem vagy tehetséges.* Az anya amennyiben valóban támogatóan viselkedne: dicsérne, felemelne, biztatna. Időt szánna a lányára, segítené fejlődését, konkrét gyakorlati ötleteket vetne fel, nem kinyilatkoztatna, finoman fogalmazna. Családi kapcsolat esetén az érzelmi kapcsolódás miatt még jobban fáj egy verbális agresszió. E példa azért is duplán fájdalmas, mert az anyai vélemény hangoztatásának elején azt is hiheti a lány, hogy dicséret következik. Ennek a kontrasztnak lesz az a hatása, hogy még fájdalmasabbá válik a kategorikus kijelentés a célszemély számára. Példa2: Az agresszív verzió: egyetemi kurzuson a hallgató félhangosan megalázóan minősíti az oktató munkáját (úgy, hogy azt mindenki hallja). Az együttműködő attitűddel előadott: a hallgató jelzi az oktatónak a félév elején, hogy a kurzus egyik témájával már foglalkoztak más tárgyak keretében, és érdeklődik, azt ki lehetne-e cserélni számukra hasznosabbra.

Amit a nyelvi megnyilvánulások által leleplezhetünk, az az uraló, utasító, irányító, megalázó gondolkodás és viselkedés, ami szemben áll az együttműködő (támogató) gondolkodással és kommunikációval. Ebben abszolút segítséget jelent számunkra az a kulcstényező, hogy az uraló sosem bántalmaz csak egyszer, tehát a többi sok-sok megnyilvánulását is mérlegre lehet és kell tennünk. Az uraló attitűd felismerése teljes objektivitással megtehető több kontextus és tágabb kontextusok nyelvi-kommunikációs elemzéseivel. A bántalmazóknak éppen az a céljuk, hogy szubjektívvá tegyék az agressziójuk agresszióként való beazonosítását. Elemző szakértőként sohasem szabad azt állítani, hogy egy verbális agresszió vagy az, vagy nem az, hogy relatív az értékelése. Tudatosítani kell fentebb megfogalmazottakat nyelvészeti elemzésekben is. Több megközelítés is túlságosan megengedően nyilatkozik a verbális agressziók értékelésekor. Társadalmunkban túl sok

bántalmazó és általuk irányított ember él ahhoz, hogy a társadalom számára fontos legyen az, hogy relativizálja a verbális bűnök elkövetését, és fenntartsa a leleplezhetetlenség illúzióját. Kutatóként akkor tudunk segíteni abban a folyamatban, melynek során egyre kevésbé válik társadalmilag elfogadottá a verbális agresszió, ha nem maradunk meg a laikus attitűdben, miszerint „*igen, hát valakinek fáj, másnak nem, valaki érzékeny, más meg nem*”, ha nem fogadjuk el, hogy relatív a megnyilatkozások verbális agresszióként való beazonosítása. Ezért gyűjtöttem össze fenti szempontokat, melyek megvizsgálása esetén nehezítetté válik relativizálni a minket érő verbális agressziókat.

Kulturálisan lehetnek különbségek abban, hogy a kívüllálók számára mi tűnik verbális agressziónak, különböző mikro- vagy makrokulturális környezetekben eltérőek lehetnek a neutrális jelentésű hangerők, a beszédstílusok, azon káromkodások köre, melyek nem verbális agressziók stb. Ugyanakkor a kategorizálásom szempontjai („A verbális agresszió javasolt 47 típusa a 7 főkategóriába sorolva” fejezet) mind kultúrán belüli szempontok, azt vizsgálják, adott agresszor hogyan viselkedik áldozatával és hogyan viselkedik másokkal. Tehát a más kultúrák máshogy kódolnak és dekódolnak érv nem áll meg ellenérvként.

5. A verbális agresszió típusai a korpusz alapján

5.1. A verbális agresszió kategorizálásának kialakulása

Nem csak a kutatók/segítők nem ismerik fel könnyen a verbális agressziót, maguk a bántalmazottak sem. Nehezen ismerik fel, vagy egyáltalán nem (Evans 1996, 36). Nem azonosítják be, hogy bántalmazás éri őket. Ennek oka a pszichés gát is: nem szeretnének szembesülni azzal, milyen értéktelen kapcsolataik vannak. Másrészt ok a társadalomnak a verbális/lelki agressziók leleplezéséhez való passzív, apatikus hozzáállása is. Az áldozathibáztatás (és ezáltal maga a verbális agresszió jelensége is) szalonképes. (Akár a terapeuták körében is, lásd a 2.2. alfejezetben.) Azonban ezek mögött mind a laikusok mind a szakemberek esetében áll egy gyafokú tudáshiány is.

Gyakran egyszerre több kategóriába is besorolható egy bántalmazó megnyilatkozás, mivel több módon támadja az arcukat, a személyiséget, valamint többféle nyelvi eszközzel jelenítődnek meg az egyes kategóriák, és a kategóriák kommunikációs céljai között szintén lehetnek átfedések. Továbbá be kellett látnom, végtelenek a verbális módon történő fájdalomkódolás, agresszió lehetőségei, vannak bevett módok, és vannak egyediek, melyekkel csak annak lehet fájdalmat okozni, akit jól ismer az elkövető. Mindkét lista bővülési lehetőségei szinte végtelenek. (Amennyiben például a

fájdalomkozást nem tekintjük a definíció részének, úgy a kéretlen reklámok is verbális agresszióknak minősülhetnek.)

Evans a verbális abúzus 15 kategóriáját alkotta meg (1996, 92). (A leszólás és a becsmélés, valamint az elfelejtés és a tagadás kategóriák részben fedik egymást.) Ezek az alábbiak:

- Titkolózás (nem beszél meg semmit)
- Mellébeszélés
- Ellenkezés (szinte mindig, mindenben)
- Leszólás (tagadja áldozata tapasztalatait)
- Viccnek álcázott bántalmazás
- Vádaskodás, hibáztatás
- Ítélezés, kritizálás
- Bagatellizálás (például a bántalmazott problémáié)
- Aláásás (a lelkesedés, a tervek letörése)
- Fenyegetés
- Becsmélés
- Elfejtés
- Parancsolgatás
- Tagadás
- Dühkitörés

A bántalmazó kommunikációból/kapcsolatból való kilépés első lépcsője: a bántalmazottnak fel kell ismernie, hogy verbális agressziót él meg. (A szóbeli erőszak személyiségromboló hatásainak éppen az az egyik következménye, hogy az áldozat gyakran nem képes áldozatként definiálni önmagát.) Ehhez szükséges a bántalmazó formulák nyelvi beazonosítása. A hazai és a nemzetközi szakirodalomban nem találunk az evansinél részletesebb kategorizációt, ezért is tartottam lényeginek létrehozni azt, melyhez bő korpuszom jó hátteret biztosított. A korpusz és a kategorizáció létrehozása tíz év munkájaként forrt ki. Korpuszom és az idézett esettanulmányok alapján a verbális agresszióknak az evansinél részletesebb, árnyaltabb, több összefüggést megjelenítő és jelentősen bővebb kategorizálását alkottam meg. Ez a kategorizálás vélhetően eredményesebben alkalmazható azon folyamat során, melyben valaki be szeretné azonosítani, érte-e őt verbális agresszió. Fenti okokon túl azért is érdemes részletes kategorizációt készíteni, mivel a bántalmazók szinte ugyanúgy fogalmaznak, nyelvenként panelmondatokat használva. A részletesebb kategorizációban ezek megjeleníthetők.

Úgy találtam, vannak olyan formulák, amelyeket, ha alkalmaz a bántalmazó, megsokszorozódik az esélye, hogy fizikai erőszakot is alkalmazni

fog: ilyen például valaki rendszeres *lekurvázása*, ami igen pontosan jósolja a fizikai erőszak bekövetkeztét. Ezen altéma részletesebb kutatása akár életeket menthet, hiszen a fizikai erőszakot (vagy a gyermekek szexuális kényszerítését) minden esetben megelőzi szóbeli erőszak (Evans 1996, 16). Magyarországon heti egy nő és havi egy gyermek hal meg családon belüli agresszió következtében, vagyis olyan agresszió következtében, melyet akár hosszú évek (de mindenképp egy hosszabb időszak) verbális bántalmazása előz meg, amelyre azonban nem történik érdemi családi és társadalmi reakció.

Korpuszom alapján szükségesnek tartottam az evansi kategóriákat átcsoportosítani, módosítani (szűkíteni vagy bővíteni, illetve ketté venni), így 17 kategóriám lett. (A magyar fordításban véleményem szerint kevésbé találó *alálás* kategóriát *leforrázás*-sá neveztem át.) 2018-as tanulmányomban 11 új kategóriát hoztam létre az evansi kategorizációhoz képest. Azóta további 19 kategóriával bővült a kategorizáció korpuszom teljes elemzése által. Most ezen összesen 47 verbálisan bántalmazó kategóriát mutatom be. A 47 kategóriát a bántalmazás fő célja alapján hét főkategóriába soroltam. A hét főkategória tulajdonképpen eltérő agresszióstratégiákat jelenít meg az alapján, hogy elsősorban mit/hogyan támad az elkövető:

- I. A valóság ferdítése
- II. Homlokzatrombolás
- III. Félelemkeltés
- IV. A lelkiertő amortizálása
- V. A cselekvés hiánya
- VI. Érdemi kommunikáció hiánya
- VII. Álcázott agressziók.

Kategorizációm funkció szerinti csoportosítás, vagyis nem 47-féle nyelvi kifejezést kategorizáltam, hanem 47-féle bántási célt, ezért minden kategóriába sokféle nyelvi kifejezés tartozik. Voltaképpen mind a 47 kategória célja azonos: uralás, (indokolatlan) irányítás, megalázás, lekicsinylés, büntudatkeltés, (ok nélküli) hibáztatás, önbizalomcsökkentés, kiborítás, függőségokozás, elbizonytalanítás, félelemokozás, személyiségrombolás, a lelkiertő elvétele. (A kategóriák és a főkategóriák megnevezései sajátok.) A kategóriák létrehozása az alapján történt, hogy van-e legalább egy beazonosítható megkülönböztető szemantikai összetevő, a többi kategóriától eltérő mozzanat. A kategóriákba besorolt nyelvi kifejezésekkel az elkövetőknek egyszerre mindig több célkitűzésük van, például a titkolózás nyilván megalázás is, így az elsődleges céljuk alapján kerültek besorolásra az egyes főkategóriák alá. A kategorizációt máshogy is meg lehetett volna alkotni, illetve meg lehetne alkotni, többféle jó megoldás létezhet. Szándékom az volt, hogy minél többféle verbális agressziót be lehessen azonosítani (bárki által:

vagyis nem csak nyelvészek, hanem érintettek által is), illetve a korpuszom összes agresszióját be tudjam sorolni.

Az I. főkategória kategóriái esetében: a bántás elsősorban a tettekkel, illetve a korábbi nyelvi kontextussal való kontraszt által jön létre. Vagy a szükséges, elvárható kifejezések hiányával is: például a Titkolózás esetében. A Bántalmazó mondatszerkezet kategóriánál a kifejezéseken belül áll fenn a kontraszt, nem feltétlen a valósággal. Hogy pusztán a kifejezések jelentései is hordozzák a bántást, az elsősorban a Büntudatkeltés-vádaskodás kategóriánál jelenik meg.

A II. főkategória kategóriái esetében maguk a nyelvi kifejezések is hordozzák a bántó jelentéseket, másodsorban pedig a nyelvi kifejezések jelentéseinek a valósággal való kontrasztja.

Míg az I. főkategória kifejezései a hazugság megléte alapján bántanak, a II. főkategória kategóriáinak közvetlen célja a megalázás, a III. főkategória kategóriáinál a közvetlen cél a félelemkeltés, mely azáltal jön létre, hogy a nyelvi kifejezések funkciója: utasítás, fenyegetőzés, de önmagukban a nyelvi kifejezések nem megalázó jelentésűek, vagyis nem tulajdonítanak negatív külső/belső tulajdonságokat az áldozatnak. A Győzködés esetében lényegi mozzanat a kifejezés sokszori ismétlése. A bántalmazás a Szexuális jellegű agresszió esetében bókolással is létrejöhet, tehát kimondottan pozitív, dicsérő jelentésű kifejezésekkel, azonban a bók lehet például fenyegető vagy megalázó, ha az hierarchikus viszonyban, vagy két nem közeli kapcsolatban levő személy között hangzik el.

A IV. főkategória kategóriái sem az áldozat homlokzatát támadják közvetlenül (vagy egyáltalán nem a homlokzatot támadják), hanem rossz hangulatot gerjesztenek. Az alábbi kategóriák azok, amelyek esetében a kifejezések tartalmazhatnak homlokzatromboló, lekezelő jelentéseket is: a Leforrázás, a Kommunikációs szadizmus és a Kritizálás.

Az V. főkategória kategóriái esetében nincs szó nyelvi kifejezések jelentéséről az agressziót bizonyos nyelvi kifejezések hiánya okozza.

A VI. főkategória az érdemi reagálások hiányával kapcsolatos kategóriákat gyűjti össze, melyekre szintén igaz, hogy csak némely esetben tartalmaznak a partner tulajdonságaira vonatkozó negatív minősítéseket. A Mellébeszélésre és a Leuralásra a legritkábban igaz, hogy tartalmazna homlokzatot közvetlenül támadó nyelvi kifejezéseket, illetve a Kinyilatkoztatás kategória esetében is gyakran előfordul, hogy nem tartalmaz.

A VII. főkategória az álcázott agresszióké, melyek esetében a bántalmazó korrektnek vagy egyenesen pozitívnak gondolható célokkal leplezi megnyilatkozása valódi célját, a bántalmazást (kivétel az Elhagyásnak álcázott kategória, ahol az álca sem pozitív). Leginkább a Vécnek álcázott kategória

kifejezéseinek vannak negatívan minősítő jelentései, a többi kategória esetében a negatív minősítések megjelenése nem szükségszerű.

A nyelvi kód szupraszegmentális eszközei fokozhatják a kifejezések bántó erejét, de például a gúnyos, a dühös vagy a félelemkeltő hanglejtés önmagában is képes bántalmazni (a kifejezések bántó jelentése nélkül), például az *Úgy van!* reakálás gúnyos hanglejtéssel éppen az ellenkezőjét jelenti, mint neutrális hanglejtéssel. Gyakran halljuk laikus megfogalmazásban, így korpuszomban is többször szerepel: „*nem az fáj, amit mondasz, hanem ahogy mondasz*”. Korpuszomban csak olyan példákat találtam, amikor akkor alkalmazták a szólást, amikor a kifejezés jelentése is bántó volt, azonban a gúnyos (lekezelő) hanglejtés még erőteljesebbé tette a kifejezés általi rombolás mértékét. Jelenleg azt gondolom, ez az állandósult szólás inkább a bántás bagatellizálását szolgálja, és valójában nem arról van szó, hogy csak a hanglejtés lenne bántó, a használt kifejezés funkciója pedig nem. A nyelvi kódton túl a bántás erejét gyakran növeli a gúnyos, dühös, félelemkeltő vagy önelégült, megvetést, felsőbbrendűséget sugalló vagy álsértődött mimika és testtartás is.

A lenti kategóriákba sorolt nyelvi eszközök gyakran nem önmagukban fordulnak elő, hanem kombinálódnak, például: dicséretnek álcázott + viccnek álcázott: *Egy ilyen okos nőnek, azt hittem, van humorérzéke...* Vagy például előfordulhatnak az alábbi kombinációk: a Kritizálás vagy a Leforrázás a Megalázással, a Dühkitörés bármivel, a Győzködés a Segítségnek álcázottal, a Dicséretnek álcázott a Nyilvános megalázással, a Titkolózás az Büntudatkeltés-vádaskodással. Akár kettőnél több is jelen lehet egyetlen megnyilatkozásban.

A Rosenberg-féle, 60-as évekbeli erőszakmentes kommunikáció (*Nonviolent Communication*) kifejezéseinek, továbbá a politikailag korrektnek tartott kifejezéseknek a használata önmagukban nem oldják meg a verbális agresszió problematikáját, mivel ezeket a kifejezéseket uraló, irányító, lenéző attitűddel használva ugyanúgy nyelvi bántalmazást hoznak létre a kommunikátorok (egy idő után ugyanúgy rasszista jelentést vesz fel a PC kifejezés). A társadalomnak tulajdonképpen nem a nem korrektnek vélt kifejezéseket kellene megbélyegeznie, hanem az egyenrangúságot nem elfogadó (az uralást tartalmazó) attitűdök ellen kellene zéró toleranciát hirdetnie. Továbbá az EMK és a PC kommunikáció a verbális agresszióknak mindössze néhány típusával foglalkozik. (Az is előfordulhat, hogy az EMK-t olyan személy használja, aki az EMK kifejezéseivel, mondatszerkezeteivel fedti el a leuraló, lenéző attitűdjét, tehát éppen az EMK segítségével álcázza ezen céljait, és így még nehezebben leplezhető le az agresszív megnyilvánulásai. A hipertudatos bántalmazó kommunikátorok között olyanok is vannak, akik mindenki felé az EMK módszerével kommunikálnak, kivéve bántalmazottjuk

felé, így környezete el sem tudja képzelni róla, milyen megalázóan bánik partnerével.) (Az EMK azon tételével, hogy ártalmas a pozitív minősítés/címkézés, tehát ha például reálisan megdicsérünk egy gyermeket, hogy: *okos vagy*, nem tudok egyetérteni. Korpuszomban forrásaim kimondottan kiemelik például a dicsérettől megfosztás gyermekkori fájdalmasságát, lásd az 5.4. alfejezetet.)

5.2. A verbális agresszió javasolt definíciója

Az általam javasolt pontosított definíció az alábbi: A verbális agresszió/a bántalmazó kommunikáció a hatalomgyakorlás egy módja, az áldozat nyelvi kifejezésekkel (vagy ezek hiányával) történő uralása, irányítása, megalázása, kontrollálása, lekicsinylése, (ok nélküli) hibáztatása stb. (Az összes célt a verbális agresszió általam javasolt 47 kategóriája tartalmazza.) Az elkövető célja (az uralás elérése érdekében): áldozata önbizalmának, személyiségének, önállóságának (tehát nem csak arculatának) a rombolása. A személyiségrombolás eszközei (a közvetlen célok): fájdalomkozás, félelemkeltés, bűntudatkeltés. Amennyiben a bántások kiszámíthatatlanul bekövetkezők és racionálisan megokolhatatlanok, lelki függőség alakulhat ki a nyelvvel történő fájdalomkozástól. Mindezen célok elérése a meglévő hierarchia kihasználása vagy hierarchia konstruálása és fenntartása által történik. A felismerhetőség felől definiálva azt mondhatjuk: a nyelvi agresszió olyan kommunikáció, amely fájdalmat okoz.

Valami akkor minősíthető bántalmazásnak, ha kommunikációjában nem együttműködő az elkövető, és ez független az áldozat reaklásától. Ha az áldozat csendben elviseli a bántalmazást, vagy nem tudatosítja azt, attól az még bántalmazás. Vagyis az együttműködő attitűd/kommunikáció/interakciós szándék opponálódik az uraló/irányító/lenéző/leminősítő attitűddel/kommunikációval/interakciós szándékkal. Utóbbi attitűd eredménye a verbális agresszió. Verbális agressziónak tekintendő, ha az elkövetővel nem megbeszélhető, hogy fájdalmas a kommunikációja, nem hajlandó valódi bocsánatkérésre, beismerésre, és ugyanazt a típusú verbális agressziót (valamilyen gyakorisággal) újra és újra elköveti.

Azok a nyelvi agressziók azonosíthatók be könnyebben nyelvi agresszióként, amelyek transzparenssek, vagyis nyelvi tartalmukban (szemantikailag) vagy formájukban (értve ez alatt a szupraszegmentális eszközöket) hordozzák a negatív értékítéletet. Vagyis a nyelvi agresszió könnyebben beazonosítható azokban az esetekben, amikor a verbálisan agresszív megnyilatkozások nyelvi kifejezéseinek jelentése negatív értékítélet a célszemély külső vagy belső tulajdonságaira vagy tevékenységeire vonatkozóan. Ezek egy szűkebb körét alkotják a nyelvi agresszióknak,

többnyire a bántalmazást az alábbiak hordozzák: a tettekkel, illetve a korábbi nyelvi kontextussal való kontraszt; az elvárható kifejezések hiánya (információk elhallgatása); a kifejezéseken belül fennálló kontraszt; vagy a nyelvi kifejezések jelentéseinek a valósággal fennálló kontrasztja; van, amikor a nyelvi kifejezések funkciója: utasítás, fenyegetőzés, de önmagukban a kifejezések nem megalázó jelentésűek, vagyis nem tulajdonítanak negatív külső/belső tulajdonságokat az áldozatnak; bizonyos kijelentések sokszori ismétlése; bókolás nem megfelelő beszédhelyzetben; van, amikor a kifejezések nem tartalmazznak negatív értéktételeket, hanem rossz hangulatot gerjesztenek; máskor az agressziót bizonyos nyelvi kifejezések (pl. dicséret, köszönetek) hiánya okozza; vagy az érdemi reagálások hiánya; illetve van, amikor a bántalmazó pozitívnak gondolható célokkal leplezi megnyilatkozása valódi célját, a bántalmazást.

A nyelvi kód szupraszegmentális eszközei fokozhatják a kifejezések bántó erejét, de például a gúnyos, a dühös vagy a félelemkeltő hangjejtés önmagában is képes bántalmazni, a kifejezések bántó jelentése nélkül. (Ugyanakkor az emelt hangerő önmagában nem jelenti azt, hogy agresszió történt.) A definíció eddig tart, ugyanakkor definícióm részének tekintem az 5.3. alfejezetben bemutatott 47 nyelvi agressziós kategória definícióit is, mint amelyek pontosítják és konkretizálják a nyelvi agresszió általam elfogadott meghatározását.

Röviden: amennyiben a megnyilatkozó szavakkal (vagy szavak hiányával, esetleg hangjejtéssel) uralni, megalázni, leértékelni akar, az agresszió; és mivel nyelvhasználatból követi el, verbális agresszió minősül.

5.3. A verbális agresszió javasolt 47 típusa a 7 főkategóriába sorolva

A verbális agresszió 47 kategóriája azt mutatja be, hányféle módon lehet valakit uralni, lenézően kezelni szavakkal. Vagyis nem arról van szó, hogy ha adott nyelvi jelenség valamelyik kategóriába besorolható, az agresszió, hanem fordítva: amennyiben adott nyelvi jelenségek verbális agresszióknak tekinthetők, akkor ezekbe a kategóriákba sorolhatók. Azaz nem minden titkolózás, hazugság, tagadás stb. agresszió. A típusok tárgyalása során el kellett attól tekintenem, hogy minden agressziótípusra bővebb kontextusú példát hozzak, a tanulmány terjedelmi korlátai miatt.

I. A valóság ferdítése

1. **Titkolózás.** Ide tartozik a titkolózás, az elhallgatás, az egyeztetés hiánya (az egyedül döntés). *Idén egyedül megyek nyaralni* (mondja a férj feleségének). / Megszervez egy programot, például vendégeket hív, amiről nem szól partnerének, majd ezeket mondja: *Azt hittem, tudod./ Én szóltam, csak sosem figyelsz rám.* (Amennyiben ezen utóbbi típusú példa rendszeres, akkor már a Megőrzítés (gaslighting) kategóriába tartozik.) Nem mondja, hogy nő, majd utólag így védekezik: *Sosem mondtam, hogy egyedülálló vagyok.* Vagy ha valamit kérdez a partnere, azt nem hajlandó megbeszélni, úgy tesz, mintha egyetértene, nem cáfol, de valójában csak taktikusan nem akarja bevallani, hogy teljesen mást gondol, majd évek múlva derül ki: nem is akar vidékre költözni vagy nem akar gyereket (utóbbi esetében lényegi tényező az időhúzás, hiszen, ha sikeres, már nem is lehet partnerének gyereke, vagyis győz).
2. **Be nem tartott ígélet.** A bántalmazó ígér és azt megszegi – mindezt elfelejtésnek vagy nem tudásnak álcázva. *Nem emlékszem, hogy ílyet mondtam volna./ Azt hittem, nem mára kell./ Azt hittem, így kell megszínálni.* Ez a típus azért nem az Álcázott főkategória alá került, mivel ebben a típusban fontosabb a hazugság megléte, mint az álcázás momentuma. (Az ide tartozó nyelvi eszközök használatával hárítják el sokan a házimunkák elvégzését.)
3. **Hazugság.** A hazugságok, csúsztatások közé nemcsak az informális közeg hazugságai tartoznak, hanem ez például a politikai kommunikáció kedvelt eszköze is, hazugságokkal, csúsztatásokkal való érvelés (a választók korlátoznak tartása). Gyakori munkahelyeken is: kolléga úgy állítja be, mintha ő végezte volna el a feladatokat, melyek elvégzése valójában kollégái érdeme, vagy úgy tesz, mintha a hibáit kollégái követték volna el. Nem volt meg a könyvtárban – hazudja az egyetemi hallgató oktatójának az olvasmányként feladott könyvről.
4. **Bántalmazó mondatszerkezet.** *Nem akarlak ..., de ... Nem akarlak leszidni, de szerintem bűn rossz voltál./ Nem akarlak számonkérni, de hol voltál tegnap? / Nem akarlak elkeseríteni, de megint leépítések várhatók.* A második tagmondat jelentése az első tagmondat jelentésének ellentéte. Az első tagmondat egy mentegetőzés: nem foglak bántani. Majd elköveti a bántást. Ennél a típusnál egy mondaton belül tetten érhető, mennyire tudatos a célszemély megalázása.
5. **Bűntudatkeltés-vádaskodás.** Ebben a típusban együtt van jelen a kreált (hazug) vádak alapján történő hibáztatás, rágalom, és ezzel párhuzamosan a bűntudat keltése. (Amennyiben a vádaskodás az áldozat háta mögött történik, úgy a bűntudatkeltés csak áttételes.) Gyakran (vagy mindenért) a

másikat hibáztatja, a saját kitöréseiért is, ha késik, illetve valamiben kudarcot vall, azért is. *Hova tetted a kocsim iratait?* (Az áldozat soha nem is látta azokat.) Áldozatát azzal vádolja, amiket valójában ő tesz vele (projekció): *Elegem van az érzelmi manipulációdból!* Áldozatát vádolja bántalmazással, akár fölöttébb erős fájdalmat okozó, erőteljes (hazug) kijelentésekkel: *Kevés olyan agresszív embert ismerek, mint te* – mondja áldozatának. De büntudat keltése bármi mással kapcsolatban is: *Nem szánsz elég időt a gyerekeidre.* Partnere szeretne valamit megbeszélni, amire ez a bántalmazó reakciója: *Nincs szükségem az ilyen támadásokra!* (A Mellébeszélés is lehet vádaskodás, hibáztatás.) *Nekem mindegy* – mondja, és büntudatot kelt, ha más történik, mint ami számára előnyös. A hibáztatás különösen megterhelő, ha az áldozat számára eleve fájdalmas az, amiért a bántalmazó hibáztatja, például elvetélt, és az elkövető úgy állítja be, mintha hibás lenne a vetélésben, amikor nem az. Vagy hibáztatja áldozatát olyan egyéb élethelyzetei létrejöttében, amelyekért nem felelős. (Fordítva is igaz: valamit saját okosságának, ügyességének tulajdonít, és magára büszke a bántalmazó, ami például szerencsén/kapcsolati hálón múlt.)

A büntudatgerjesztés az alábbi szélsőséges esetekhez hasonlókat is jelentheti: az elkövető büntudatot gerjeszt partnerében (vagy akár egy ismeretlenben, akivel csak épp ismerkedik), azt szeretetlennek, prűdnek, maradinak stb. beállítva, amikor áldozata valami olyat nem kíván megtenni, ami számára például fájdalommal jár vagy amit erkölcstelennek ítél. Büntudatot gerjeszt akkor is, amikor valamiről azt állítja, partnere megígérte, például ha elmennek teázni, akkor az uraló viselkedésű szerint az már azt is kell jelentse, hogy felmegy a lakására is, mivel ha nem teszi, becsapással, cserben hagyással vádolja, miközben erről szó nincs, az áldozat nem ígért semmit, és közösen sem állapodtak meg semmiben, és nem arról van szó, hogy az áldozat valamit elfogadott volna, amiért cserébe lehetnének elvárásai a bántalmazónak.

Vádaskodás és büntudatkeltés (gyakran Dühkitöréssel kombinálva), amikor a bántalmazó korrekt (neutrálisan megfogalmazott) kérdéseket, kéréseket agresszívnek, manipulatívnak, számonkérőnek állít be, például ha az áldozat kérdi: *Mikor jössz haza?* vagy kéri: *Légyszi ne gyere be sáros cipővel!* / *Légyszi ne bűtsd ki a lakást!* (Jellemző a kettős mérce: a bántalmazó kérdezhet és kérhet hasonlókat, csak áldozata nem.) Állandósult hangulatrombolás is egyben, amikor az agresszor mindenért, ami aznap nem sikerül, áldozatában gerjeszt büntudatot, akár azért is, mert aznap nem süt a nap, hanem esik az eső, vagy ha leeresztik a vasúti sorompót épp előttük stb. Így az agresszor eléri, hogy folyamatos stresszben, szorongásban létezzen áldozata, mely idegileg-testileg is fölöttébb kimerítő

és romboló, továbbá olyan lélektani mechanizmusokat alakít ki, melyek kizárólag hosszú távon gyógyulhatnak.

6. **Híresztelés.** Intrika, pletyka, hazugság terjesztése, online pletyka, online hazugságterjesztés, rágalmazás, becsületsértés. A Nyilvános megalázás kategóriájánál említettekkel szemben az indiszkrécio itt nem csoporton belüli, hanem idegenek felé is kiterjesztett, továbbá ez esetben gyakran kitalációk terjesztéséről beszélhetünk.
7. **Tagadás.** Megtörtént megbeszéléseket, párbeszédet, eseményeket tagad. *Jaj, dehogy voltunk tavaly Debrecenben!/ Ugyan már, sosem láttuk együtt ezt a filmet./ Nem beszélünk meg ma délre randit. Kicsit dilinyós vagy.* A tagadás állandósulása már a Megőrijtés kategóriájának felel meg. Vagy flörtöt tagad, úgy közeledik, hogy bármikor hátra tudjon ugrani, ha a célszemély viszonzza a közeledést, majd úgy tesz, mintha soha nem közeledett volna, és ez megalázó.
8. **A bántalmazás tagadása. (Tagadás 2.)** Tagadja a bántást, a ridegséget, a semmibe vételt. A másik felet problémázónak állítja be. Kikészíti, majd megszidja, hogy nem bírja benne, amilyen (kikészült). Tagadja a másik élményeit, észleléseit, tapasztalatait, fájdalmát, érzéseit. *Ezt csak kitaláltad./ Te megőrültél!/ Semmiségeken húzod fel magad.* A tagadás egyben az áldozat leszólása is. *Te tiszta hülye vagy, sosem mondtam rád, hogy hülye vagy!* A verbális agresszió leleplezése szempontjából érdemes külön kategóriaként megemlíteni, amikor a bántalmazó éppen a bántalmazást tagadja.
9. **Megőrijtés (gaslighting).** Notórius tagadás, a tagadás kiterjesztett formája. Alternatív valóságot épít fel. A bántalmazó amit korábban mondott, tett, annak máskor az ellenkezőjét állítja/teszi, és tagadja, hogy megváltozott volna a véleménye. A bántalmazott eleinte azt gondolja, rossz a partnere memóriája, de az valójában uralni akar, irányítani és összezavarni, kiborítani áldozatát, hogy az ne higgyen a saját józan eszében, épelméjűségében. Tartós tagadás, hazugság, félrevezetés által az áldozat destabilizálása. Célja: végül az áldozat maga kérdőjelezze meg a saját memóriáját, épelméjűségét. Az elkövető másokkal is elhiteti, hogy áldozata nem normális, elmebeteg. Ide tartoznak a kétértelmű üzenetek is, például azt állítja, szereti a másikat (akár bóköl), de ennek szinte minden tette ellentmond. A megőrijtés folyamatának hatékony jellemzője a dühös és kedves reakciók váltogatása. Az elkövető probléma esetén dühösen reagál, majd máskor hasonló probléma esetén feltűnően kedvesen, míg békés szituációban hirtelen dühösen reagál, máskor kedvesen. Az érthetetlen reakciók váltogatása teljesen kiszámíthatatlanná teszi a légkört, ami az áldozatot körülveszi, mely hozzájárul destabilizálódásához.
A *gaslighting* kifejezés az 1944-es Oscar-díjas klasszikus amerikai thriller (főszereplők: Charles Boyer, Ingrid Bergman, rendező: George Cukor, író:

Patrick Hamilton) címéből származó pszichológiai szakszó, mely a szisztematikus manipuláció egy formáját jelöli. A manipulátor a tartós tagadást, a félrevezetést, az ellentmondást és a hazugságot használva megpróbálja destabilizálni a célszemélyt. A film címe onnan ered, hogy a házban a gázlámpák elcsendesedtek, ami azért történt, mert a férj a padláson gázfényt használt az általa eltulajdonítani akart drágakövek keresése közben. A feleség észreveszi a lámpák halványulását, és megvitatná a jelenséget, de a férj ragaszkodik ahhoz, hogy felesége csak képzelődik. A *gaslighting* kifejezést az 1960-as évek óta használják arra, hogy leírják a valóság észlelésének manipulálására irányuló erőfeszítéseket. Igen képzettnek kell lenni a verbális bántalmazások területén, hogy valaki kívülállóként diagnosztizálni tudja a *gaslighting* (megőrzítés) jelenségét. Laikusok, szemtanúk a jelenségből csak annyit érzékelnek, hogy van egy szimpatikus úriember (a bántalmazó), és szegénykének egy ideggyenge, furcsa (tulajdonképpen megőrzített) felesége.

10. **Érzelmi megőrzítés. (Megőrzítés, *gaslighting* 2.)** Notóriusan tagadja a másik érzelmeinek/fájdalmainak jogosságát és egyben létét, semmisnek nyilvánítja a másik problémáit, megkérdőjelezi élményeit. Határozottan megtiltja a negatív érzelmek, érzések, problémák megfogalmazását. Célja: végső soron maga a bántalmazott kérdőjelezzé meg a saját észleléseit, érzelmeit, fájdalmait, áldozat voltát. Sőt, higgye azt, ő a bántalmazó, és örüljön, ha agresszora vele marad. A szóbeli agresszió leleplezése szempontjából érdemes volt külön kategóriát alkotni arra, amikor a bántalmazó áldozata teljes érzelmi életét, érzelmi reakcióit és észleléseit nyilvánítja nemlétezőnek.

II. Homlokzatrombolás

Az I. főkategória tíz típusa is alkalmasak homlokzatrombolásra, azonban esetükben a valóság ferdítése tekinthető az elsődleges bántási eszköznek. A Homlokzatrombolásba sorolt hat kategória ugyanakkor nem csak homlokzatrombolást, hanem súlyos személyiségrombolást is okozhatnak.

11. **Nyilvános megalázás.** Megalázás, megszégyenítés, irónia, kigúnyolás, csúfolódás, kinevetés, kinevettetés, fájdalmas összehasonlítás. *Ó, hát a kicsim nem szokott ám ilyen finomat főzni./Na, nyuszi, te is megpróbálsz egyszer valami normális frizurát csinálni magadnak?* Szofisztikáltabb verzió (áhitattal néz egy nőre/férfira): *Nyuszi, neked is lehetne ilyen szép frizúra!* (Utóbbi csak tágabb kontextust megvizsgálva tűnik durvának, ha kiderül, soha nem dicséri meg párját, viszont más nőket folyton megdicsér, rajong értük.)

Neked mikor lesznek ilyen izmaid? Kigúnyolja partnerét, és próbálja a közönségét is maga mellé állítani: Ki kérdezt? Senki nem kíváncsi a véleményedre. Ide sorolhatók a szarkazmus, valamint a cinikus kifejezések is, továbbá az indiszkrétció: a titkok (akár intim titkok) továbbadása. Ide tartozik a testvérek/kortársak közötti fájdalmas összehasonlítás is. Különösen fájdalmasok lehetnek, a testalkatra, a beszédhibákra, a nemiségre, illetve a nemi identitásra vonatkozó gúnyolódások, gúnynevek. A nyelvtanuló kigúnyolása maradandó idegennyelvi szorongást idézhet elő. A diákok szellemi képességeinek kigúnyolása a továbbtanulásukat, foglalkozásválasztásukat, egész életútjukat befolyásolhatja. *Úgysem tudod megoldani ezt a matekpéldát.* Hallgatói korpuszomban számos példa mutatja a diákok, sőt egyetemi hallgatók nyilvános megalázását: *Életemben ilyen rossz verselemzést nem olvastam, katasztrofális, minősíthetetlenül rossz. Felolvasom elrettentő példaként, hogy mindenki lássa, hogyan nem szabad verselemzést írni.* (A tanár felolvassa a diák megnevezésével, általános iskola felső tagozat.) *Most biztos valamelyik budapesti hídról fogja nézegetni a habokat, azon gondolkodva, hogy belevesse-e magát. Szorítok, hogy sikerüljön.* (60 év körüli egyetemi oktató a hallgatónak, aki neki nem tetsző kiselőadást tartott.) *Ez a kórlap úgy sz*r, ahogy van. Mégis ki csinálta? ... Talán meg kellene fontolnia a karrierváltást. Ez csak egy jó tanács. Úgy hallottam, amúgy is munkaerőhiány van a Tescoban. Van is egy nem messze innen.* (Orvos a kórházban a rezidenshez.) A nyilvános megalázás történhet közelebbi és távolabbi ismerősök előtt is, különösen fájó, ha valakit a jegyese, házastársa, gyermekei előtt aláznak meg: *Hát, a feleséged nem különösebben kreatív. / Anyu tud elég utálatos lenni, ugye?* A Nyilvános megalázás alkategóriái: az áldozat **személyiségét, kompetenciáját vagy fizikai megjelenését** éri-e a támadás.

12. **Megalázás.** A nyilvános megalázástól az különíti el, hogy négy szemközt zajlik. A másik személyének negatív minősítése négy szemközt (önbizalomrombolás): ítélkezés, prédikálás, megalázás, sértegetés, becsmélés, lebecsülés, lekicsinylés, leszólás, lekezelés, szurkálódás, provokálás. *Semmibe sem értesz. / Te senkibázi. / Hülyeség, amit mondasz. / Nem vagy normális. / Megint butaságokat beszélsz. / Ennél te okosabb vagy azért... / Nem bírsz épelméjűen gondolkodni. / Azt sem tudod, mit beszélsz. / Fogalmad (így ejtve) nincs a világról.* Áldozata szinte minden ötletét butaságnak bélyegzi, érvelés nélkül (és valós érvek hiányában). A bántalmazó az áldozat megfogalmazott gondolatain keresztül támadja az áldozat személyiségét. Akkor is, ha az áldozat a környezetük szerint jóval műveltebb, okosabb, tapasztaltabb. *Na, ezt meg kitől hallottad? / Ki tette ezzel tele a fejed?* Tagadja, hogy a másiknak lehetnek saját gondolatai. *Ezt nem gondold / gondolhatod komolyan* 'olyan butaság, amit mondasz, hogy biztos nem gondold komolyan'. A negatív minősítések lehetnek egészen végletesek, az egész

személyiséget minősítő, melyek kitaláltak, nem fedik a valóságot, de nagyon fájoak és elbizonytalanítóak lehetnek: *Érzelmileg gyenge vagy./Döntésképtelen vagy./Ez nem normális élet, ahogy te élsz.*

A gúnyolódás megjelenhet gúnyos nevetés formájában, vagy úgy, hogy a bántalmazó gúnyos hanglejtéssel (akár kérdésként) megismétli az áldozata által mondottakat, esetleg mindent kigúnyol, ami a másinak tetszik, amit élvez. Négyszemközt is fájdalmas lehet az összehasonlítás is: *Ohyan vagy, mint anyád.* A négyszemközi megalázás alkategóriái szintén az alábbiak: az áldozat személyiségét, kompetenciáját vagy fizikai megjelenését éri-e a támadás. *Nincs is melled.* Nyilvánosság előtt történik, de a hallgatóság nem feltétlen tudja, hogy az elkövető megalázza partnerét, így lehet, hogy csak a partnere él át fájdalmat, a jelenlevők semmi problémát nem érzékelnek: amikor párját/élettársát csak ismerősenek/barátjának állítja be (ezért nem a nyilvános megalázáshoz sorolom).

A másik negatív minősítése történhet közvetett megfogalmazással is, például: *Azt mondják rólad, megbízhatatlan vagy./A rák jegyűekben nem lehet megbízni.* A bántalmazó célja nem csak az lehet, hogy a minősítés miatt kialakuló rossz érzéseket elérje, hanem akár az is, hogy áldozata kezdjen el igyekezni, hogy a másik minél előbb megváltoztassa véleményét. (Ez tulajdonképpen minősítésnek álcázott utasítás.) Ez különösen gyakori lehet párkapcsolat elején, az idomítási szakaszban: *Hát igen, a rákok ilyen visszafogottak a szexben.* Teljesen kizárható, hogy a cél ne a fokozott igyekvés elérése lenne.

Az itt következő négy típusnak azért volt érdemes külön kategóriát alkotni, mert egy-egy jól beazonosítható mozzanattal rendelkeznek azon túl, hogy ezek is lekicsinylések, megalázások:

13. **Agresszornak beállítás.** Áldozatát mások előtt hibásnak, agresszívnek állítja be olyankor, amikor nem az. Vagy arra hivatkozik, hogy áldozata nem enged meg valamit, vagy az áldozata ragaszkodik ahhoz, hogy valami valahogyan történjen, holott ezek nem igazak. Gyakori, hogy mindezt az egyik szülő műveli a másikkal a közös gyermekek előtt. A nyilvános megalázással szemben itt nem feltétlen van jelen az áldozat, így nem is tud védekezni, cáfolni. Lehet, csak évek múlva jön rá, hogyan állítja be bántalmazója mások előtt. Az is előfordulhat, hogy jelen van, de tudja, hogy bizonyos okokból a másik félnek fognak hinni.
14. **Negatív jövőjóslat.** A jövőre vonatkozó negatív jóslat, mely tragikussá is válhat, ha magáévá teszi, internalizálja az áldozat, elhiszi, hogy tényleg nem méltó olyan életre, amelyet kíván magának. *Ugye tudod, hogy soha senki nem fog szeretni téged?/Sose legyen gyereked, mert szörnyű anya lennél! /Sose tudnál befejezni*

egy egyetemet./Nem valószínű, hogy ezzel az alkattal valaha teherbe esnél./Nem lesz belőled soha semmi.

15. **A létezés megkérdőjelezése.** Az áldozat létezésére vonatkozó fájdalmas állítások tartoznak ide: *Minek él az ilyen?/Néha azon gondolkodom, minek születtek meg!/Bárcsak hallgattam volna anyámra... (és ne lenne gyerekem)!*
16. **Nyelvhasználat kéretlen kritizálása.** Ide tartoznak azok a (nyelvművelő) laikus kritikák, melyek háttérében az a naiv elgondolás áll, hogy egy szónak kizárólag egy és változatlan jelentése (vagy hangalakja) van, és ezt a (régi) jelentést (hangalakot) kéri számon a beszélőtől, és ezen az ideológiai háttéren hibásnak bélyegzik (stigmatizálják) a nyelvhasználatát, és kijavítják. Vagy azok a kritikák, melyek a különböző nyelvjárások sztenderdtől eltérő ejtésének, szóképzésének, illetve grammatikai szabályainak alkalmazását állítják be hibás nyelvhasználatként. A nyelvhasználata negatív minősítésével az agresszor becsméri a megszólalót, műveletlennek ítéli. Gyakori nyelvművelői attitűd, amikor a (tévesen) helytelennek vélt nyelvi formákból tévesen jutnak arra a következtetésre, hogy az illető gondolkodása is kifogásolható, vagyis korlátolt. Ide sorolható az is, mikor egy írott szövegre valaki túl általános megfogalmazással annyit mond: *Te nem tudsz magyarul.* Ide sorolható, amikor az elkövető megaláz valakit helyesírási hiba miatt. Szintén ide tartozik, amikor egy idegen eredetű szó eredeti ejtését vagy grammatikai formáját, vagy jelentését kéri számon a megnyilatkozón, nem véve figyelembe, hogy adott kifejezés már jövevény elem, mely a magyar nyelvben átalakulásokon ment keresztül (ejtésében, ragozásában, jelentésében).

III. Félelemkeltés

A verbális agresszióknak ebben a típusában hat fajtáját különböztettem meg.

17. **Megfélemlítés.** Félelemben, bizonytalanságban tartás: *Ha nem tetszenek a körülmények, el lehet menni másik munkahelyre, akár le is építhetünk./Ha még egy négyest kapsz, költözhetsz apádhoz!* (Felső gyermeknek mondja az anyja.) A bántalmazó veréssel fenyegeti a párját, vagy azzal fenyegetőzik, hogy elviszi a gyerekeket, vagy hogy öngyilkosságot követ el. Ennél a típusnál a fő mozzanat a félelemkeltés, míg a főkategória további kategóriái esetében az adott nyelvi cselekvés következménye a félelemkeltés. Ide sorolhatók még: zsarolás, fenyegetés, zaklatás, behálózás (grooming), szívatás, bullying, online zaklatás, uszítás, gyűlöletbeszéd. A szorongáskeltés is ide

tartozik, például az oktató hosszan húzza az időt, mire elárulja a vizsga eredményét

18. **Kontrollálás.** A kontrollálás lehet fizikai, szellemi, lelki, anyagi. Lehet szociális elszigetelés: nyílt tiltással vagy manipulációval. *Komolyan ezt akarod felvenni?/Mondtam már, hogy ne engedd ki a hajad!/Azokra nem szavazhatsz!* Elszigetelés: *A barátnőid mind hülyék, telepakolják a fejed baromságokkal!/Utoljára mondom, nem akarok többé találkozni a családoddal!* Irányítja a másik életét, és szlogenszerűen alkalmazza: *Csak azt akarom, hogy boldog legyél.*
19. **Parancsolgatás.** Ide tartoznak: parancsolás, követelőzés, nem korrekt kérdés, irreális elvárás, utasítás, kettős mérce használata. Nem fair, nem korrekt, kihasználja partnerét, több háztartási munkát, törődést, kényeztetést vár el (illetve utasít rá), mint amennyit ad. Uralja a másik idejét, szabadidejét; feladatait kijelöli. Elvárja, hogy a másik fitt legyen, míg ő maga nem az. Olyan (irreális) elvárásai vannak, amilyeneket ő maga nem nyújt a másinak: *Nem igaz, hogy erre sem vagy képes!* A másik szempontjait nem veszi figyelembe. *Lefogyasz, vagy megnézheted magad!/Ha mentek játszótérre, szóljatok!* (Értsd: kötelező szólni, de ha ő megy, nem szól.) Vasárnap este ímélt ír az egyetemi hallgató (könyvtárban megtalálható cikkekről van szó): *Kedves Tanárnő, kérem szkenelje be a cikkeket, amikből holnap reggel kell előadnom, és küldje le nekem e-mail-ben. Előre is köszönöm szívességét. Szép napot kívánok!*
20. **Győzködés.** Akaratának, életmódjának, véleményének (stb.) ráerőltetése a másira. Az áldozat hiába tiltakozik, érvel, nem hagyja abba a győzködést, arra vár, hogy áldozata kifáradjon, és belenyugodjon a másik akaratába. Vagy arra apellál, hogy ha áldozata udvariasnak akar tűnni, engedni fog. A győzködés lehet szajkózásszerűen sokszori ismétlés is. *Maguk nem normálisak, végtelenül felelőtlenek, hogy nem vetetik el a magzatot, hiszen betegen fog születni. Vetessék el!* (Több tucatszor, orvos a leendő szülők felé.) A gyermek egészségesen született, azóta is az.
21. **Szexuális jellegű agresszió.** Munkahelyen főnök visszatérően: *Magának olyan szép melle van, egyszer megfoghatom?/Szintén munkahelyen: Gondolom kreatívabb lenne, ha néha szexelne.../Nem lehet, hogy magának egyszerűen túl kicsi a farka?* Ezek a beszélések történhetnek olyan helyzetben is, amikor valaki szakmailag érvel, de a reakcióban a testalkatát kifogásolják vagy akár dicsérik. – *Szépék a melleid.* – *Kérlek, ne tereld el a szakmai megbeszélésiünk témáját!* – *De prűd vagy! Nem tudsz egy bóknak örülni???*
Szexuális jellegű agresszió az a típusú beszólás is, mely során idegenek az utcán (akár pozitív) megjegyzést tesznek egy ismeretlen nő külsejére, ami félelemkeltéssé is fokozódhat. Utóbbi példa dicséretnek/bóknak álcázott agresszió is egyben. Nagyon fontos kijelenteni, hogy amikor vadidegen emberek beszólogatnak, az tárgyiasítás, semmiképpen nem bók, hanem

zaklatás, ami megalázó és kellemetlen lehet. Nem tekinthető bóknak, dicséretnek a nyilvános terekben kivitelezett beszólás, amely során vadidegenek ismeretség, beszélgetés, valódi intellektuális érdeklődés nélkül jogot formálnak áldozatuk megjelenésének minősítésére. A minősítés bántóan negatív is lehet. Ide sorolható, amikor valaki akarata ellenére szexuális tevékenységre próbálja meg rávenni áldozatát, és azt mondogatja: *Meglátod, jó lesz*. (Ez különösen visszás győzködés abban az esetben, amikor olyan típusú tevékenységre akarja kényszeríteni a másikat, ami csak az erőltető számára jár gyönyörérzettel.)

22. **Spirituális agresszió.** Egy felsőbbrendű lény akaratára/leendő büntetésére, a karmára vagy a bevonzás törvényére, vagy például egy szent könyvre hivatkozva rávesz valakit, hogy olyat tegyen, amit magától nem tenne, illetve olyat ne tegyen, amit meg szeretne tenni. A spirituális megfélemlítés indoka gyakran az alábbi: azért ne tedd meg, mert ez bűn. A vallási tematikájú kommunikáció (az ezotériából élők kommunikációja) egy részének hátterében azonban az egyház (az ezoterikus) céljai, érdekei is állhatnak. (Például szektavezérek a bűnt nagyon öncélúan értelmezik, amikor a szektavezérrel folytatandó csoportos szex nem bűn, sem az ezen való részvételre való utasítás.) Az egyházi és az ezoterikus nyomásgyakorlás egy része lehet aggódásnak álcázott kommunikáció, illetve a hierarchia kinyilvánításából fakadó lenézés is. Vallásonként (irányzatonként) jelentősen eltérő szakszlenggel történhet a nyelvi uralás. Az ezotéria azon tétele, hogy te tehetsz valamiről, mert bevonzottad (ez az ún. pozitív gondolkodás egy eltorzított változata), azonos az áldozathibáztatással. Gyakran a karmával való érvelést is áldozathibáztatásként használják: azért bánt téged az illető, mert az előző élete(i)dben biztos te bántottad őt.

A kereszténységnek több csoportja (továbbá több más vallás is) a nemiséget egyirányú módon tekintve ráveszi a nőket, hogy rendelődjenek alá a férfiak akaratának (Evans 1996, 239). A szeretet eszméjét, Isten személyét az elnyomás indoklására is használhatják. A szektavezérek Isten akaratára hivatkozva elszakíthatják áldozatukat családjuktól, ismerőseiktől, valamint nagyfokú adakozásra bírhatják rá a szektatagokat. Kivetítik a saját céljaikat Isten akaratára. Gyakran előfordulhat az a jelenség is, melynek során a vezetők nem hajlandók érvelni, megbeszélni például egy hittételt, hanem amennyiben a kérdezőnek más a véleménye, kinyilvánítják, hogy egyszerűen nem érti, amit olvasott, butaság, amit gondol. Ezt az irányítást legrészletesebben a szcientológia egyházzal kapcsolatban dokumentálta Bonyai (2011), de keresztény közösségek sem mentesek attól, hogy a más véleményt ismerethiánynak bélyegezzék (ld. Borbás 2021). Fenti, csoporton belül (ingroup) elkövetett verbális erőszakok mellett

beszélhetünk a csoporton kívül állók (az outgroup) felé elkövetett erőszakról, a (félelemkeltéssel is társulható) erőszakos térítésről.

A különálló szakszleng miatt volt érdemes külön kategóriát alkotni e jelenségre. Valamint amiatt is, mert ezekben az esetekben az agresszor nem a saját, hanem a felsőbbrendű lény vagy az univerzum akarátára hivatkozik. Amennyiben közösségi vezető követi el a spirituális erőszakot, úgy duplán visszaél hatalmával: vezetői hatalmával is és a szakrális hatalommal is (hiszen sok vallási vezetőre úgy tekintenek, mint aki Isten akarátát közvetíti). A speciális mikrokultúra miatt a leleplezés érdekében a spirituális agressziók gyűjtőnév alá tartozó szóbeli bántalmazások esetében nélkülözhetetlen alkategóriákat is alkotni. Borbás 2021-ben 40 kategóriába soroltam azokat a verbális bántásokat, melyek tipikusan vallási (keresztény) közösségekre jellemzőek, ezek döntő része (35 kategória) eltér ezen tanulmány 47 kategóriájától. A spirituális agressziót nem csak vallási vagy politikai vezetők követik el, hanem jelen van párkapcsolatokban, baráti kapcsolatokban, szülő-gyermek kapcsolatokban is.

IV. A lelkiező amortizálása

Minden szóbeli bántásnak célja, hogy a célszemély rosszabb lelkiállapotba kerüljön, azonban az következő hatnak ez lehet az elsődleges célja.

23. **Notórius ellenkezés.** Állandó ellenkezés, ellenállás bármilyen témában.
Dehogyan volt ez egy jó film. / Tudod mikor megyek sétálni...
24. **Dühkítőzés.** Düh, akár kirobbanásszerű (irracionális) düh (lásd „A verbális agresszió és a kapcsolódó terminusok definíciói” párbeszédese példait). Érhetetlen, mi okból dühös vagy felháborodott, a düh oka és célja maga a dühöngés, a felháborodás.
25. **Hangulatrombolás.** Állandó morgás, állandó kedvetlenség, a másik jó hangulatának tönkretétele, örömeinek letörése, veszekedés provokálása.
Beteg vagy? Ohyan fásult vagy! Jaj, de gyűrött vagy! Vagy aggodalmaskodó tekintettel, hanglejtéssel: Jól vagy? Rosszul nézel ki – miközben semmi baja a kérdeztetnek. / Te még mindig nem éled meg az élet szépségeit – mondja. / Duzzog, látványosan rosszkedvű, ha valamit nem pontosan úgy tesz a környezete, ahogy ő akarta, miközben azt mondja: Nem haragszom. / Hagyjuk. Állandó panaszkodás, sajnálatja magát, ő az egész világ áldozata. Bárkibe és bármibe beleköt, az időjárásba is, úgy fogalmaz, mintha az eső direkt azért esne, hogy éppen ővele szűrjön ki: Na, ez is megint velem történik! Mindezt gyakran nagyon hangosan, kikerülhetetlenül, másik szobában, másik

kertben tartózkodók vagy idegenek számára is hallhatóan (állandó stresszt okozva ezzel például a szomszédoknak is). (Természetesen azok előtt nem, akiktől azt szeretné, ha kedves emberként tekintetene rá.) A fennhangon zajló hangulatrombolás tartalma lehet átkozódás, szitkozódás, gyalázkodás is, jelen nem lévő (vagy képzelt) ellenség felé irányítva (a kormány, a bankárok, a migránsok stb.).

26. **Leforrázás.** A lelkesedés, a tervek letörése, a sikerélmény elvétele. Más is lediplomázott már. / Persze, majd pont neked sikerülne! / Nem tesz jót neked ez a képzés, olyan fásult lettél (valójában nem akarja, hogy a továbbképzés elvégzése után előléptessék párját). Boldogan meséli sikeres vizsgáját az áldozat, a szülői válasz: Mi nem arra neveltünk, hogy öntelt legyél. / Képzeld, Panninak nagyon tetszik az új iskola, úgy tűnik, sikeresen beilleszkedett. Válasz, fenyegetően: Na, csak ez maradjon is így!
27. **Kommunikációs szadizmus.** A beszélgetés kellemes, jó légkörben, korrekt módon zajlik, senki nem ural le senkit, senki nem minősíti a másikat negatívan, akár úgy is tűnik, a beszédpartnerek egyetértenek témáikkal kapcsolatban. Az áldozatot teljesen váratlanul éri, amikor az elkövető hirtelen durván megalázza, leszólja partnerét. Az elkövető például azt állítja vagy sugallja, hogy áldozata műveletlen, tájékozatlan, túl egyszerű, sekélyes a véleménye. Gyakran mindez olyankor történik, amikor egyáltalán nincs igaza az elkövetőnek, és/vagy eleve szubjektív a téma, például kinek tetszett egy film, kinek nem. Rendkívül nehéz leleplezni, sokszor kell megtegye az elkövető, mire az azonos mintázatok feltűnhetnek az áldozatnak. Úgy tűnik, egyanrangúnak kezeli kommunikációs partnerét, majd hirtelen vált, és mint egy buta gyerekhez, úgy beszél áldozatához, aki ezt a zuhanást meg is éli. (Természetesen gyerekkel szemben sem korrekt a megalázás, de nagyon elterjedt.) Az elkövető teljesen ki tudja billenteni egyensúlyából a célszemélyt, aki akár napokig, hetekig érzi a romboló hatást. Amikor az áldozat nem tudja a bántalmazót hibáztatni, mivel nem bírja leleplezni az agressziót, mindig magát fogja hibáztatni, mivel érzékeli, hogy traumát élt át, és azért valaki felelős. Ez az agresszió annál fájdalmasabb, minél inkább olyan ismerős/rokon műveli, akivel ritkábban beszél az áldozat, így a leleplezés is nagyon elhúzódhat, akár évek, mire kiderül, az áldozat miért él át fájdalmat adott elkövetővel. Ugyanakkor olyan is művelheti, akivel gyakoribbak az interakciók. A fájdalom nagyságát az okozza, hogy a bántalmazó kapcsolatok dinamikájában ismert „mézeshetek” és bántalmazó ciklusok itt nem hetek-napok alatt váltják egymást, hanem percek alatt, ami óriási érzelmi hullámvárost okozhat. Azért szadizmus a megnevezés, mert úgy tűnik, az elkövető kimondottan edzi magát a minél nagyobb fájdalom okozására. (Tulajdonképpen egy-egy jól sikerült lelki

megsemmisítés után kaján vigyor is megfigyelhető az elkövető mimikájában.)

28. **Kritizálás.** Nem reális, nem korrekt kritika. Az állandó kritizálás, állandó támadás a van sapka – nincs sapka attitűddel is szemléltethető. Ha csinos ruhát vesz fel: *Miért urizálsz?/ Azt tudod, hogy az olyan típuson, mint te vagy, ez nem áll jól...?* Ha laza ruhában van otthon: *Slampos vagy./ Kinek akarsz tetszeni, mert nekem nem, az biztos.* Ha van meleg vacsora: *Miért ezzel töltötted az idődet?* Ha nincs: *Ennyire nem vagy képes?* Évekig támadja partnerét, hogy miért nem költözik külön, majd mikor elköltözik, fel van háborodva, mindenkinek meséli: *Képzeld, ennyi év után magamra hagyott.* (Az állandó azt is jelentheti, hogy egy célszemélyt kritizál állandóan, és azt is, hogy állandóan 'folyamatosan' többeket kritizál, a távolabbi viszonyból eredően: ritkábban.)

A jogos kritika is lehet fájdalmas, vethető föl. Azonban az együttműködő módon táltalt jogos kritika nem lesz fájdalmas, csak az uraló/lekezelő attitűddel előadott. Ha együttműködő attitűddel hangzik el a kritika, akkor az dicséretet is tartalmaz, illetve ötletet, segítséget a fejlődéshez: vagyis építő, nem romboló. Nem a személyt minősíti, és a cselekvést sem pusztán minősíti, hanem érvekkel neutrálisan tálalja, mi a probléma. Akkor jogos a kritika, ha a kritikusként „joga” van kritikát mondani: például mert oktató, főnök, közeli családtag stb. (Itt megemlíthető, hogy például az oktatási élethelyzetekben gyakran teljesen fölösleges névvel megemlíteni, kit kritizálunk, hiszen a javító ötletek minden személyt érintenek, akik adott oktatási osztályba/csoportba tartoznak.)

V. A cselekvés hiánya

29. **Megfosztás.** A másik megfosztása a melegségtől, empátiától, támogatástól, dicséretől, köszönetektől, közös tervezéstől, megbecsüléstől, tisztelettől, őszinteségtől, figyelmességtől, törődéstől, érdemi segítségtől, sikerei elismerésétől, véleménye elfogadásától, személyisége pozitív értékelésétől, egyenlőségtől, bocsánatkéréstől, nyugalomtól, a lelki biztonság élményétől, a fontosság érzésétől. (Szidás rendszeresen, dicséret, kérdés, köszönet, bocsánatkérés soha.) A parancsolgatásnál említett kettős mérce része, hogy az áldozat munkáinak nehézségét, mennyiségét, minőségét, gyakoriságát lekicsinyli, a saját tettei fontosságát, gyakoriságát, nehézségét pedig jelentősen túlértékeli, és mindezeket gyakran emlegetheti. (Magára büszke, partnerét nem dicséri meg. Lásd még: Kritizálás.) A kölcsönösség hiánya minden területen jelentkezhetsz: a megbecsülésben, a kommunikációban, a munkavégzésben. Ha valakit sosem dicsérnek meg, az kiválthatja az áldozat állandó

igyekezetét, hátha egyszer méltányolják erőfeszítéseit, az áldozat igyekezete a verbális agresszió elkövetője számára természetesen előnyökkel jár.

A megfosztás különösen romboló lehet gyermekkorban a szülőtől elszenvedve. Ha a szülő sosem (vagy szinte sosem) fejezi ki, hogy támogatja gyermekét, elismeri, csodálja személyiségét, komolyan veszi érveléseit, ötleteit, terveit. Nem büszke rá, nem gratulál eredményeihez. (Előfordulhat, hogy az így felnőtt gyermek olyan értéktelennek tartja majd magát, hogy elfogad egy olyan párt, aki szintén így bánik vele.)

A másik személyének, személyiségének ignorálása. Van olyan bántalmazó, aki soha nem káromkodik, soha nem emeli fel a hangját, soha nem szidja le direkt módon áldozatát, azonban a fent soroltaktól (vagy azok egy részétől) megfosztja egy olyan kapcsolatban, amelynek kétoldalúan kellene érzelmi-szellemi-lelki kapcsolatnak lennie. Leginkább őket mentetetik így az ismerősök: *Dehát ő egy jó ember*. Az általuk okozott sérülés éppen akkora, mint a többi verbális agresszió esetében, sőt, nagyobb is lehet, hiszen az áldozat nehezebben tudja felismerni, tudatosítani, hogy bántalmazásban él, és így sokkal tovább és mélyebben okolhatja önmagát, hogy rossz lelkiállapotának maga lehet a forrása. Ezen kategória esetében van talán a legnagyobb jelentősége a nyelvi megközelítésnek. Amikor valakit nem ér direkt nyelvi kifejezésekkel megjelenített agresszió, és állandóan frusztrálnak, nyomottnak, szorongónak érzi magát, akkor kell végigellenőriznie az áldozatnak, mik azok a kommunikációs elemek (ez egy bővebb halmaz, mint az udvariassági kifejezések halmaza), melyektől megfosztják: Elfogadja a véleményem? Csatlakozik a témához, amit felvetek? Érdeklődik iránta? Megdicsér az ötleteimért? Amennyiben *nem* a válasz, akkor verbális agresszió áldozataként kell az illetőt beazonosítanunk. A megfosztás a kapcsolódás, érdeklődés, elismerés kifejezésétől is agresszió, és ugyanúgy biokémiai változásokat indít el az emberi szervezetben, mint a többi nyelvi agresszió (lásd az 5.2. alfejezetben).

A megfosztás nyelvi agressziója a rejtett jellegénél fogva nehezen leplezhető le, hiszen amikor például az egyik családtagot a fentiektől megfosztják, közben egymást nem fosztják meg ezektől, és kedélyes, kellemes stílusban zajlik a társalgás, az áldozatra még mosolyoghatnak is. Mivel azonban az áldozat nem kap semmilyen pozitív megerősítést vagy legalább semleges csatlakozást, a mosolyt csak lekezelő, szánakozó (elnéző/lenéző) jelként bírja dekódolni, mivel nem is lehetséges máshogy. Minél rejtettebb a bántalmazás, annál nagyobb az önhibáztatás lehetősége, az áldozat gondolhatja, hogy tényleg nem elég érdekesek, nem elég értékesek a felvetései, esetleg buta a többiekhez képest, örülhet, ha

megtűrik stb. Ha ilyenkor a közelebbi hozzátartozó cinkosan hallgat, az áldozat számára úgy tűnik, ő is egyetért a többiek attitűdjével. Kívülállónak érzi magát, mivel a többiek kívülállóként kezelik. Ha a megfosztás eszközeit (a nem alkalmazott visszajelzéseket) nem vesszük végig, leleplezhetetlen ez a típus.

A megfosztás különösen fájdalmas akkor, amikor az áldozat régóta tapasztalja, hogy semmiért nem kap se dicséretet, se köszönetet, se támogatást, ugyanakkor az elkövető mást kedvesen megdicsér tizedakkora szívességért, sőt, akár egyszeri minimális erőfeszítésért. Vagy más személyiségét elismeri, házastársát ignorálja: *Ez az új kolléga nagyon jó barátom lett* – mondja az agresszor a párjának (miközben párját soha nem nevezte meg egyenrangú szellemi partnerként). Szekunder sérülések érik a bántalmazottat, amikor bántalmazójáról mindenki úgy vélekedik, milyen jó ember, senki nem érti, miért panaszkodik rá, így az áldozatot tartják problémásnak. Ennek oka, hogy az agresszor mások jelenlétében hosszan képes egészen más stílusban kommunikálni, egészen más hangszínnel, kedves, halk, szelíd hanglejtéssel, udvarias, sőt akár negédesen túl kedves módon, olyan stílusban, amelyet bántalmazottja még sosem hallott tőle. (A stílusbeli különbség lehet annyira megdöbbentő, mintha két eltérő ember kommunikációjáról lenne szó.) Ezek a tapasztalatok jelentősen megerősítik azt az állítást, miszerint a bántalmazó hipertudatos kommunikátorként kezeli stílusválasztásait, udvariassági döntéseit (ld. bőven az 5.3. alfejezetben).

A megfosztás az egyik legnehezebben leleplezhető verbális agresszió, ezen kategória esetében a legkönnyebb tévesen megállapítani, ki a bántalmazó. Talán ez a hibázás gyakran meg is történik, amikor egy hangosabb és egy halkabb embert látunk egy párkapcsolatban. Előfordulhat, hogy a hangosabb azért vált irányítóvá, mert a halkabb (a bántalmazó) nemtörődöm, lusta, majdnem minden feladat elvégzését, megszervezését, szinte minden otthoni munkát a másikra hagy; ugyanakkor mivel sosem túlterhelt, és mindig csendes, nyugodt, ezért ő lesz szimpatikus a külső szemlélők számára. Aki akár gyakran panaszkodhat is, hogy milyen „terror”-ban él, és a másik egy „sárkány”, amik valójában esetleg azt jelentik, hogy a másik próbálja rávenni a közös teherviselésre, ami számára azonban nem elfogadható. Tehát itt tettektől (a közös teherviseléstől) való megfosztásról van szó, azonban a jelenséget számtalan verbálisan agresszív nyelvi kifejezés kíséri, többek között a megfosztás is.

30. **Cinkosság.** Hagyja, hogy bántsanak valakit, nem védi meg, nem tesz semmit, pusztán szemléli az eseményeket. A verbális megvédés hiánya. Tehát ezt a fajtát nem az elsődleges agresszor követi el. Idézek egy jelenetet hallgatói korpuszomból: 21 éves lány Amerikába készül dolgozni egy nyári

táborba. Öcs: *Hogy bírná egész nyáron, életében nem dolgozott!* Húg: *És angolul sem tud rendesen, el fogja szúrni, meg sem fogják érteni.* Anya: *Még meggondolhatod magad, jobb neked itthon.* Apa nem szól, csak megvető pillantásokat vet a lányára... (A lány végül a nyár legjobb dolgozója lett.) Különösen fájdalmas, amikor közeli hozzátartozója nem védi meg az áldozatot. Fölöttébb gyakori, hogy abban az esetben nem védenek meg valakit, amikor új családba kerül menyként, vőként például, és házastársa cinkosan hallgat. Az is a cinkosságba tartozik, amikor valaki a bántalmazóval és a jelenlevőkkel együtt neveti ki az áldozatot.

Otto Santa Ana egy kutatásában emigráns vicceknek a közösség véleményére való hatását elemezte. Elsősorban Jay Leno emigráns-vicceit, illetve a közösség azokra adott reakcióját vizsgálta. Úgy találta, hogy a szalonképtelen (offenzív és vulgáris, egyes csoportokat sértő, off-color) humor szociális határt képez azok között, akik a viccet hallgatják, és azok között, akik kárára a vicc elcsattan. Szerinte az ilyen (hatásvadász) viccek megakadályozzák azt, hogy szimpátiát vállaljunk az áldozattal, a törekvés pedig arra, hogy magunkat az áldozatok fölé helyezzük, hajlamosabbá tehet a sztereotípiák elfogadására (Santa Ana, 2009).

VI. Érdemi kommunikáció hiánya

Az együttműködő kommunikációval szembehelyezkedő uraló-irányító kommunikáció ebben a hat kategóriában lepleződik le legközvetlenebbül.

31. **Mellébeszélés.** A beszédtema elterelése, másról beszélés abból a célból, hogy ne kelljen megbeszélni valamit, vagy meghallgatni a másikat, vagy érdemi választ adni. Munkahelyen: nincs érdemi válasz, nem azt mondja, hogy *nem tudom* vagy hogy *nem szeretnék erre válaszolni*, hanem vagy kioktató választ ad, mintha a másik a témához nem értene; ez a megalázáson túl az idővel való visszaélés is, mivel jó hosszan fejt ki. Vagy teljesen más témáról beszél, és úgy állítja be, mintha célszemélye ezt úgysem venné észre, úgysem értené meg, mely szintén megalázó. Nyilvánosan elkövetve még megalázóbb lehet.
32. **Nem reagálás.** Nem akar valamit (semmit) megbeszélni, a téma önkényes és hirtelen lezárása, az érdemi reagálás (tárgyalás) hiánya. Minden megbeszélést vitának titulál. Amit a másik szeretne megbeszélni, arról kijelenti, hogy az nem érdekli. *Részemről befejeztem! / Nem vagyok hajlandó hülyeségekről beszélgetni! / Mondasz valami újat is? / Hülyeségeket beszélés! / Nem mondom el még egyszer, úgysem érted meg. Ez neked túl bonyolult. / Mindig van valami bajod. / Nem vitatkozom. / Erre nekem nincs időm. / Megint kezded? / Már döntöttem.*

Amit mondtam, megmondtam. Vagy ténylegesen nem szólal meg, semmit nem reagál.

33. **Bagatellizálás.** Elsősorban a bántalmazott fájdalmának, problémáinak bagatellizálása: *Túlérzékeny vagy./Túlreagálsz./Állandóan túlszól.* A bagatellizálás egyben az áldozat hibáztatása is. *Neked semmi sem elég jó.* A bagatellizálás erőteljesebb változata a tagadás és a megőrijtés.
34. **Leuralás.** Nem hagyja szóhoz jutni a másikat, vagy nem veszi figyelembe, amit mond. Vagy nem hallgatja végig, helyette kérdések tömegét teszi fel, a válaszokra nem figyel, nem engedi, hogy végigmondja a másik fél, amit szeretne. Csak a saját gondolatai, gondolatmenete érdekli. A leuraló közbevágás is ide sorolható. A párbeszéd létrejöttének akadályozása is, fenyegető hanglejtéssel kísérve: *Befejezhetem a mondanivalóm?* Vagy társaságban nem engedi megszólalni a másikat, helyette válaszolgat, akkor is, ha valójában partnerét kérdezték, esetleg a nyilvánosság előtt kijavítja partnere mondandóját. Ezek nemcsak társaságban történhetnek, hanem hivatalban is, ha hivatalosan sem őt kérdezik, hanem partnerét, vagy akár mesteremberekkel való megbeszélés során, vagy akár üzletben, ahol partnere próbál ruhát, és az eladó partnerét kérdezné a ruha iránti kíváncsiságairól.

Nem minden közbevágás leuralás. A beszélőváltás mechanizmusa többféle lehet. A beszédjog átvételének stratégiája egyéni és kulturális különbségeken is múlik, továbbá azon is, mennyire ismerik egymást a társalgó felek, és mennyire informális, spontán a beszélgetés. A beszélők egyes megnyilatkozásainak átfedései a társalgás természetes jelenségei (Dér 2012, 131). Az átfedések gyakoriságaiban és hosszában nagyok lehetnek az egyéni és a kulturális különbségek is. Vannak olyan típusú közbevágások, amikor szóátadás nem történik, és a közbevágónak nem is célja a beszédjog átvétele, tehát nem feltétlen számít erőszakos szóátvételnek (sőt, szóátvételnek sem), ha valaki elkezd beszélni, miközben a másik beszél. A közbevágás az együttműködő stratégia eszköze is lehet, például: elakadásban kisegítés; egyetértés, együttérzés kifejezése; lényegi, nem kifejtett tényezőre rákérdezés stb.

Amennyiben a közbevágás célja a beszédjog megszerzése, akkor sem feltétlen számít az együtbeszélés agresszióknak. A közbevágás agresszióként való értékelése is akkor lehetséges, ha adott teljes társalgást elemezve állapítjuk meg, hogy az együttműködően folyt, avagy sem. Például lehetséges, hogy az együtbeszélés kezdeményezője könnyen átadja (visszaadja) a beszédjogot, ha a másik fél kezd együtbeszélni. Erőszakos jogátvitel lehet, amikor nem engedi az együtbeszélést, hanem a másikba fojtja a szót, és nem adja vissza, vagy nem könnyen adja vissza a beszédjogot. Nagyon fontos megemlíteni, hogy a fentebb említett

fenyegető hanglejtéssel kísért *Befejezhetem a mondanivalóm?* közbevágás mindig agresszió lehet, hiszen sokszor együttműködő közbevágásra érkezik válaszként, és fenyegető mivolta miatt gyakran „megfagy a levegő” a társalgó felek között, egyben a másik beszélőt nyilvánosan meg is alázza. A *Befejezhetem a mondanivalóm?* és szinonimáinak hangoztatása talán gyakran inkább ismeretlenek vagy nem közeli ismerősök között történik, és éppen a hierarchiában elfoglalt helyét szeretné kijelölni az, aki alkalmazza. (A téma további kutatásra érdemes.)

35. **Kioktató válasz.** Kioktatás, inkompetensnek beállítás érdemi válasz helyett. Nem válaszol, hanem kioktat: *Hogy lehet ilyen hülyeséget kérdezni?/Tényleg ennyire idióta vagy, vagy csak úgy csinálsz?/Ennyi idősen azért erre tudnod kéne a választ./Minek van diplomád, ha ezt is tőlem kérdezed?* Munkahelyi környezetben: A másik inkompetensnek beállítása akár kedvesnek álcázott stílusban, négy szemközt vagy nyilvánosság előtt (például munkahelyi körímélben). Olyasmit magyaráz, amit nyilvánvaló, hogy a másik tud, azt a látszatot kelti, mintha a másikat fel kellene világosítani alapvető tényekről, információkról, szabályokról, szokásokról. Esetleg hosszan érvel valami mellett, amit minden jelenlévő ugyanúgy gondol, de úgy állítja be, mintha csak ő gondolkozna árnyaltan a témáról, mintha meg kellene győznie a többieket, miközben az elhangzottakkal mindenki egyetért, mivel azok triviális állítások. Ezekkel a technikákkal eléri, hogy a másik inkompetensnek, figyelmetlennek, tájékozatlannak vagy akár például diszkriminatívnek tűnjön.
36. **Kinyilatkoztatás.** Csak neki lehet igaza. Akár érvelés nélkül tesz állításokat, és nem hajlandó kérésre sem alátámasztani azt, érvelni mellette. (Nem becsüli meg annyira partnerét, hogy érdemben alátámasztott kijelentésekkel kommunikáljon.) *Mert ez így van./Nyilvánvaló, hogy igazam van./Természetesen ez mindenki számára világos./Ez a logikus/helyes megoldás./A női logika...!* 'egy nő nem gondolkozhat logikusan'./Mi nem vásárolunk ott, az egy szemét hely! (érvek nélküli kijelentés). *Aki nem eszik elég sót, az hülye (elég 'éppen annyi, amennyit én eszem'). A vegetáriánusok röhejesek.* Párkapcsolatában kijelenti: *Ideje lenne összeköltöznünk!* Másnap pedig kinyilvánítja párjának: *Még korai lenne, ha közösen ünnepelnénk a Valentin-napot.* Ami beazonosíthatja a kinyilatkoztatókat, az a *szerintem* kifejezés állandósult hiánya, helyette gyakori fontoskodás, tudálékoskodás, okoskodás jellemzi nyelvhasználatukat. Mindezeket gyakran fennhangon (mindenkinek hallania kell, milyen okos), kikerülhetetlenül, másik szobában, másik kertben/erkélyen, az utcán tartózkodók, idegenek számára is hallhatóan (állandó kellemetlenséget okozva ezzel például a szomszédoknak is). Természetesen csak olyanok hallhatják, akik előtt nem játssza el, hogy kedves ember.

Nem veszi figyelembe, hogy áldozatát érdekli-e a téma, sem azt, hogy ráér-e, nem rövidít mondandóján akkor sem, ha jelzik számára, hogy nem érnek rá, és akkor sem, ha a célszemély értené rövidebben taglálva is. (Mivel nem használ érdemi érvelést, az is előfordul, hogy egyszerre, illetve kis időkülönbséggel jelent ki érvényesnek egymásnak ellentmondó állításokat.) A hosszú, körülményes előadás célja lehet az is, hogy uralja áldozata idejét, továbbá az is, hogy úgy állítsa be áldozatát, mintha az rövidebben megfogalmazva nem is értené meg. (A körülményes fogalmazás oka olyan betegség is lehet, például alkoholbetegség, mely érinti az idegrendszer és a kognitív készségek rendszerének egészséges működését is.)

Partnere önálló véleményét, döntéseit megkérdőjelezi vagy megsemmisíti (érvelés nélkül, tények figyelembevétele nélkül). Esetleg (vehemensen) támadja beszédpartnere érvelését úgy, hogy nem is azt cáfolja, amit partnere állít, ezzel inkompetensnek feltüntetve a másikat (szalmabáb érvelés/árnyékbokszolás). Vagy úgy tesz, mintha lenne érve a döntése mellett, holott nincs, csak hierarchiából hozta a döntést (vagy egy nem publikus érv mentén), de azt a látszatot kelti, mintha alá lenne támasztva érvekkel a mondandója/a döntése, csak ezt a másik nem lenne képes felfogni. Tehát álérveket használ valódi érvek helyett, és úgy tesz, mintha ezeket a meggyőzőnek beállított érveket nem venné figyelembe a hierarchiában lentebb lévő inkompetensnek beállított kolléga.

VII. Álcázott agressziók

Az ide besorolt tizenegy verbális agresszió legfontosabb jegye a tudatos álcázás, célja a leleplezés elkerülése, a bántás letagadhatóságának megkönnyítése (lásd bővebben a 5.3. alfejezetet). Ez a legnépesebb csoport.

37. **Viccnek álcázott agresszió.** A bántást viccnek, félreértésnek, ugratásnak álcázza. Majd, ha a célszemély megdöbben, így szól: *Nem érted a viccet.* Korpuszomból idézek: „Amikor *csak viccelt*, egyáltalán nem tűnt humorosnak, inkább őszintének és picit agresszívnek. Mintha felizgatta volna, és meglepődéssel töltötte volna el, hogy valakivel ezt is megteheti.” Viccnek álcázni megdöbbenést, megijesztést is lehet. (Viccnek álcázott fizikai bántás is létezik: *Csak viccből csapkodom a hátsó feled.*) Írásbeli megjelenése: a kommunikátor a bántás után tesz egy szmájlit, így álcázza viccnek a bántást. Soha nem korrekt hierarchikus viszonyban (lefele) viccelődni. Csak akkor korrekt, ha a másik is visszaviccelődhet, ez pedig hierarchiában többnyire nem lehetséges. Hierarchikus viszony fennállása esetén mindig megalázás a (másikra vonatkozó) vicc (pontosan

fogalmazva: viccnek álcázott megalázás). (Ellenpróba: a viccelődő örülne, ha akin viccelődik, ugyanúgy visszaviccelődne? A viccelődő örülne, ha a hierarchiában fölötte álló ugyanígy viccelődne vele?) Gyakran éppen a hierarchiát van hivatva megjeleníteni a viccelődés. A nyilvános viccelődés sokkal fájdalmasabb (lásd: Nyilvános megalázás). A viccelődés agresszió, ha megalázás a cél, ha fájdalmas az áldozat számára, és ha kérésre az elkövető nem hajlandó felhagyni vele.

38. **Korrekte ségnek álcázott agresszió.** Például arra hivatkozik, hogy az elejétől őszinte volt: de valójában megtagadja az intim lelki kapcsolatot, ugyanakkor intim testi kapcsolatot vár el. (Ez a felemás állapot megbetegítő.)/Én megmondtam, hogy ilyen vagyok./Mindig is ilyen voltam, te változtál. Attól, hogy valaki kijelenti, sok tevékenységben passzív, nem vesz részt a közös erőfeszítésben (pl. a házimunkában), vagy nemtörődöm, de kijelenti, ő mindent megtett, a másik a maximalista, attól nem válik korrektté. Én rosszul vagyok az erős szagoktól – mondja, és nem hajlandó a saját gyermekét pelenkázni.
39. **Alkalmazkodásnak álcázott agresszió.** Úgy tesz, mintha alkalmazkodna, ezt is állítja, de valójában irányítja a másikat. Példa: Akkor majd akkor indulunk, amikor jó neked – mondja. Majd később közli, hogy: Szólok, ha jó nekem. Majd már úgy jelentkezik legközelebb, hogy megkérdi: Akkor szerinted indulhatunk? Mintha végig a másakra kellett volna várni. Rendkívül összezavaró, mert fölöttébb határozottan műveli, áldozata mellette tehetetlennek tűnik, mivel nem érti, mi zajlik. (Ez a Megőrzítés egy alete, gyakorisága miatt érdemes külön kategóriát alkotni számára.)
40. **Aggódásnak álcázott agresszió.** A bántást aggódásnak, féltésnek álcázza. Önbizalomrombolás, hátráltatás, visszatartás: karrierben, fejlődésben. Szerintem ne menj el az állásinterjúra, mi van, ha abban a magasabb posztban majd nem állod meg a helyed?/Nem tudom, képes leszel-e megtanulni vezetni...
41. **Féltékenységnek álcázott agresszió.** Ez részben lehet szociális elszigetelés is, a másik szinte teljes kisajátítása, uralása. Példa: miután óránként telefonált munkaidőben: Nem vagy képes megérteni, hogy azért kell folyton halljam a hangod, mert szeretlek. Miért nem vetted fel a telefont?
42. **Dicséretnek álcázott agresszió.** Fiam, nem gondoltam volna, hogy magadtól meg bírod írni 4-esre, nem is vagy te olyan buta. Ezek szerint eddig nem igyekeztél eléggé./Magadhoz képest ez egész jó lett./Abhoz képest, hogy bölcsész vagy, egész értelmesnek tűnsz.
43. **Segítségnek álcázott agresszió.** A bántást segítségnek, támogatásnak, ajándéknak, tanácsnak álcázza. Na, gyere, megcsinálom, ne szerencsétlenkedj!/Ha így csináltad volna, most nem ez lenne az eredmény. Az is ide tartozik, amikor ráerőszakolja áldozatára a segítségnyújtását, majd felhánytorgatja, valamint

elvárja, hogy áldozata dicsérgesse. Ez többnyire úgy zajlik, hogy az uraló semmiben nem egyeztet, tehát gyakran igazából árt áldozatának, mert valamit megtesz, amit nem is akart az illető, illetve úgy teszi meg, ahogyan az a másik fél számára nem jó. *Annyit dolgoztam rajta, miért nem örülsz a bulidnak? Te sosem vagy hálás.* (Előtte megbeszélték, hogy nem szeretne bulit az ünnepelt, sőt, végül az ünnepeltnek kell kitakarítania.) *Napok óta főzök, te meg nem eszel semmit.* (Például húsételeket, ha az áldozat vegetáriánus, vagy főz, pedig meg lett beszélve, ne tegye.) Kéretlen tanácsadás – úgy ad a másíknak tanácsot, hogy nem ismeri az összes körülményt, és tanácsát ráerőszakolja a másíkra: *Ebben a helyzetben kizárólag ezt tudod tenni.* Kéretlen helyzetértékelés – kiértékeli a másik élethelyzetét, azt nem véve figyelembe, hogy saját élethelyzetét mindenki maga ismeri a legjobban.

44. **Sajnálathnak álcázott agresszió.** Sajnálathnak álcázza a sajnálkozást, a kárörömet, sőt az örömet. A bántalmazó valódi öröme lehet képes, ha szenvedni látja áldozatát: *Ez szörnyű, hogy kirúgtak* (mondja mosolyogva)!
45. **Érdeklődésnek álcázott agresszió.** Csak olyat kérdez, amiről azt reméli, valamilyen kudarcos választ fog hallani, mennyire nem sikerült a kérdezettnek valami. Ha kérdez, és partnere lelkesen meséli, mennyire jól sikerült minden, elveszti érdeklődését, nem hallgatja tovább, témát vált, berekeszti a beszélgetést.
46. **Kedveskedésnek álcázott agresszió.** Kedveskedésnek álcázza a hierarchia megjelenítését. Formális közegben történő bizalmaszkodás, letegezés, becézgetés, keresztnéven szólítás, leereszkedő stílus. Egy fölöttébb szemléletes leírást idézek:

Sokszor elmesélem, hogy életemben egyszer voltam szülői értekezleten: először és utoljára. Büszke apaként bemasíroztam az iskolába, beültettek az egyik padba, majd jött a ... tanítónő, felment a katedrára, és kiokosított bennünket. Néztam ezt a szegény lányt, hogy ez is elveszett az emberi kommunikáció számára, már csak fölülről lefelé tud beszélni. A katedra tönkretette, mint ahogy nagyon sok pedagógust, orvost, pszichológust tönkretesz, hogy mindig kiszolgáltatott helyzetben lévő emberekkel kerül kapcsolatba, és egy idő után észre sem veszi, hogy ez csak szituatív fölény, hanem azt gondolja, ő olyan nagyszerű ember, aki mindenkinél magasabb rendű. ... a tanító néni, miután elmondta a nagymonológiát, kegyesen intett, hogy lehet kérdezni. Én is jelentkeztem, és azt kérdeztem, hogy miért csak a hosszú szünetben ehetik meg a gyerekek a tízórajukat, miért nem akkor, mikor éhesek? Ez azért van így, *apuka*, mert nálunk ez így szokás – mondta a tanítónéni, körülbelül olyan hangsúllyal, ahogy az értelmi fogyatékosokhoz szoktak beszélni. Nehéz helyzetbe kerültem: belemegyek-e a szokásos játszmába szülő és pedagógus között? Mivel végül mindig a sátáni énem győz, úgy döntöttem, hogy nem megyek bele. Azt mondtam neki: Drága asszonyom, apukának engem utoljára a rossz lányok szólítottak az

Arizonában: „Apukám, van pénzed? Gyere be egy boldog öt percre!” Persze mint várható volt, óriási botrány tört ki. Én azonban még a saját klinikai osztályomon sem tűrtem az apukázást, anyukázást, mert szerintem Magyarországon úgy szólítják meg az embereket, hogy uram és asszonyom. A kiszolgáltattakkal ugyanis azért bánnak így, azért vonják őket bele ezekbe a játszmákba, hogy fölénybe kerüljenek velük szemben.

– Hogy van, Kovács bácsi?

– Hát, doktor úr, itt fáj, ott meg szúr!

– Szólítson nyugodtan *őorvos úrnak!*

Másnap vizit: – Hogy van, *Kovács bácsi?*

– Szólítson nyugodtan *Kovács úrnak!*

Micsoda pimasz beteg! Ha kilép valaki a játszma keretei közül, abban a pillanatban egy agressziótömeg zúdul rá, amiért nem megy bele abba a hazug szereposztásba, amiben élnie kell betegnek, gyereknek, feleségnek férjnek, beosztottnak. Ha kilép, akkor baj lesz! (Popper 2010)

47. **Elhagyási szándéknak álcázott agresszió.** Imitált szakításnak álcázza az önbizalomletörést (vonz, majd ellök, akár ismétlődően). Ténylegesen nem akar szakítani, csak a lelki függőséget fokozni. (Barátok esetében is alkalmazva.) Ennél a kategóriánál meg kell jegyezni, hogy nem pozitív az álca sem. Az imitált elhagyást valaki a gyermekeivel is művelheti, elhiteti velük, hogy elhagyja őket, majd nagy érzelmi hullámhegyek és hullámvölgyek generálása után mégsem megy „világgá”.

5.4. A verbális agressziók további lehetséges osztályzási lehetőségei

A káromkodást nem soroltam be sem különálló kategóriaként, sem valamelyik kategória aleseteként, mivel nem minden káromkodás tekinthető nyelvi agressziónak. Azok a káromkodások pedig, amelyek egyben nyelvi agressziók is, funkciójukban valamelyik fenti kategóriába tartoznak, például: megalázás, megfélemlítés, dühkitörés stb. Ugyanaz a kifejezés (pl. *Bazdmeg!*) kontextusfüggően (verbális és nonverbális kontextus) lehet agresszió, és lehet nem az, attól függően, mi a funkciója adott megnyilatkozásban. Lehet a szövegkoherencia eszköze, lehet hangulatjelölő, lehet beszédjogjelölő anélkül, hogy agresszió lenne. Ugyanígy jártam el a kiabálással is, hiszen önmagában a kiabálás vagy az emelt hangerő alkalmazása nem feltétlen agresszió. Az átok sem szerepel, mint kategória, manapság talán kevésbé elterjedt az átokban való hit. Korpuszomban használatára nem volt példa. Átkozódásra (szitkozódásra, gyalázkodásra azonban igen.)

A káromkodáshoz és a kiabáláshoz fűződik egy veszélyes áldefiníciója a verbális agressziónak. Korpuszomban több példa is mutatja, hogy vannak,

akik úgy próbálják beállítani, hogy csak az nyelvi bántalmazás, amikor valaki káromkodik és/vagy emelt hangot használ, így próbálják bagatellizálni a valódi agressziókat. Mások sznobizmusszerű hozzáállással minden kiabálást és káromkodást agresszióknak minősítenek, és számonkérnek (továbbá büszkék arra, hogy ők egyiket sem használják), az összes többi nyelvi agressziót azonban figyelmen kívül hagyják (és akár saját maguk művelik is).

Mind a 47 kategória esetében beszélhetünk szofisztikáltabb, valamint trágárabb, alpárabb stílusú kifejezésekről. A szofisztikáltabbak csak akkor leplezhetők le, ha a két fél teljes kommunikációjának elemzésére sor kerül, és feltárjuk, milyen más agresszív kifejezéseket alkalmaz az agresszor. Minden kategória esetében beszélhetünk: rejtettebb és nyíltabb agressziót tartalmazó kifejezésekről. A szofisztikáltabb megfogalmazású lehet rejtettebb, de nem szükségszerűen az. Fenti kategóriák többségébe nehezebben leplezhető agresszív kifejezések sorolhatók. Az agressziók lehetnek kisebb és nagyobb fájdalmat/lelki kárt okozók.

Eltérő lehet a bántalmazásban közvetlenül részt vevők száma, párkapcsolat (illetve bármilyen típusú kapcsolat) esetében például lehet egy bántalmazó és egy bántalmazott (ekkor általában erőteljesebbek a bántalmazások), de lehet, hogy mindketten bántalmazzák egymást. (Utóbbi azonban elválasztandó attól, amikor a kapcsolatban egyikük a bántalmazó, másikuk az áldozat, és az áldozat fájdalmában és/vagy önvédelmében alkalmaz válaszagressziókat.) Lehet, hogy egy családban (baráti körben, munkahelyi közösségben) van három bántalmazó és egy bántalmazott. Mindezekből következik, hogy társadalmunkban nemcsak szélsőségesen bántalmazók vannak, hanem olyanok is (valószínűsíthetően ők alkotják a többséget), akiket ér is nyelvi agresszió, és akik élnek is a nyelvi agresszió használatával. Közöttük is egyesek szofisztikáltabb, mások könnyebben leplezhető, alpárabb stílust alkalmazva, de nem csak a stílusválasztáson múlik, hogy mitől rejtettebb, nehezebben leplezhető egy verbális agresszió. Fenti 47 kategória nyelvi agressziói között számtalan olyan nehezebben leplezhető bántalmazásmód található, melyeket nem szokás leplezni. Eljuttassuk, mintha azok az udvarias, korrekt társalgás részei lennének. Éppen ezért különösen fontos az a célkitűzés, hogy: azonosítsuk be agresszióként, ami az.

A bántalmazó és a bántalmazott közötti kapcsolat minősége lehet rokoni, baráti, ismerősi, munkatársi, fennállhat köztük hierarchia, vagy lehetnek egyenrangúak. A verbális agresszor az agressziója célszemélyével közöttük fennálló hierarchiát kihasználja. Kihasznált hierarchián azt értem, amikor a kommunikációs szereplők valamely szervezetben alá- és fölérendeltségi viszonyban állnak egymással, és a verbális bántalmazó kihasználja, hogy ebben a hierarchikus viszonyban ő a fölérendelt, és visszaél

azzal; vagyis a fennálló hierarchiához társít egy lenéző attitűdöt. (A hierarchikus viszony önmagában nem kellene, hogy lenéző attitűddel is társuljon.) Amikor nem áll fenn közöttük szervezeti hierarchia, az agresszor pusztán nyelvi viselkedésével, nyelvi agressziókkal létre tud hozni egy konstruált, mentális értelemben vett hierarchiát, amikor a bántalmazó áldozata lekicsinylésével, támadásával, leuralásával hoz létre önmaga és a célszemélye között hierarchikus viszonyt. Vagyis az áldozat a sorozatos megalázások, támadások következtében mentális értelemben kiszolgáltatottá válik. Ez a kiszolgáltatott állapot akkor is létrehozható, ha sem szervezeti, sem egyéb hierarchia nem áll fenn közöttük, tehát például nem alacsonyabb végzettségű az áldozat, nem keres kevesebbet, ugyanúgy van önálló lakása, mint agresszorának stb., tehát eredetileg semmilyen szempontból nem kiszolgáltatott. Sőt, a mentális hierarchia akkor is létrehozható, ha az áldozat sok szempontból előnyösebb élethelyzetben van, például magasabb végzettséggel, több keresettel, több vagyonnal stb. rendelkezik. Amennyiben eleve fennáll közöttük valamilyen típusú (nem szervezeti) hierarchia, például anyagi, végzettségbeli stb. különbségek miatt, akkor pedig ezt a fennálló hierarchikus állapotot tudja és fogja kihasználni az agresszor, és ezáltal fokozza áldozata kiszolgáltatottságát. A konstruált hierarchia mindig lenéző attitűdű, hiszen éppen a célszemély lenézésével hozta azt létre a verbális agresszor. A nyelvi agresszor és áldozata közötti kapcsolat végül mindig hierarchikussá válik: minimum mentális értelemben, hiszen az agresszor célja éppen a kiszolgáltatottság létrehozása.

A bántalmazások történhetnek négy szemközti, továbbá fül-/és vagy szemtanúk előtt. Eltérő lehet a tanúk mennyisége is, akik előtt zajlik a bántalmazás, továbbá eltérő lehet az elkövető, az áldozat és a tanúk viszonyának minősége is, a bántalmazás történhet: ismerősök vagy ismeretlenek előtt. Az online térben zajló agressziók (például pletykák, hazugságok terjesztése) érhetik el a legnagyobb nyilvánosságot, és az online csatornán jut el legtöbb ismeretlenhez is az áldozat megalázása. A bántalmazás annál fájdalmasabb lehet, minél mélyebb az érzelmi kapcsolat a bántalmazó és a bántalmazott között, az idegenek verbális agressziói kevésbé fájdalmasak. Kategorizációban mindezen eltérő típusú agresszióesemények kifejezései besorolhatók.

A bántalmazások rendszeresség szerint lehetnek nagyon gyakoriak, napjában többször is alkalmazhatja az uraló attitűdű személy, lehetnek ritkábbak. Szorosabb bántalmazó kapcsolatban felfedezhető a bántalmazó kapcsolatok dinamikája (ahogy azt a 2. fejezetben láttuk), kedves időszakok követik a sűrűbb bántalmazásos időszakokat, ez nemcsak rokoni, párkapcsolati, hanem baráti, munkatársi kapcsolódások esetében is történhet így. A bántalmazó időszakok alatt az agresszornak akár minden

megnyilatkozása lehet agresszív. A verbális agresszió fenti 47 kategóriája között vannak olyanok, amelyeket inkább ismeretlenek felé alkalmaznak, vagy ismeretlenek felé is gyakran, például: a Szexuális jellegű agresszió, a Megfélemlítés, a Kedveskedésnek álcázott hierarchiamegjelenítés, a Nyelvhasználat kéretlen kritizálása, a Hazugság, a Spirituális agresszió outgroup felé történő verziója. Vannak, amelyek céljukat, a fájdalomkokozást közelebbi, mélyebb érzelmi kapcsolatokban tudják elérni. A fájdalomkokozás vezet a konstruált/mentális hierarchia létrejöttéhez.

Korpuszomban gyermekek felé ugyanúgy nagyon gyakoriak a viccek álcázott bántalmazások, ahogy a felnőttek felé. A Megőrijtés (gaslighting) azonban gyerekek felé jóval ritkább. Ennek oka lehet, hogy a gyermek-felnőtt kapcsolat hierarchikus, így nincs szükség rejtett, leplezett bántalmazásra, ezért mindennaposak a durva, direkt, könnyebben felismerhető bántalmazások. Korpuszom alapján elmondható, fölöttébb gyakori, hogy a gyermekeket állandóan kinevetik az őket lenéző felnőttek: ha elesnek, ha beütik valamilyüket, ha leejtenek valamit, ha kínos szituációba kerülnek stb. Ezzel a viselkedéssel sok gyermek szocializációjának részévé válik az empátiamentes reagálás gyakori megtagasztalása. (Ami idézett pszichiáterek műveiben egyöntetűen a felnőttkori uraló, bántalmazó attitűd kialakulásához vezethet.)

Gyermekeket érő verbális agresszióban jóval gyakoribb a Nyilvános megalázás (gúnynevek használata is), a Negatív jövőjóslat, az Aggódásnak álcázott bántalmazás, a Félelemkeltés. Amikor pedagógus/egyetemi oktató bántalmaz diákot/hallgatót, a tanár leggyakoribb agresszióeszköze a Nyilvános megalázás, kigúnyolás, kinevetés, kinevettetés (fekete pedagógia). (Még erőteljesebben személyiségromboló, ha a diák/hallgató szexualitása a célpont.) Amikor szülő (felnőtt rokon) bántalmazza a gyermekét, igen gyakori agresszióeszközök: a fájdalmas összehasonlítás (Megalázás vagy Nyilvános megalázás), a Dicséretnek álcázott bántalmazás, a fenyegetés, a zsarolás (Megfélemlítés), a Bűntudatkeltés. Gyermekek esetében – nagyobb fokú kiszolgáltatottságuk miatt – felértékelődik a Cinkosság traumatizáló szerepe, amikor a többi felnőtt családtag nem tesz semmit, vagy bagatellizál vagy tagadja, hogy szóbeli erőszak történik. Legfájdalmasabbaknak azonban az alábbiakat jelölték korpuszom eseteírásaiban: a Megfosztást (megfosztás támogatástól, dicsérettől, bátorítástól, beszélgetéstől, megbeszéléstől, empátiától); a létezésre vonatkozó (*minek élsz? minek születtek meg?*) fájdalmas állításokat (A létezés megkérdőjelezése), valamint a nemiségre vonatkozó gúnyolódásokat (Megalázás/Nyilvános megalázás). Amikor felnőtt bántalmaz gyermeket, a gyermeknek önvédelemre nincs módja (a hierarchia, a kiszolgáltatottság miatt), önvédelemre nincs eszköze (személyisége, kommunikációs eszközei fejlődés alatt állnak). (Korpuszom

gyermekek/diákok/egyetemi hallgatók irányába történő nyelvi agresszióiból külön tanulmányt szeretnék írni.)

5.5. A verbális agresszió leleplezésében a szándékosság bizonyítása kulcstényező

A verbális agresszió egy összetett lélektani-társadalmi-kommunikációs folyamat része. Kutatásaim alapján megállapítható: a verbális agresszió elleni fellépés érdekében döntő kimondani azt, hogy a folyamatnak nemcsak az elsődleges verbális agresszió az összetevője, hanem a folyamat része lehet az erre adott reakció az áldozat részéről, továbbá a mikrokörnyezet reakciója, valamint az agresszor válaszreakciója is. A verbális abúzus folyamatát korpuszom alapján az alábbi négy szakaszra bontottam, melyeknél feltüntetem a leggyakoribb kommunikációs attitűdöket, agresszióstratégiákat is:

1. Az elkövető szavakkal (vagy szavak hiányával, lásd: Megfosztás, a 29. kategória) bántalmaz (a kihasznált vagy konstruált hierarchia kifejezése, leuralás, megalázás)
2. Az áldozat reakciója
 - a. Az áldozat belső kommunikációja: Az áldozat mentegetheti bántalmazóját, bagatellizálhatja a bántásokat és önmagát hibáztathatja; továbbá fájdalmait, érzéseit, megdöbbenését, értetlenségét is megfogalmazhatja.
 - b. A bántalmazó felé: Számonkérheti bántalmazóját, vagy önmagát hibáztathatja, jelzi, hogy hibásnak tartja magát, illetve akár azt, hogy csak magát tartja hibásnak az agresszióesemény miatt. Az is előfordulhat, hogy az áldozat bocsánatot kér agresszorától, magára vállalva, mintha ő lenne a felelős az agresszióért.
 - c. A mikrokörnyezete, az ismerősei felé: Az agresszió bagatellizálása, tagadása, az elkövető mentegetése, az agresszorával való jó kapcsolata illúziójának fenntartása, vagy éppen az élethelyzete miatti panaszkodás.
3. A mikrokörnyezet reakciója: bagatellizálás, tagadás, mentegetés, az áldozat hibáztatása, akár annak kifejezése, hogy szerintük milyen jó ember az elkövető.
4. Az elkövető reakciója (elsősorban) áldozata felé: tagad, bagatellizál, hibáztat, további negatív minősítésekkel illeti áldozatát, nem kér bocsánatot, vagy úgy tesz, mintha bocsánatot kérne (önző érdekekből megejtett ál-bocsánatkérés).

Korpuszomban gyakorlatilag nincs példa arra, hogy a mikrokörnyezet számonkérné a bántalmazót – arra viszont sok, hogy az áldozatot kéri

számon. A korpuszban arra sincs példa, hogy az agresszor reagálna mikro- vagy makrokörnyezete felé. Nyilván azért nincs, mert nem is kéri számon az elkövetőt. Utóbbira inkább olyan példák gyűjthetők a sajtóból, amelyeknél nagyobb nyilvánosságot kap az elkövető leleplezése (akik ezáltal reagálásra kényszerülhetnek).

Mivel jelzik az agressziót, *agresszióindexeknek* agressziójelölőknek neveztem el a 2., 3. és 4. szakasz nyelvi jelenségeit, vagyis azokat a nyelvi jelenségeket, melyek az elsődleges nyelvi agressziót (1. szakasz) követik, kísérik, és továbbvihetik a bántalmazást, hiszen ide tartoznak az áldozathibáztatás kifejezései is, vagyis képesek növelni az áldozat sérüléseit, és újabb bántalmazó-bántalmazott kapcsolódásokat hozhatnak létre például a megfigyelők és az áldozat között. Lényegi szerepük van a bántalmazó társadalmi struktúra fenntartásában az elkövető felmentésével, valamint a bántalmazás tagadásával, bagatellizálásával. Szerepük van abban, hogy nehezebben legyen felismerhető, ki a bántalmazó adott kapcsolatban vagy kommunikációban, hiszen szintén agresszióindexek azok a kifejezések, amelyekkel a bántalmazott áldozatnak állítja be magát, és amelyekkel a bántalmazottat hibáztatják. Szerepük van abban, hogy az áldozat nehezebben kezdjen szabadulni a bántalmazó kommunikációból/kapcsolatból azáltal, hogy a valóságnál sokkal idealisztikusabb kapcsolatot kommunikál környezete és akár önmaga számára is, valamint, hogy olyan kifejezéseket használ, amelyekkel önmagát hibáztatja az agresszió létrejöttéért. Azt tapasztalom, könnyebb elérni, hogy a bántalmazott beazonosítsa bántalmazott mivoltát, ha először nem a bántalmazások kategóriáit tárjuk fel előtte, tehát hogy hányféle módon éri verbális agresszió, hanem ha tudatosítjuk, mikor és kikkel érez fájdalmat kommunikáció közben, és ha az általam agresszióindexeknek nevezett formulákat azonosítjuk be a kommunikációban. Úgy tapasztaltam tehát, hogy az agresszióindexnek komoly szerepe van a nyelvi agresszió beazonosításban, leleplezésében. Az agresszióindexek részletes elemzése, illetve annak összegzése, hogy a társadalom milyen módokon akadályozza a nyelvi agresszió leleplezését, a folyóirat 2021. őszi számában jelenik meg.

Ahhoz, hogy fent bemutatott négylépcsős bagatellizáló-tagadó körfolyamatot megállítsuk, arra van szükség, hogy kiemeljük, kulcstényezőként elemezzük a bántás szándékosságát. A szándékosságot „A verbális agresszió javasolt 47 típusa a 7 főkategóriába sorolva” fejezetben bemutatott kategóriák kritériumaival lehet bizonyítani. Amennyiben nem helyezünk arra súlyt, hogy tudatosítsuk a verbális bántalmazás szándékosságát, s ezzel mentegjük az elkövetőt, annak minden esetben szükségszerű következménye lesz a bántalmazás (az ártás mértékének) bagatellizálása (akár tagadása), ezáltal a bántalmazott sérülésének bagatellizálása. Amennyiben bagatellizálva van a bántás és a sérülés, szükségszerűen a probléma

felnagyításának vádja fogja érni az áldozatot, ha megpróbálja szóvá tenni, mit él át. A bagatellizáló attitűd tagadja az áldozat fájdalmának jogosságát, ezáltal az áldozatot szekunder sérülések érik, önazonossága, önbizalma, érdekérvényesítő képessége csökken, már nem bízhat meg abban, hogy valóban fájdalmat él meg. Erőteljesen fogalmazva: a jogos panaszja hisztinek minősítetik. A zéró tolerancia eléréséhez szükséges a szándékosság igazolása és a verbális abúzus sokféle formájának tudatosítása a társadalom tagjai (a mikroközösségek) számára. Ha a szándékosság nincs kihangsúlyozva, nehéz számonkérni azt, mivel nincs bűnös: ha nem szándékos a bántás, akkor az elkövető is tulajdonképpen áldozat; ha nincs kit számonkérni, lényegesen nehezebb a változtatás. A szándékosság bizonyítása tehát azért kulcstényező, mivel amíg nem lepleződik le, hogy az elkövetések szándékosak, addig mindig áldozathibáztatás fog zajlani, hiszen az elkövető felelősségének relativizálása relativizálja a bántalmazás és a sérülés nagyságát, és növeli az áldozat felelősségét, holott az áldozatnak nincs felelőssége a bántalmazásában. Amikor az áldozat nem tudja a bántalmazót hibáztatni, mivel nem bírja leleplezni az agressziót, mindig magát fogja hibáztatni, mivel érzékeli, hogy traumát élt át, és azért valakit felelősnek fog tartani.

6. Összegzés

Kutatásom eredménye a verbális agresszió részletes definíciója és kategorizálása. A tanulmány rámutat a verbális agresszió nyelvészeti modellek segítségével történő elemzésének korlátaira, ezzel együtt a jelenség nyelvi megközelítésének előnyeire is. Kutatásaim során úgy találtam, a nyelvi agresszor valódi kommunikációs szándékai nem befogadhatók, nem feldolgozhatók, nem hihetőek, nem megjósolhatók a verbális agresszió esetében. Két fő kommunikációs stratégia áll egymással szemben: az agresszív-uraló-lenéző és az együttműködő. A létező munkák nem tárják fel a verbális agressziót kísérő további nyelvi jelenségek létezését, sem szerepüket a leleplezésben, sem a verbális agresszió szándékossága kérdéskörének összefüggéseit az áldozathibáztatással és a jelenség bagatellizálásával. A szándékosság leleplezésének egyik döntő szempontja, hogy az agresszor képes a kódváltásra, képes agressziómentes kódot, regisztert használni, amennyiben céljai ezt kívánják. Ilyenkor időszakos attitűdváltásról beszélhetünk, mely során az uraló-irányító attitűd helyébe az együttműködő lép. Úgy is lehet fogalmazni, hogy sok elkövetőnél alap lehet az agresszív kommunikáció, arra pedig tudatosan figyelnek (kommunikációs erőfeszítést tesznek), kivel ne alkalmazzák. A szándékosság leleplezése nélkül viszont nem jön létre az elkövető számonkérhetősége.

Amennyiben az áldozat nem szigetelődik el teljesen bántalmazójától, csak ritkítja a találkozásokat, az elkövetők akár azonnal képesek ugyanabba a személyiségállapotba juttatni áldozatukat, mint amilyenbe megelőzőleg; abba a személyiségállapotba, amelyben ők látni kívánják bántalmazottukat. Szükséges lehet annak felismerése, hogy az áldozat nem tudja megváltoztatni bántalmazóját. Az elszigetelődés alternatívája lehet az agresszorokkal szemben korlátok kijelölése, például kijelölni azokat a kifejezéseket, melyek hallatán leteszi a bántalmazott a telefont, vagy azonnal elhagyja a helyiséget (megelőzve a további verbális agressziót). Erőteljes bántalmazás esetén kizárólag ezek lehetnek a proaktív nyelvi reakciók. Enyhébb módon bántalmazók esetében esetleg a valóság felmutatása, kijelentései cáfolása is hatásos lehet. Ha a bántalmazó az ellentételezést mégsem akceptálja, az áldozat legalább csökkentheti saját önbizalomvesztését (például: *Amit állítasz, nem igaz, okos vagyok. Én tudom, hogy okos vagyok.*) Készül egy könyvem, melyben több példaanyag és gyakorlati tanácsok is helyt kaphatnak *Szavakkal okozott fájdalom. A nyelvi bántalmazás leleplezése* munkacímével.

A verbális agresszió, mint minden agresszió, a hatalomról szól. Azt a társadalmi attitűdöt lenne érdemes megteremteni, amely eredményeként az áldozat nem gondolja, hogy a nyelvi agressziót el kell tűrnie, hogy türelmesnek kell lennie, hogy várnia kell a (valószínűsíthetően soha be nem következő) változásra, hogy lojálisnak kellene maradnia agresszora iránt. Az itt bemutatott nyelvi agressziók részletes kategorizálása, túl a bántalmazott meggyötört mentális állapotán, Képes lehet ellensúlyozni a társadalomnak a verbális agresszióra vonatkozó bagatellizáló, tagadó attitűdjét, és azt a típusú szocializációt is, mely az érzéseink, érzelmeink, fájdalmaink figyelmen kívül hagyásán alapul. A tanulmány eredményei segítenek a verbális agresszió elleni kiállásban.

Felhasznált irodalom

- Árvay, Anett. 2003. „A manipuláció és meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben.” *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 11–35.
- Bancroft, Lundy 2015. *Mi jár a bántalmazó fejében? Az erőszakos és uralkodni vágyó férfi*. Budapest: Háttér Kiadó.
- Bandura, Albert. 1973. *Aggression: A social learning theory analysis*. New York: Prentice-Hall.
- Bárházi, Eszter. 2008. „Manipuláció, valamint manipulációra alkalmas nyelvhasználati eszközök a sajtóreklámokban.” *Magyar Nyelv* 104 (4): 443–463.

- Batár, Levente. 2009. *Diskurzusok elemzése nyelvi agresszió szempontjából*. Doktori disszertáció, kézirat. Pécsi Tudományegyetem BTK.
- Borbás, Gabriella Dóra. 2013. *A Biblia mint kommunikációs tankönyv*. Budapest: Vince Kiadó.
- 2018. „Szavakkal elkövetett bántalmazás.” In Gecső Tamás (szerk.). *Egy- és többértelműség a nyelvben*. Székesfehérvár & Budapest: Kodolányi János Főiskola & Tinta Könyvkiadó, 26–35.
- 2021. „Verbális agresszió vallási csoportok kommunikációjában.” In Hubai Péter (szerk.). *A szent és kommunikációja. Előadások a vallástudomány és a teológia vonzásköréből*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola. (Megjelenés alatt.)
- Bousfield, Derek & Miriam A. Locher (eds). 2008. *Impoliteness in Language: Studies on its interplay with power in theory and practice*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Carew, Jean V., Chester Middlebrook, Diane Pierce-Gonzalez & Deborah Wills. 1977. „An Experiment in Racism: TV Commercials.” *Education and Urban Society* 10 (1): 61–87.
- Culpeper, Jonathan. 2005. „Impoliteness and entertainment in the television quiz show: The Weakest Link.” *Journal of Politeness Research: Language, Behaviour and Culture* 1 (1): 35–72.
- 2011. *Impoliteness: Using Language to Cause Offence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dér, Csilla Iлона. 2012. „Beszélőváltások során használt diskurzusjelölők a magyar spontán beszédben.” *Beszédkutatás* 20: 130–141.
- Dodge, Kenneth A. & Gregory S. Pettit. 2003. „A biopsychosocial model of the development of chronic conduct problems in adolescence.” *Developmental Psychology* 39 (2): 349–371.
- Domonkosi Ágnes. 2008. „A nyelvi agresszió szerepe a személyközi viszonylatokban.” In Zimányi Árpád (szerk.). *Az agressziókutatásról interdiszciplináris keretben*. Eger: EKF Líceum Kiadó, 51–59.
- Eelen, Gino. 2001. *A Critique of Politeness Theories*. Manchester & Northampton: St. Jerome Publishing.
- Evans, Patricia. 1996/2012. *Szavakkal verve. Szóbeli erőszak a párkapcsolatokban*. Budapest: Háttér Kiadó–NANE Egyesület.
- Forward, Susan. 1989. *Toxic Parents. Overcoming Their Hurtful Legacy and Reclaiming Your Life*. New York: Bantam Books.

- Grice, H. Paul. 1975/1997. „A társalgás logikája.” In Pléh Csaba, Síklaki István, és Terestyéni Tamás (szerk.) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó, 213–227.
- Haller József. 2005. *Miért agresszív az ember?* Budapest: Osiris Kiadó.
- Hare, Robert D. 1993. *Without Conscience. The Disturbing World of the Psychopaths Among Us*. New York: Guilford Press.
- Herman, Judith. 2011. *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Budapest: Háttér Kiadó–NANE Egyesület.
- Herman, Judit (szerk.). 2015. *Miért marad?* Budapest: NANE Egyesület.
- Infante, Dominic A., J. David Trebing, Patricia E. Shepard & Dale E. Seeds. 1984. „The relationship of argumentativeness to verbal aggression.” *Southern Speech Communication Journal* 50 (1): 67–77.
- Kádár, Dániel Z. & Michael Haugh. 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kegyesné, Szekeres Erika. 2008. „Verbális agresszió és nemi sztereotípiák.” In Zimányi Árpád (szerk.) *Az agresszió kutatásról interdiszciplináris keretben*. Eger: EKF Líceum Kiadó, 61–90.
- Locher, Miriam A. & Richard J. Watts. 2005. „Politeness Theory and Relational Work.” *Journal of Politeness Research: Language Behaviour Culture* 1 (1): 9–33.
- McMillan, Dina. 2009. *De hiszen azt mondja, hogy szeret! – Vagy csak uralkodni akar?* Budapest: Stop-Férfierőszak Projekt–Nyitott Könyvműhely.
- Pap Kinga Katalin 2014. *A nyelvi agresszió formái és funkcionális jegyei a középiskolás-korúak spontán társalgásában és az osztálytermi diskurzusokban*. Doktori disszertáció, kézirat. ELTE BTK.
- Reboul, Anne & Jacques Moeschler. 2000. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Salmivalli, Christina. 2001. „Feeling good about oneself, being bad to others? Remarks on self-esteem, hostility, and aggressive behavior.” *Aggression and Violent Behavior* 6 (4): 375–393.
- Santa Ana, Otto. 2009. „Did You Call in Mexican? The Racial Politics of Jay Leno Immigrant Jokes.” *Language in Society* 38 (1) 23–45.
- Simon, George. 1996/2009. *In Sheep's Clothing: Understanding and Dealing with Manipulative People*. Little Rock. A. J.: Christopher & Company.

- Szil, Péter. 2005. *Miért bántalmaz? Miért bántalmazhat?* Budapest: Habeas Corpus Munkacsoport.
- Terestyéni Tamás. 2014. *Kommunikációelmélet. A testbeszédtől az internetig.* Budapest: Typotex Kiadó.
- Thomas, Shannon. 2019. *Gyógyulás a rejtett bántalmazásból.* Budapest: Harmat Kiadó.
- Watts, Richard J. 2003. *Politeness.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Wetzler, Scott. 2015. Élet a passzív-agresszív férfival. A rejtett agresszió tünetegyüttesének kezelése – a hálósobától a tárgyalóteremig. Budapest: Jaffa Kiadó.

Hivatkozott esettanulmányok

- Barnóczki, Brigitta. 2017. „[Láthatatlan falak között – egy szexuális zaklatás története belülről. Interjú Follinus Anna költővel.](#)” *Divany.hu*. Letöltés: 2020. december 28.
- Bartha, Beatrix & Lénárt István (szerk.) 2009. *Kamu kérő. A kaméleon testközelből.* Budapest: Műegyetemi Kiadó.
- Bonyai Péter. 2011. *Szcientológus voltam. Egy kiugrott csúcsvezető vallomása.* Budapest: Heti Válasz Kiadó.
- Miért pont az én lányom?* [Moment of Truth: Why my daughter?] 1993. Rend. Lic Coe.
- Popper, Péter. 2010. *Lélekrágcsálók.* Budapest: Kulcslyuk Kiadó.
- Rados, Virág. 2012. *Bántalmazó házasság.* Budapest: Jaffa Kiadó.
- Takács, Hajnal. 2014. *Az asszony verve.* Budapest: Háttér Kiadó.

Körösi Zsuzsa

Párizs–Budapest

Petíció az abortusz-szabadság megőrzéséért 1973 (2. rész)

Jelen tanulmány tárgya a nagyrészt feledésbe merült, a nők abortusz-jogának megszigorítása ellen szervezett 1973-as petíció-akció. A szerző, aki maga is aktív résztvevő, rekonstruálja a petíció történetét Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltár (ÁBTL) kutatók számára rendelkezésre álló dokumentumai, a Blinken OSA Archívumban található dokumentumok, valamint a petíció-akció 19 résztvevőjével készített interjúk felhasználásával. Az interjúk legépelt formában a Blinken OSA Archívumban olvashatók (HU OSA 432, Körösi Zsuzsa interjúgyűjteménye). Az alábbi cikk a második rész. Az [első rész](#) a Magyar Népi Demokrácia népeségpolitikáját vázolta fel, annak konzervatív fejlődését 1956 és 1973 között. Ez az elnyomó politikai kontextus vezetett a nők abortusz-jogának megszigorításához, ami a petíció szervezését váltotta ki. Ez a II. rész három fő kérdésre ad választ az interjúalanyok véleményének tükrében: mit jelentett a „szabad” abortusz a nők és férfiak számára 1956 és 1973 között; mi tekinthető a petíció ideológiai gyökereinek; illetve a szervezésében résztvevők motivációi és a hatalom szankció, melyekkel a résztvevőknek számolnia kellett.

1956–1973 a terhességmegszakítás törvényes lehetőségének időszaka: Személyes emlékek

A tanulmány második részében azokat a tényezőket, érveket fogom csoportosítani, amelyek a tizenkilenc petíció-akcióban résztvevő beszélgetőpartnerem számára indokoltta, fontossá tette a petíció aláírását, illetve az aláírást követő retorziókat felidéző visszaemlékezéseikből, a Magyar Nemzeti Levéltárban és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárban található archív anyagok alapján igyekszem az 1973-as petíció jelentőségét felvázolni. A korabeli anyagok és az egykori résztvevők visszaemlékezései alapján azt állítom, hogy a Kádár-korszak magyar demokratikus ellenzékének megszületését nem az 1978-as csehszlovák Charta

77-hez¹ csatlakozó aláírásgyűjtéshez kellene datálni, hanem az 1973-as ügynevezett abortusz-petícióhoz.

Az interjúk közlőinek nevét nem anonimizáltam, mert három interjúalany kivételével valamennyi írásban beleegyezett, hogy a nevükkel idézzek a velük készült interjúkból. A három fiktív néven szereplő személy Szebeni Jenő, Damásdi Diána és Karakán Melinda. Az interjúk elkészítéséhez több kérdéskört határoztam meg, az elemzés ezek mentén halad. A „Miért írtad alá?” kérdéstömbben tettem fel azt a kérdést is, hogy személyesen volt-e dolguk az abortusszal a petíció elolvasása előtt. Bemelegítőnek szántam a kérdést, a témába való bevezetésnek, de arra is lehetőséget adott, hogy az emlékeken keresztül adalékokat, visszavetítést kapjunk a 70-es évek elejének férfi-női viszonyairól, arról, hogy ki, hogyan élte meg az abortuszt, a szexualitást (és magát a kort). A kérdés a nőket és férfiakat magától értetődően nem egyformán érintette, de az elmondottak alapján a férfiak is intenzíven éltek meg. A válaszadók személyes érintettsége és motivációja is eltérő volt egyes esetekben. Az alábbiakban ezeket mutatom be.

Damásdi Diánának (Interjú 2015) nem volt abortusza, azon kevés szerencsések közé tartozik, akiknél a teherbeesések és a kívánt gyerekek száma egybeesett. De közvetett élményei, a barátnők szorongásai, félelmei beivódtak az életébe: „...a családokban és a baráti körömben végigéltem három olyan történetet, amikor segítenem kellett, tehát, hogy el kellett vetetni a gyereket, ilyen-olyan vagy amolyan ok miatt. És kálvária és káosz és fájdalom és sok pénz és remegés, rettegés volt mindig.”²

Felidéz egy élményt is, amelyet ugyan a petíció aláírását követően élt meg, de amely, mint mondta, visszaigazolta számára a petíció aláírását. Az epizód megerősíti a fent idézett szorongásokkal és félelmekkel teli társadalmi kontextust, rávilágít a '70-es években jelen levő erős intragenerációs szolidaritásra, és megmagyarázza, miért érezhették az aláírók, hogy az abortuszhoz való jog tényleges szabadság volt, hogy meg kellett védeni:

Volt egy nagyon jó baráti házaspár, Jenőnek [férjének] nagyon régi barátai, Erdélyben laktak. És megjelent a feleség, Mária, egy este nálunk azzal, hogy ő Ibusz úton van Romániából, de elszökött. A többiek elmentek Prágába, és ő neki most [Budapesten] ki kell derítenie, hogy terhes-e vagy nem. Mert ha terhes, akkor abortusz kell, de ezt mind két nap alatt kell megcsinálni, mert visszajön a társaság Prágából, és neki csatlakoznia kell a buszhoz, és haza kell mennie, mintha mi se történt volna. Ha viszont nem terhes, azt is tudnia kell. [Romániában már maga az orvosi vizsgálat kérése önfeljelentéssel, rendőri

¹ Az 1997. január 5-én a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Szövetségi Gyűléséhez eljuttatott tiltakozó dokumentum Jan Patocka, Jiri Hajek és Václav Havelnek, a *Charta* szóvivőinek aláírásával (Puntigán 2017).

² Az idézett interjúk elérési helye: HU OSA 432, Körösi Zsuzsa interjúgyűjteménye.

vizsgálat alá kerüléssel volt egyenlő.] [...] És akkor egy olyan kálváriát jártunk vele végig, ami számomra azóta is az egyik legszörnyűbb élmény maradt. Mert ugye akkor nem volt ilyen, hogy fogsz egy tesztet és két perc múlva megtudod, hogy terhes vagy-e vagy nem, hanem egy békateszt volt csak és kizárólag, illetve hát semmi másról nem tudott a normál ember. És a Jenő éjjel belőtyögtette a pisit a János kórházba, ahol én [...] be voltam jelentve, ugye 12. kerületiek voltunk, és ott valahogy elintéztük, hogy egy nap múlva megtudja az eredményt. De az már túl késő lett volna, hogy akkor keressünk nőgyógyászt, no Jenőnek sikerült valakit találnia a külső Dózsa György úton. Nekünk volt egy Trabantunk, két kisgyerekünkre az anyósom vigyázott [...] és ez borzalmas élmény volt, mert a pasi elvállalta [az abortuszt], és rögtön meg akarta csinálni. De, mondta neki Mari, 'bocsánat, most még nem tudom, hogy terhes vagyok-e' És akkor a Jenő mondta, hogy ez egy lehetetlen alak, és hogy nagyon fél, hogy mi lesz ebből. És másnap reggel elmentünk az eredményért, és kiderült, hogy negatív. Óriási megkönnyebbülés, Mari egy órát zokogott, alig tudtam megnyugtadni, mert akkor kijött belőle az összes feszültség, és visszamentünk a pasihoz, mert, hogy máskor majd még szükség lehet rá, és a pasi majdnem megölte Jenőt meg Máriát, mert ő már fel volt készülve arra, hogy kap pénzt. És akkor Mari visszautazott.

Szebeny Jenő, Damásdi Diána férje (Interjú 2015) az abortusz más – elsősorban a romániai tiltásából adódó –, jogi és egészségügyi vonatkozásait idézi fel. Egy olyan tárdadalom-képét idézi meg, amely a női testtel való önrendelkezést és ennek nők és férfiak részéről történő védelmét kriminalizálja: „Kifejezetten az az érzésem volt, hogy most [mindannyian] lemerültünk a bűnözésnek a szférájába, tehát a polgári életből átkerültünk a sötét oldalra.”

Váradi Júliának (Interjú 2015) több abortusza volt, és női és emberi mivoltában érezte sértőnek, megalázónak, hogy a politikai hatalom az 1956-os forradalom hatására hét évig vállalt liberalizmusának hátat fordítva jogot próbál teremteni a magánszféra irányítására. Felháborodottan beszél arról, hogy

bárki, legyen az a politikai adminisztráció tagja vagy bármilyen grémium, megmondja nekem, hogy én mikor hány gyereket hozhatok a világra vagy lehetek vele terhes vagy elvetethetem-e azt a terhességet. De hát [...] végig kellett mennem azokon a dolgokon. Nem egy abortuszom volt, és egyik szörnyűbb volt, mint a másik, és nem csak magáért a dologért, hanem azért, mert [...] amikor már három gyerekem volt, akkor is el kellett mennem egy abortusz bizottság elé, ahol ült négy hölgy, akik szerintem férfit az életükben nem láttak, de ha láttak is, akkor attól nagyon megijedtek. És olyan hangnemben és olyan durván és olyan megalázóan beszéltek velem, hogy a végén én szégyelltem magam, hogy lehet, hogy tényleg valami csúnya dolgot műveltem?

Karakán Melinda (Interjú 2015) gimnáziumi osztálytársnői története kapcsán a fogamzásgátlás eszközeivel nem rendelkező fiatal lányok szexualitáshoz való viszonyát idézi fel:

Az osztályomban volt négy lány, akikkel jóban voltam, akik elhatározták – tizenhat éves korukban –, hogy megszabadulnak a szüzességüktől és lefekszenek, és – ez susmus formájában terjedt – a négyből egy teherbe is esett, és akkor ott megint a susmus, hogy hát abortusz. [...] Emlékszem, akkor ez nagyon kiborított. Ez a nagyon-nagyon rossz történet, ez az olcsó rossz női történet. [...] Hogy mondjam, biztosan lehet mondani egy olyan filmet, ahol ez úgy látszik, melyik volt az a Menzel film, Szigorúan ellenőrzött vonatok, a Viktória Freyával, szóval, hogy az öröm valahogy hiányzik a történetből. Nekem ez alaptörténet volt, amitől nekem az abortusz iszonyúan taszító dolog volt.

Karakán Melinda néhány hónappal az interjú után elmondta saját abortuszának rövid történetét. Ezt az epizódot írásban csatolta az interjú legépelt változatához. A személyes történet, paradox módon, nem hagyott benne olyan kínos, fájdalmas emléket, mint a korábban elmesélt esetek. A leírás ezentúl a nők intergenerációs szolidaritásának és háttér-motívumként a nemek közötti szexuális egyenlőtlenségnek a példájával is szolgál:

Most akkor elmesélem a saját rossz történetemet. [...] Erre csak mostanában jöttem rá, Zsuzsával beszélgetve. 1970-ben volt egy abortuszom, amit úgy éltem meg, ahogy hal úszik át egy karikán – a vízben, persze. Sehogy. Semmi ütközés. Föl sem vetődött bennem, hogy egy szerelemben fogant magzatot ki is lehetne hordani. És ebben nagy szerepet játszott ez az „olcsó női történet”, amit azért kissé lefitymálva említék. A legritívvebb módon lett nálam/általam is kezelve. A másik dolog, hogy az anyámat kértem, hogy legyen velem. Persze, nem másik dolog, összefügg az előzővel. Amiért a barátommal nem beszéltem meg, ugyanezért kértem az anyámat. Aki gond nélkül vállalta, és akivel soha, semmikor nem beszéltem a szexuális életről. Nem volt tabu, de nem-tabu sem volt. Ő édesen ápolt a műtét után. Amit könnyedén csináltam végig, szemben az Abortusz Bizottsággal, ami egy vészbírássággal ért fel.³

Kornis Mihályt (Interjú 2015) nem a női test vonatkozásában, hanem erkölcsi szempontból érinti az abortusz. Az apaságra önmagát alkalmatlannak férfiről és ennek következtében az embrió megöletése miatt érzett lelkiismeretfurdalásról, szomorúságról beszél. Noha a szexuális partnerek háttérben maradnak, abortusszal kapcsolatos érzelmeikről Kornis nem próbál nyilatkozni, a „menjél és szúrasd meg magad és nem kell a gyerek”

³ Karakán Melinda kiegészítő jegyzet 2016.

megfogalmazás valamit homályosan érzékeltet arról, hogy a kérdés egyik félnek sem semleges:

Többször előfordult az életemben, hogy lányok azt mondták nekem, hogy van egy gyerek a hasamban tőled, és te vállalod-e, és én abban a helyzetben voltam, hogy mindig azt éreztem, hogy nekem olyan csodálatos apám volt, aki egyáltalán nem akart író lenni, és egyáltalán nem gondolta, hogy neki bármi más dolga van az életben, mint hogy gyereket csináljon, és ezért én mindig borzadtam attól, hogy akkor ezzel a gyerekekkel ki fogok baszni, mert nyilvánvalóan nem akarom ezt a csajt feleségül venni, a gyerek meg fog születni, azzal millió izé lesz – miféle ember leszek én? Ha, ha olyan leszek, mint azok, akiket láttam már, ilyen művészemberek, akik le se szarják a gyereküket, az lesz a baj. Ha meg övele foglalkozom, akkor egész életemben azt fogom gondolni, hogy azért nem lett belőlem író, mert nem szántam oda magamat neki, tehát tulajdonképpen a gyereket gyűlölni fogom, de ezt nem fogom bevallani, tehát ez az egész, és akkor én mindig nagyon idegesen és dühösen azt mondtam „hányadik hétben vagy” és ha nem mondta, hogy a hetedikben, akkor aztán [mondtam] „menjél és szúrasd meg magad és nem kell a gyerek” és akkor a lányok mind halálosan megsértődtek, és meggyűlöltek. Nem mind, és nem volt ez olyan sokszor.

Az 1973-ban 17 éves gimnazista Márkus Piroskának (Interjú 2015), nem volt még se közvetlen, se közvetett élménye az abortusszal kapcsolatban, de félelmetesnek tartotta: „Azt gondoltam, hogy ez egy olyan dolog, amin remélem, hogy soha nem kell átmennem. Nem volt erkölcsi kifogásom ellene, de ugyanakkor egy ilyen mumusnak tűnt.”

Dobos Évának (Interjú 2015) egy Ikarusz gyári történet tolult fel emlékeiben. Azt mutatja meg, hogy a gyár női alkalmazottai mennyire kiszolgáltatottak lettek a terhességük következtében:

Az Ikarusz gyárban, amikor felvettek oda [1962 és 1968 között], volt egy megrázó élményem, ami kapcsolatban van a szóban forgó kérdéssel és pedig: a felvétel az úgy zajlott, hogy mielőtt egyáltalán szóba álltak volna velem, a felvételi irodán elküldtek egy nőgyógyászhoz, hogy kiderítse, nem vagyok-e titokban terhes. [...] Hát ez elég meglepő és megrázó volt. Addig nemigen fordultam meg nőgyógyásznál, úgyhogy ezt egy elég brutális dolognak láttam.

Külön tanulmány témája lehet az, hogy az Ikarusz párttitkára és a párttitkár felettesei tudtával történt-e a nők ilyen brutális „selejtezése” és a hivatalos népesedés-politika ilyen formában történő hallgatolágos de radikális szabotálása. A történet ismeretében érdekes lenne egy tanulmányban feltárni, hogy országos szinten milyen mértékben volt elterjedt ez a gyakorlat a

termelésben és hogy kitől kaptak felhatalmazást a személyzeti felelősök a nők ilyen megalázására.

Betlen Anna (Interjú 2015) 1973-ban 20 éves volt. Neki az abortuszról a szexualitás terén uralkodó nem, vagy alig feltűnő, mindennapos, a társadalom minden szegmensét átható nemi egyenlőtlenség jut eszébe:

Akkoriban még a fiúk, a fiúpartnereink esetében szó nem lehetett óvszer használatáról. Tehát [...] nekünk, fiatal lányoknak eszünkbe sem jutott kérdőre vonni a férfi barátainkat, hogy miért nem akarnak óvszert használni, mikor az kevésbé káros mindenkire nézve, mint az akármilyen fogamzásgátló hormonális tabletta miránk nézve, hanem azt gondoltuk, hogy nem jók ezek a szerek, se nem elég biztonságosak, se nem elég ártalmatlanok, és ezért, amikor az embernek nem volt állandó partnere, akkor nem használta, akkor mást használt, és akkor már ki volt téve annak a veszélynek, hogy teherbe eshet. Úgyhogy a mi, hát nem túlságosan messzire látó szemléletünkben az, hogy az abortusz ott van a végén, az mind benne volt, ez a lehetőség. Úgyhogy [az abortusz elérhetőségének megszűrése vagy megvonása] a szexuális szabadság korlátozását is jelentette. A szexualitáshoz való egyenlő hozzáférés korlátozását jelentette, akkori meglátásunk szerint.

Kié a szabadság?

A kérdést, hogy kié a szabadság, amely implicit módon felvetődik a fent idézett mondatokban, explicit módon két megkérdezett, Szil Péter és Betlen Anna veti fel. Egy harmadik interjúalany, Kornis Mihály (Interjú 2015), noha nem fogalmazza meg feketén-fehéren de megérteti, hogy az abortuszról, a szexuális, szerelmi partnerek véleményével, szándékával ellentétben ő, a férfi döntött. Ez a döntés, mondja, nem volt könnyű, komoly lelkiismereti válságot okozott számára minden esetben: „ahogy öregebb lettem, egyre jobban fáj az egész, és egyre mélyebb nyomokat hagyott bennem”, de ez nem változtat azon a tényen, hogy az övé, a férfié volt az utolsó szó, ha lelki konfliktusokkal is járt számára; az abortusz az ő akkori, a pillanat által diktált érdekét, „szabadságát” szolgálta.

Szil Péter (Interjú 2015) az abortuszról, mint kényszer-eszközzől beszél. Elmondása szerint rá személyesen ez nem vonatkozik. Az ő személyes életében ugyanakkor nem az abortusz, hanem a gyerek megtartása vált meghatározó traumás élménnyé a 21 éves korában létrejött párkapcsolatban. Ebben a kapcsolatban gyermeke született, anélkül, hogy ezt választotta volna, és hogy képes lett volna felvállalni az apa szerepet. Ez az a helyzet, amit Kornis elkerült a barátnők abortuszra „öszökélésével”. Ugyanakkor, folytatja Szil, részese volt „a reprodukcióért semmilyen módon felelősséget nem vállaló férfiviselkedésnek.”

Az előbb kérdezted, hogy nekem milyen motivációim voltak az abortusz petíció [aláírásában] és említettem két dolgot: a petícióban megfogalmazott aggodalmak plusz az, hogy [ez a petíció] az ellenzéki fellépésnek egyszerűen a része volt. És volt egy harmadik ok – ez jutott eszembe a szabadság szóról – az egésznek a szexuális forradalomhoz való viszonya. Azt hiszem, hogy az abortusz petíció része annak, ahogy Magyarországon a szexuális forradalom lecsapódott, és ami elsősorban [...] a gyakorlatban azt jelentette, hogy megszületett a szexualitáshoz való jog és a szexualitás szabadsága. [De] nem született meg a nemet mondás szabadsága. És ez alapvetően a férfiak szabadságát jelentette, és az abortusznak ebben fontos jelentősége volt, ugyanis [...] volt egy önös érdek is a férfiak részéről. Ezt kötöm össze azokkal a fájdalmas [női] történetekkel, amelyeknek én már akkor fültanúja voltam, és amikből még többet tudtam meg a későbbiek során. A mai véleményem szerint a férfiak részéről történő felelőtlen viselkedés miatt nők nem kívánt terhességbe lettek belekényszerítve vagy abortuszokba, amelyeket nem ők választottak.

Betlen Anna, közgazdásznak (Interjú 2015) 1995 és 2004 között a Munkaügyi Minisztérium Nőpolitikai Titkárságán, azután az Egyenlő Esélyek Titkárságán, majd a Szociális Minisztérium és Nőképviselési Titkárságán a nők elleni erőszak és a nők foglalkoztatása volt a munkaköre. 2004 végén, emlékezik vissza Betlen, „az akkori szocialista kormányzat unta meg az egyenlő esélyek témát, és tett ki mindannyiunkat onnan, akik ezen dolgoztunk”. 2005 óta emberjogi aktivista, szakpolitikus, a MONA és a több nőjogi civil szervezetet tömörítő Női Érdek munkatársa. Legfontosabb kutatási területe a nők elleni erőszak, a prostitúció és a nemek egyenlőségét szolgáló közpolitika, a *gender mainstreaming*. Kutatásokat vezet, lobbitevékenységet, szolgáltatásszervezést, képzéseket folytat a női egyenjogúsághoz kapcsolódó témákban. Hivatásként és elkötelezetten foglalkozik a nők egyenjogúságának problémáival, a megoldások elé tornyosuló akadályok lehetséges megszüntetésével. Próbál némi előrelépést kicsikarni az ennek nagyon ellenálló ország meglehetősen konzervatív intézményeiben. 1973-ban a legfiatalabb aláírók egyike. 2015-ben is, mint 1973-ban azt az abszurd jelenséget hangsúlyozta, hogy a politikai szférában *férfiak* döntenek arról, hogy engedélyezhető-e az abortusz a *nők* számára:

Egyetlen nő sem akar abortuszt. Senki sem megy önként abortuszra, az nem szórakozás egy nőnek. De nem az abortusz megtiltásával, hanem az abortusz feleslegessé tételével kell fellépni a nem kívánt terhességek ellen, meg egyáltalán, ez ellen a jelenség ellen. Én is így érvelek, és hát mind a két állításom ellenkezésbe szokott ütközni. Az is, hogy a nők nem akarnak abortuszt, az is, hogy az abortusz nem a nők szabadságának a záloga, hanem a férfiak szabadságának a záloga az én véleményem szerint. Ma már így látom. És mind a tilalom, mind az engedélyezés a döntéshozatali fórumokon

a férfiak között zajlik, és ahelyett, hogy feleslegessé tennék, tehát ingyenessé, elérhetővé és változtatossá tennék a fogamzásgátlás mindenféle módszerét, mind a férfiaknak, mind a nőknek, ehelyett azon tépik egymás haját a férfiak a parlamentben meg más döntéshozatali fórumokon, hogy szabad-e vagy nem szabad a nőket kés alá küldeni.

Beszélgetőpartnereimnek az abortuszról vallott 1973-as felfogását, pontosabban annak megidézését a következőkben lehet összefoglalni. Meg kellett védeniük az érvényben lévő jogszabályt annak ellenére, hogy látják, az abortusz rossz megoldás, a magyar társadalmi kontextusban nem garantálta sem a nők testükkel való önrendelkezését, sem a nemek közötti egyenlőséget. Mégis, mint utolsó lehetőség, lehetővé tette a nemkívánt terhességek megszakítását, igénybevételével elkerülhetővé vált nők, gyerekek, családok sorsának tönkretétele.

A petíció aláíróinak motivációi: nőkért, gyerekekért, szegényekért, emberi jogokért

Szebeny Jenő (Interjú 2015) az abortusz-jog megszigorításában a hátrányos helyzetben lévő nők helyzetének további romlását tartotta a legveszélyesebbnek. Ezt akarta megakadályozni a petíció aláírásával:

‘69 óta dolgoztam [a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban] [...]. Ott egy tömény injekciót kaptam szociológiából, [...] és a petíciót olvasva gyakorlatilag mozgósult bennem az a sokféle dolog, amit a társadalomról a szociológia mondott, alapvetően az, hogy egy olyan jelenséget, mint az abortuszt, nem lehet azzal szabályozni, hogy betiltjuk, mert akkor egyszerűen az a társadalmi réteg, amelyiket ez legjobban sújt, az elmegy az angyalcsinálóhoz vagy megöli a gyereket vagy szörnyűségek történnek. Tehát amikor én ezt a petíciót olvastam, akkor bennem ez a friss tudományos élmény, [...] mozgósult, és ez határozta meg, hogy abszolút egyetértettem vele.

Betlen Anna (Interjú 2015) az 1956-ig tartó abortusztilalom *demográfiai* ártalmait, a gyerekeket, családokat, az oktatást érintő negatív hatását személyesen élte meg:

Én magam is Ratkó-gyerek vagyok, ezt nem tudom, hogy akkor [1973-ban] meggondoltam-e, de tudtam, hogy nagy népességrobbanással járt az abortusz szigorítása annak idején, és hogy ennek bizony káros következményei voltak ránk nézve. [...] Például nem jutottunk iskolához, ellátáshoz, állandóan többen voltunk, mint ahányan elfértünk valahol, ez nagyon feltűnő volt. Hát a mi generációnk számára ez egy folyamatos

problémát jelentett, és jelent ma is a Ratkó-generáció tagjának lenni. Minket nem vettek fel gimnáziumba, negyvenvalahány fős osztályokba jártunk, én nem, nekem szerencsém volt, de a kortársaimnak igen, folyton mindenhol kizsorzottunk, nem volt elég hely.

Az aláírókat 1973-ban nem tudtuk megkeresni, megkérdezni, miért írták alá a petíciót, de az MNL-ben sárguló lapokon itt-ott olvasható kiegészítő, kézzel vagy írógéppel írt spontán vélemények válaszolnak a kérdésre.

Legtöbb hozzászólás a nehéz lakás- és gyerekellátási viszonyokról, a nem kívánt születések okozta lelki problémákról és a szexuális felvilágosítás elégtelenségéről ír, amelyek orvoslását az abortusz-szabadság korlátozása előtt és helyett javasolják. Hat olyan hozzászólást idézek, amelyek túlmennek a petíció szövegének egyszerű megerősítésén, hangot adnak a józan észnek, ugyanakkor segítenek a 70-es évek mindennapi életének érzékeltetésében. Némelyikben a néhány személyes mondat mögött bonyolult emberi sorsok tárulnak fel.

Könczöl Csaba, foglalkozása az interjú idején muzeológus a Budapesti Történeti Múzeumban. Az elviselhetetlen lakáshelyzet, a gyermekellátás elégtelensége és a jövőben várható tiltott vagy megnehezített abortusz egészségügyi következményei ellen érvel. A lakáshelyzetről szóló bekezdés különösen jó betekintést ad arról az általános rossz közérzetről is, amely a 70-es évek Kádár-rendszerét, a 30-as évek elején járó fiatal családosok nyomasztó helyzetét jellemezte:

A mai lakótelepi lakások többségének alapterülete 45-55m² között mozog. A hely már két kisgyerekekkel is szűkös, és a szülőktől nem luxus-, hanem normális emberi igényeik jelentős részének feladását, társaság, külön szoba, stb. stb., követeli meg. De mi lesz, ha a gyerekek felnőnek? Általában már ma is 18-20 éves korukig otthon élnek. Négy-öt felnőtt ember számára ekkora lakás már csak börtön, ahol nincs mód se tanulásra, se olvasásra, se nyugodt pihenésre. Nem felelőtlenség-e perspektívikusan börtöncellaszzerű, túlszűfolt lakásokba kényszeríteni ezeket és százaz ezeket? [...] Összefoglalva, amíg a családtervezés más módjai nem kapnak hatható támogatást és propagandát, és amíg a nem kívánt gyermekáldás a szociális nehézségek miatt egész családok tönkretételével jár, addig az abortuszt szükséges rossznak tartom, de a fenntartása mellett vagyok.⁴

⁴ MNL MSZMP KB–PB 288.f.36/1973/34.ö.e. 189. lap.

Gödrös Júlia, foglalkozása TV szerkesztő, az abortusz-szabadság korlátozásának emberjogi és szociális következményeit hozza fel, mint súlyos ellenérvet:⁵

A törvény megszigorításának terve az eddigi eredményeinkhez képest visszalépés [olvashatatlan javítás], amely nemcsak a nők, hanem minden ember legszemélyesebb jogát csorbítja a család tervezésében, személyes döntési szabadságában. A szexuális felvilágosítás jelenlegi fokán az abortusz törvény megszigorítása a véletlenül született gyermekek tömegét jelentené. Nem tudom, hogy a társadalom- és családtervezésnek ez a kényszerre alapozott formája – még ha az emberszaporításban el is éri célját – ugyanígy eléri-e az öntudatos, harmonikusan nevelt emberek szaporításában is? A szóban forgó törvény a csökkenő népességszaporodás okait nem szünteti meg, viszont közérzetbeli és egészségügyi ártalmait felmérhetetlenek. Az abortusz-törvény minden nemű megszigorítása ellen foglalkozok állást.⁶

Márkus Zsuzsa, foglalkozása mérnök, egy gyerekes egyedülálló anyja, a gyerekeit, gyerekeiket egyedül nevelő anyák helyzetét írja le. Még akkor is érdekes idézni, ha tudjuk, hogy még a legvérmesebb abortuszellenes lobbizók – és az MSZMP KB-ban nekik hangot adók is – az egyedülálló anyákat külön kezelték, többé-kevésbé mentesíteni akarták a szigorítás/tiltás alól. Legtöbbször egyébként rejtett eugéniai megfontolásokból, ugyanis az egyedülálló anyák között nem a mérnökök voltak többségben, hanem a lobbizók számára nem kívánatos etnikai-társadalmi szegény rétegekhez tartozók:

A bölcsődei és óvodai férőhelyek száma felháborítóan alacsony, továbbá nincs megoldva az egyedülálló anya segélyezése arra az időre, amíg a gyerek beteg és nem mehet közösségbe. Jelenleg fizetés nélküli szabadságot biztosítanak a gyerek két éves korától erre az időre az anyának, ami azt jelenti, hogy a hosszan tartó vagy gyakori betegség esetén se az anya, se a gyerek nem tud megélni.⁷

Rácz István, 21 éves, foglalkozása műszerész, csak egy mondatot írt kék tollal a neve alá: „Tudom, mi az, amikor egy gyerek úgy jön, hogy senki nem várta és nem akarta.”⁸

... Józsefné (olvashatatlan a vezetéknév), foglalkozása nevelőotthoni nevelő, szakemberként ír azoknak, akikről úgy gondolta, hogy el fogják olvasni a javaslatát:

⁵ MNL MSZMP KB–PB 288.f.36/1973/34.ö.e. 190.lap

⁶ MNL MSZMP KB–PB 288.f.36/1973/34.ö.e. 190.lap

⁷ MNL MSZMP KB–PB 288.f.36/1973/34.ö.e. 169.lap

⁸ MNL MSZMP KB–PB 288.f.36/1973/34.ö.e. 135.lap

Mivel a születések száma adminisztratív úton történő emelése feltétlenül növelné az intézetekben nevelkedő gyerekek számát, az államnak újabb százmillió nagyságrendű kiadásokat jelentene. Érdemes azon elgondolkodni, nem lenne-e helyesebb ezt az összeget, ill. ennek töredékét a prevencióra, vagyis a széleskörű szexuális felvilágosításra fordítani. Az anyagi tényezők mellett talán nem másodlagos az sem, hogy nincs jogunk nem kívánt, és ezzel eleve boldogtalan gyerekkorra ítélt gyerekeket a világra erőszakolni.⁹

Brót Éva, foglalkozása MAFILM naplóvezető, önmagáról és édesanyjáról, a teljes abortusztiltás éveinek két áldozatáról ír:

23 éves vagyok. A Ratkó-korszaknak nevezett időszakban születtem, egy olyan törvény jóvoltából, mely az egész eddigi életemet befolyásolta. Anyám leányanyaként szült meg nagyon szegény körülmények között. Nehezen tartott el és nevelt fel. Az ő életét is eldöntötte és negatív irányba befolyásolta az én létezésem. Talán most az én sorsomat fogja befolyásolni a jelenlegi abortusztörvény módosítása, mert több lesz a negatív hatása, úgy a nők szociális helyzetére, mint a születendő gyermekek fejlődésére nézve.¹⁰

Két újságíró, Ránki Júlia és Váradi Júlia számára az abortusz-jog, az egyéni, emberi – nem sajátosan női – szabadságjogok részét jelenti. Ránki Júlia (Interjú 2015) egy olyan társadalomban gondolkozott, amelytől nagyon távol voltunk 1973-ban, de ez az utópia megért egy ellenzéki akció:

Nem lehet központilag meghatározni az emberek sorsát, hanem alternatívákat kell kínálni, és lehetőleg korszerű, jól választható alternatívákat. Tehát, hogy ha valaki sok gyereket akar, akkor legyen elég bölcsőde és óvoda, ha pedig valaki nem akar gyerekeket, annak legyen meg ehhez az orvosi háttere. [...] Úgy gondoltam akkor is, és most is úgy gondolom, hogy ezt nem volna szabad másképp.

Váradi Júlia (Interjú 2015) a magánszférába történő állami beavatkozást érezte megalázónak nem csak önmaga, mint nő, hanem a férfiak számára is:

Engem az abortusz törvény, mint olyan konkrétan azért érdekelt, mert azt gondoltam, hogy megalázó, amit tesznek egy emberrel, nem egy nővel, hanem egy emberrel, hogy megmondják neki, hogy mikor lehet gyereke és mikor nem, hogy ahhoz mi köze van bárkinek. Ez felháborított, de még ez sem, mondom, nem nőként éreztem ebben a nagy problémát, hanem társadalmi kérdést véltem ebben megvitatatónak tartani, és azt gondoltam,

⁹ MNL MSZMP KB–PB 288.f.36/1973/34.ö.e. 133.lap

¹⁰ MNL MSZMP KB–PB 288.f.36/1973/34.ö.e. 113.lap

hogy nem hagyom magam. A férjem mellett állt egyébként ebben, mert pontosan ugyanezt gondolta. Ez rá nézve is ugyanolyan megalázó volt, mint rám, én így képzeltem ezt akkor is.

A petíció aláíróinak motivációi: baloldali hagyomány

Többek számára az abortuszhoz való jog a női egyenjogúság részét képezi, és ezt a szülők, a család által közvetített baloldali, kommunista vagy szociáldemokrata hagyomány tette magától értetődővé. Ez a baloldali hagyományából táplálkozó abortusz-pártiság játszott számukra alapvető szerepet a petíció aláírásában. Ami paradox a helyzetben, az az, hogy noha ez a meggyőződés az állam és egyeduralkodó pártjának szintén alapdogmája, többek között emiatt a meggyőződés miatt tekinti a párt és kormány a petíció szervezőit és aláíróit „ellenségnek”.

Betlen Anna (Interjú 2015) a női egyenjogúság eszméjét szinte az anyatejjel szívta magába, ez volt motivációi általános háttere:

Nekünk otthonról [kommunista szülők harmadik gyermeke] volt egy általános emberi jogi beállítottságunk, ezen belül női jogi beállítottságunk is. Kezdve azon, hogy az ember akkor is dolgozik és tanul, ha nő, vagy a mi esetünkben már föl sem merült, hogy ha esetleg férjhez megyünk, akkor fölvennénk a férjünk nevét, ha ez jelent valamit itt most – a mai generáció számára ez nem sokat jelent –, de akkoriban ez nem volt feltétlenül így. Tehát általában a női egyenjogúságról voltak elképzeléseink, ha nem is nagyon mélyek, és az abortusz megszigorítása egyértelműen azt jelentette volna a számunkra, hogy korlátozzák a szabadságunkat, mert – mi így gondoltuk akkor – a szexuális szabadság korlátozását jelentené.

Ez a családi háttér, ezek a családi értékek meghatározóbb szerepet játszottak Betlen Anna életében, választásaiban, mint a '70-es évek társadalmi valósága, amelyből a nemek közötti egyenlőtlenség több elemével kénytelen volt együtt élni.

Bauer Tamás is (Interjú 2015) első megközelítésben a kommunista hagyományra hivatkozik, amikor személyes motivációiról beszél:

Azok a megfontolások, amelyeket ma úgy hívnak, hogy életvédő megfontolások, tehát hogy [...] a magzatnak is vannak jogai, ezek a megfontolások abban az időben [1945 előtt] a baloldali és liberális közösségben nem nagyon merültek föl, mondhatni egyáltalán nem. Ugye a kommunista mozgalom mindig is nőpárti, egyenjogúság-párti [volt] és [...] az abortusz szabadsága melletti álláspontot képviselt a Szovjetunió egész

története során.¹¹ A Szovjetunióban szabad volt az abortusz, a német kommunisták is mindig a szabad abortusz hívei voltak, [...] és a magyar kommunista mozgalomban [is] a [női] emancipációnak mindig nagy szerepe volt [...]. Tehát itt volt egy nagyon határozott abortusz szabadság-párti tradíció, és amikor a Központi Bizottság meghozta ezt a határozatát, akkor [...] széleskörű ellenérzés volt ezzel kapcsolatban.”

Soós Károly-Attila is (Interjú 2015) is „a régi baloldali hagyomány”-ra hivatkozik, noha nem tartotta magát baloldalinak se 1973-ban, se később. Ennek ellenére az MTA Közgazdasági intézetének KISZ-titkára volt. A háború előtti baloldali, illetve liberális irányzatok abortusz-párti meggyőződése annyira beléivódott, hogy a petíció aláírása számára is magától értetődő volt.

Karakán Melinda (Interjú 2015) szülei a két világháború között a kommunistákkal szembenálló szociáldemokraták voltak, de az ő családjában ugyanígy élt a „régiből hagyomány”. Melinda nem beszél a nemek közötti egyenlőség családi utópiájáról, hanem a szabadság mindent átható szelleméről, amelybe ez is természetesen beleértődött.

Jómagam gyerekkorát, a családom hangulatát, ahogy Betlen Annáét, szintén „a régi baloldali hagyomány” határozta meg. Kommunista szüleim kapcsolatában, a családi, baráti beszélgetésekben, vitákban a megfogalmazott és meg nem fogalmazott értékek egyik alapeleme volt a férfiak és nők közötti egyenlőség elve. Anyám szűcs szakmunkás volt, apámnak nem volt szakmája. Amikor anyám, apám helyeslésével 1953-ban napi nyolcórás munkája mellett beiratkozott a pedagógiai főiskola esti tagozatára, apám – kényszer- és konfliktusmentesen, emlékeim szerint örömmel, odaadással - három évre, anyám tanulmányainak befejezéséig, átvállalta a háztartás és óvodáskorú gyerekük nevelésének, ellátásának feladatait. Azt, hogy én, egyetlen gyerekük, az egyetemig fogom vinni tanulmányaimat, első osztályos koromtól hallottam barátaikkal, kollégáikkal és velem való beszélgetéseikben. Ez a családi eresztes nyilvánvalóan meghatározó volt a ‘70-es évek amerikai és európai feminista mozgalmak és feminista irodalom iránti lelkesedésemben, a férfiakkal kialakított kapcsolataimban, és a petíció-akcióban vállalt szerepemben.

Végül, bár a baloldal-jobboldal kategóriái nehezen alkalmazhatók a tudományos életben jelen lévő kortárs politikai konfliktusokra, itt érdemes megemlíteni, hogy az aláírók egy része, mint például Soós Károly Attila (Interjú 2015) számára a petíció aláírása a tudományos életben való állásfoglalás része volt. Azt gondolta, hogy aláírásával erősítheti a liberális, Nyers Rezső által képviselt frakciót a dogmatikus, „munkás-balos irányzattal”

¹¹ Ez a megállapítás így nem állja meg a helyét; a szabályozás szolgai módon követte a Szovjetunió mindig aktuális abortusz-szabályozását. Az ‘50-es évek elején ott is tiltott volt.

folytatott vitáiban: „Ez is arra sarkallt, hogy ebbe a buliba [az aláírásgyűjtésbe] én beszállok.” (Nyers Rezsőt a számos közvetett és közvetlen támogatás ellenére 1974-ben eltávolították a pártvezetésből.)

A petíció aláíróinak motivációi: ellenállás

Ahogy a bevezetőben szó volt erről, 1973 komoly válság éve volt: a hatalom az 1960-as évek második felében megnyílt gazdasági és szellemi reformlehetőségeket befagyasztotta, elhallgattatta a gazdasági reformban és a marxizmus és általában a szellemi élet megújításában résztvevő értelmiségieket, közgazdászokat, történészeket, filozófusokat, szociológusokat, írókat, művészeket. Ezzel párhuzamosan egy általánosabb társadalmi ellenállás kifejezőivé váltak évről évre a március 15-i tömeges tüntetések, amelyeket a hatalmat csak a részt vevők elleni megtorlásokkal tudott kezelni.

Váradi Júlia (Interjú 2015) így emlékszik a petíció évére:

1973 volt az az év, amikor – talán már ‘72-ben elkezdődött, de ‘73 volt a csúc –, amikor március 15-én, az akkori Március 15. téri zavargások okán a mi barátainkat, az én unokatestvéreimet, sok hozzánk nagyon közel álló embert egyszer csak elvittek Baracskára. Ekkor volt az, amikor lezárták az írógépeket, ekkor volt az, amikor rendőrök flangáltak az utcán folyamatosan és mindenkit igazoltattak. Tehát nagyon feszült, nagyon-nagyon kellemetlen, rossz légkörre emlékszem vissza.

Ezzel párhuzamosan az egyetemeken a fiatal természettudósok, egyetemista, gimnazista diákok egy része is, főleg akiknek lehetőségük nyílt nyugat-európai kapcsolatokra szert tenni, olvasni a poszt-68-as mozgalmak irodalmát, egyre nyomasztóbbnak, kilátástalanabbnak, elfogadhatatlanabbnak érezték Magyarországon a politikai rendszert. Klaniczay Gábor (Interjú 2015) a bölcsészkar hangulatát idézi fel:

Negyedéves történelem szakos voltam, és [...] ‘73 egy olyan év volt, amikor sok minden történt. Akkor volt a Konrád-Szelényi ügy meg a Bencééknek a kirúgása [Bence György és Kis János állásuktól való megfosztása]. Ezek híre mind eljutott a bölcsészkarra. Ott volt egyszer Aczél György,¹² és feltettek neki egy-két kérdést pl. Harasztival [Miklós] kapcsolatban, aki akkoriban

¹²Erre utal Magyar György az MSZMP ELTE PB Titkára 1973. december 3-án elküldi Seres Lászlónak, MSZMP V. ker. Bizottság részére az ELTE-n „Aczél elvtárs látogatása alkalmából előzetesen összegyűjtött, s hozzá továbbított kérdések” listáját. A párttagok is a lakáspolitikai és a népesedéspolitika közötti ellentmondást feszegetik kérdéseikben. FBL-XXXV.10.c. 1973/18-27.ö.e.2. lap.

éppen vizsgálati fogságban volt. Ebben az időben kialakult egy reform-mozgalom a bölcsészkar KISZ szervezetén belül is, amely megpróbálta értelmes célokra felhasználni ezt a szervezetet, ilyen volt például a hátrányos helyzetű diákokat tanító 'Studium Generale'. '73 végén vagy '74-ben volt, hogy Atkári Jánost, aki ennek a reform-KISZ-nek volt a KISZ-titkára, leváltották, és utána jött egy bizonyos Nagy Pista, ha jól emlékszem a nevére, aki bement a bölcsészkar KISZ-irodába, ahol egy nagy Che Guevara kép volt a falon meg mindenféle ilyesmi. Körülnézett, és azt mondta - véletlenül ott voltam, ezért tudom -, hogy na most itt ezt a sok szemetet kidobjuk, és rendet csinálunk. Szóval akkor jött egy rendpárti újra kézbevétele a KISZ-nek. Mindenki elvesztette az illúzióit, hogy ott, legalábbis a KISZ-ben lehet valami értelmeset csinálni, de ez nem azt jelentette, hogy más területen is eltűntek volna a lehetőségek a cselekvésre és hát ez [az abortusz-petíció] is egy ilyen lehetőség volt.

Az abortusz-jog megszigorítása azt bizonyította számunkra, hogy a hatalom minden területen, nemcsak az értelmiségiekkel, hanem az egész lakossággal, köztük a nőkkel szemben is, a kemény kéz politikája mellett döntött.

Ezekben a konfliktusokkal teli, mégis kilátástalan években engem személyesen a dacosság minimalista életfilozófiája vezetett, amit úgy fogalmaztam meg magamnak, hogy akkor, amikor nem lehet *semmit* se tenni, akkor *bármit* meg lehet próbálni. A petíció ennek az elvnek a megvalósulása. Az, hogy egy ilyen nagyszabásúnak mondható akció lett belőle, bizonyítéka annak, hogy nem voltam egyedül ezzel az életfilozófiával: a *bármilyen* megpróbálása volt, hogy fogjuk szaván a népi demokráciát; cselekedjünk az alkotmányban lefektetett törvények szerint. Van az országnak parlamentje, vannak választott képviselők, adjunk nekik egy nemes feladatot az abortusz kapcsán: képviseljék választóik véleményét, vitatkozzanak és utána szavazzanak. A shakespeare-i filozófus-bohócok szerepét játszottuk kevés illúzióval, de a kihívás érzésének örömeivel.

Az 1973-as nyár találkozásai, vitái, utazásai vonattal, autó-stoppal izgalomban tartottak mindannyiunkat, a petíció szövegének íróit, aláírásgyűjtőit. A *bármiből valami* lett. Történt valami, amit *mi* kezdeményeztünk, ami a *mi* terveink szerint valósult meg, amit az elejétől a végéig *együtt*, az eredeti tervek szerint véghezvittünk. Kivételesen nagyszerű nyár volt egy nyomasztó korban.

A legtöbb szervező és aláíró számára az abortusz-jog melletti kiállás nem kívánt magyarázatot, az *akció* motiválta őket elsősorban. A petíció megírásában, aláírásában, aláírások gyűjtésében az ellenállás, a véleménynyilvánítás egy addig ismeretlen, ki nem próbált formája öltött testet.

Szász Domokos matematikus (Interjú 2015), a petíciót megfogalmazók, és az aláírásgyűjtés mikéntjét megtervezők egyike volt;

számára az abortusz-téma mellett az volt az igazán vonzó és új, hogy a Kádár-rendszerrel való politikai szembenállásnak olyan formáját választottuk, amely a kezdeményező „*pesti belvárosi értelmiségi csajok*” ismeretségi körénél jóval nagyobb számú állampolgár véleményének is hangot adott, mert formailag, jogilag kikezddhetetlen akció lehetőségét nyújtotta. Ez tette lehetővé, hogy először a népi demokrácia történetében, az állampolgárok kollektíven a politikai cselekvés alanyaivá váltak: véleményükkel az országgyűlési képviselőkhez fordultak egy a sorsukat és az ország sorsát alapjaiban érintő kérdésben. Szász szavaival:

Az egészet azért tartottam érdekesnek, fontosnak, mert hát ugye [...] ismertük, hogy milyen ez a rendszer, ebben a rendszerben a civil tiltakozásnak, a polgári tiltakozásnak nem nagyon volt helye, és nem nagyon voltak példák rá. Tehát olyan szempontból volt nekem ez a dolog rokonszenves, hogy végülis egy bizonyos fokig szinte kikezddhetetlen [...], nagyon szerencsés forma volt az, amit kitalált a társaság: [...] állampolgárként fordulnak az emberek az országgyűlési képviselőjükhöz, és megkérlik hogy stb. stb.; [...] én [a petíciót] előrelépésnek tartottam ebben az irányban, fontos lépésnek tartottam.

Klanczay Gábor (Interjú 2015) is a véleménynyilvánítás határainak tágítását tartotta vonzónak a petíció-akcióban:

Az [...] abortusztilalom újra bevezetésének veszélye elleni petíció annyiból tűnt érdekesnek nekem, hogy megpróbálta a létező politikai kereteket olyan módon használni, mint hogyha azok tényleg egy képviseleti demokráciának a keretei lettek volna, ami érdekes játéknak tűnt. Ugyan nem volt nagy bizalma senkinek, hogy ez működni fog, de ki lehetett próbálni; az volt az egészben az érdekes, hogy mi lenne, ha kipróbálnánk, és erre meglepően sok aláírás jött össze. Már csak ezért is érdemes volt, mert ez valamilyen módon egy új véleménynyilvánítási formát vezetett be.

Lágh Júlia, Várad Júlia és Csákó Mihály számára a politikai cselekvésvágy kielétele, ennek élvezete egyfajta „szelepnitás” volt a fontos és izgalmas.

Lágh Júlia (Interjú 2015) szerint: „Az végülis mégiscsak tarthatatlan [...], hogy állítólag meg fogják szigorítani az abortuszt, ez ellen valamit tenni kellene. [...] Én csak egyszer voltam ott, a fogalmazás nem igazán érdekelt, az akció érdekelt, mert az magától értetődő volt, hogy valamit csinálni kell.”

Várad Júlia (Interjú 2015) így beszél erről a cselekvésről:

Én akkor pont huszonöt éves, és már két éve a Magyar Rádióknak voltam oszlopos munkatársa [voltam] [...]. Már éppen megszületett az első gyerekem és – próbálok pontosan visszaemlékezni – nem tudom, hogy egy

abortuszomat követően vagy azt megelőzően került a kezembe a petíció. [...] Amikor ez a petíció érkezett hozzám, akkor úgy éreztem, hogy végre lehet valamit csinálni. Tehát az aláírás nem volt kérdés. [A március 15-i tüntetések után] elvitték a kollégáimat Baracskára, volt olyan kollégám, akit azért vittek el, mert a Múzeum körúton sétált egy táskával a vállán, és abban a táskában, azt feltételezték, hogy fényképezőgép van, nem is volt benne, csak azt hitték, megpofozták, és elvitték. Tehát azt gondolom, hogy ez valamiképpen talán a lázadási vágyunknak egy ilyen icipici lehetősége volt, valami szelepet kiengedtünk ezzel.

Csákó Mihály (Interjú 2015) a cselekvés keltette örömeire emlékszik, arra, hogy azokban az unalmas, álmos években hirtelen felébredtünk, hirtelen cselekedtünk:

CS.M.: Jó buli volt... Volt, volt benne valami ilyen...

K. ZS.: Brahis?

CS. M.: igen, igen, hogy most csinálunk valamit, és az, az azért jó, ha az ember végre csinál valamit.

Sokak számára azonban kizárólag az akció szimbolikus jelentősége volt a fontos, a petíció tartalma megítélése háttérbe szorult. Több aláíró egyébként azért nem kívánt interjút adni 2015-ben, mert ma nem ért egyet a petíció tárgyával – és talán már 1973-ban sem értett egyet az abortusz-jog védelmével. A petíció-akcióban való részvétellel, a politikai rendszerrel való szembenállásukat akarták kifejezni.

Kornis Mihály (Interjú 2015) elfogadta interjú-kérésemet, noha az abortusz kérdése nem volt egyértelmű számára, és ma sem az. Motivációi összetettek, többek között a cselekvés, a hatalommal való szembenállás lehetősége izgatta, a cselekvés mámore, álomszerűsége hajtotta. „Ebben az ügyben engem nem az abortusz érdekelt, hanem a hatalommal való szembeállítás lehetősége, a pusztá ténye annak, hogy én ezt meg merem csinálni...”

Heller Ágnes (Interjú 2015) szerint pedig az akció jelentősége civil jellegében rejlik, abban, hogy ez volt a háború után Magyarországon az első civil megmozdulás:

Nem volt kérdés, hogy mi a tartalma, hanem a tartalomtól függetlenül, a funkció volt [fontos], hogy az állampolgárok, a honpolgárok összejönnek, és egy petíciót intéznek, és ez nem egy formális szervezet keretében és nem is Kádár Jánoshoz intézett személyes levélben történik, hanem a képviselőkhez szóló általános levélben, amihez aláírásokat gyűjtenek. [...] Ez [...] civil kezdeményezés volt.

Dalos György (Interjú 2016) egyenesen úgy véli, hogy a petícióban nem nőkérdésről, hanem a rendszer elleni állampolgári tiltakozásról volt szó. A motivációk között az ellenzékhez való tartozás megmutatása is fontos helyet kapott többeknél. Márkus Piroskának, Szil Péternek, Kornis Mihálynak a nem egyedüli, de az elsődleges motivációt jelentette. „Bármit” aláírtak volna, amivel a Kádár-rendszerrel való szembenállásukat, az ellenzékiekhez fűződő barátságukat bizonyíthatták vagy megerősíthették, amivel kiérdemelhették, hogy az ellenzék befogadja őket. Betlen Anna is (Interjú 2015), egy másik kérdésre válaszolva az interjú közepén, átértékeli a korábban mondottakat, nem a nőkérdést tartotta elsődlegesnek ő sem, hanem a rendszerrel való szembenállást:

Nekem az a petíció akkor egyike volt azoknak az ellenzéki megnyilvánulásoknak, amelyek ezután sorozatosan következtek, és amelyekben vagy részt vettem, vagy nem, attól függően, hogy elértek-e engem vagy sem. Ez [a petíció], noha mondom, mélyen egyetértettem [vele] és mélyen bennem volt a nők egyenjogúsága iránti érzékenység, [...] de nem volt tudatosan viszonyom hozzá akkor, inkább az ellenzékiesség meg a rendszer elleni közös fellépésnek az igénye volt bennem akkor.

Márkus Piroska (Interjú 2015) büszke volt, hogy az idősebbek bevették őt a társaságukba, megbíztak benne, értékelték okosságát, bizonyos mértékig felnőtté avatták:

Az az igazság, hogy elég sok témával kapcsolatban nagyon-nagyon szívesen mozdtam volna, tehát lehet, hogy ha a petíció tíz másik témával foglalkozott volna - ha egyetértettem volna a témákkal, ami valószínű, ha ebből a társaságból jön -, benne lettem volna, mert számomra a legeslegfontosabb dolog az egészben az volt, hogy egy tiltakozásnak a része vagyok. [...] Nekem az volt fontos, hogy teszek valamit a nagyon elnyomó rendszer ellen.”

Szil Péter (Interjú 2015) azon a nyáron lépett 22-ik évébe, „kistestvére” volt egy ismert ellenzéki írónak, bátyján keresztül sokakat ismert az ellenzékben; mindennel azonosult „abban az időben, ami az akkor már ellenzékinak minősülő társaságban mozgott.”

Kornis Mihály (Interjú 2015) – mint annyi írásában – 1973 nyarára is nem kevés iróniával emlékezett vissza 2015-ben. Petri Györgynek, ki mentora volt, barátsága, bizalma mindennél fontosabb volt Kornis számára, és amolyan vizsga-helyzetnek érezte a petíció aláírását és aláírások gyűjtését, aminek mindenképpen jelesen akart megfelelni. Az ellenzékbe való befogadása volt a tét:

Egy szó mint száz, egyszer szerintem a Gyuri, mintegy ajándék- vagy megiszteltetésszerűen közölte velem, hogy meg fog keresni egy Körösi Zsuzsa nevű csaj és alá akar majd írni veled [...] egy úgynevezett abortusz kérvényt vagy petíciót, és ezzel kvázi bizonyíthatod – bár ezt nem mondta ki, de így, ilyen volt az akusztikája annak a felajánlásnak –, hogy ha te valóban ezt a margó életet választod, akkor írd alá. [...] Mire én akkor felajánlottam neked, aminek te nagyon megörültél, és csodálkoztál, hogy én erre hajlandó vagyok, én viszont kurvára dolgoztam azért, hogy engem befogadjon az ellenzék, hogy én nemhogy aláírom ezt a papírt, hanem hajlandó volnék bevinni a filmgyárba és a filmgyár büféjében – ugyanis én mint rendező bejáratos vagyok – odamegyek majd szépen a Csoórihoz meg a Kósához, akik abban az időben a fiatal, hangadó filmművészeknek számítottak és mindent együtt csináltak, és ők voltak olyan hírben az én butuska fejemben, hogy ők hajlandóak volnának valamilyen vagányabb dologba is belemenni...

Damásdi Diana (Interjú 2015), Karakán Melinda (Interjú 2015) és Sólyom András (Interjú 2015) az aláírásgyűjtő személyes tekintélyének vagy a hozzá fűződő barátságának tulajdonítja, hogy aláírta a petíciót, ami szintén az ellenzékhez való tartozás bizonyításának affektív gyökerét mutatja.

Összefoglalva, beszélgetőpartnereimnél a petíció-akcióban való részvételben a feminista töltet, ezen belül az abortusz-jog védelme sokaknál nem volt se az egyetlen se a központi indíték, sőt több esetben teljesen hiányzott. Egyetértés a feminista kezdeményezők, aláírók és aláírásgyűjtők között abban volt, hogy mindannyian azt remélték, hogy nevükkel, aláírásukkal, aláírások gyűjtésével, civil kiállításukkal hozzájárulhatnak a 70-es évek társadalmi valóságának, a privát tértől való megfosztottságnak (lakáshiány), a gyerekeket egyedül nevelő anyák és általában a nők munkahelyi problémáinak, a férfi-nő kapcsolatoknak, a szexuális szabadság egyenlőtlenségének az orvoslásához. Többüknek a legfontosabb az volt, hogy alkalmuk nyílt a politikai rendszer kritikájára, a rendszerrel való szembenállásuk kifejezésére.

Abban is megegyezett a kezdeményezők gárdája és az 1553 aláíró, hogy – ellentétben a hatalom összeesküvés-konceptiójával – nem törekedtek a politikai rendszer megdöntésére. Ellenzéki magatartásuk a demokráciának próbált konkrét jelentést adni azzal, hogy az Alkotmányban biztosított lehetőségeket kihasználva, az érvényben lévő jogszabályok szövegével összhangban, egy meglévő szabályozás *védelméért*, egy korábbi jog *megőrzéséért* vállalták a részvételt egy kollektív akcióban.

A petíció aláíróinak motivációi: önrendelkezés a női test felett

Interjúim során mindenkitől megkérdeztem, hogy 2015-ben, több, mint negyven évvel később, mit gondoltak a petíció szövegéről. A válasz – néhány stiláris kritika, a szöveg „jólneveltségén” túlra vonatkozó kritikán túl – egyöntetű volt: mindenki vállalta, ma is aláírná a petíciót. Szil Péter (Interjú 2015), az interjúsorozat első megkérdezettje is, de hiányolt a szövegből egy számára fontos érvet, a nők testükkel való önrendelkezési jogát.

Miért maradt ki ez a fontos elv a szövegből? A feminista kezdeményezők megfeledkeztek volna erről az érvről? Nem valószínű, hiszen ez volt az egyik problematika, amely a '70-es évek nyugat-európai, amerikai feminista mozgalmaihoz kötötte őket. Sajnos ma nekem sincs emlékem arról, hogy ezt a kérdést megvitattuk-e vagy sem a szövegírás óráiban. Talán mindazok, akik részt vettek a petíció szövegének megírásában, de 2015 nyarán nem akartak az 1973-as év epizódjába visszacsöppenni, egyszer majd lesz kedvük, vagy felidéződnek emlékeik és beszélnek majd erről.

A Szili megfogalmazta kritikára reflektálva, a vele készült interjút követően belevontam ezt a kérdést. Heller Ágnes (Interjú 2015) azt gondolta, hogy a nők testükkel való önrendelkezési joga 1973-ban Nyugat-Európában igen, Magyarországon nem volt releváns, aktuális kérdés, ezért ezt ma „számon kérni” a petíciótól „történelmietlen” lenne. Mások is így vélekedtek. Én azt gondolom, hogy a kérdés igenis releváns volt. Ugyanannyira, mint azokban a nyugat-európai országokban, például Franciaországban és Olaszországban, ahol – Magyarországgal ellentétben – az abortusz 1973-ban tiltott volt. Ismétlem, itt nem emlékeket idézek fel, hanem valószínűsítek. Valószínűnek tartom, hogy erre a jogra való hivatkozás opportunista okokból maradt ki a szövegből, és itt az „opportunistá” szót nem pejoratív felhanggal használom. A célunk az volt, hogy egy olyan szöveget véglegesítsünk, amelyet minél nagyobb számú nő és férfi készen áll aláírni, és tudtuk, interiorizáltuk, hogy emiatt ennek az érvek ebben a petícióban nem kell szerepelnie. A petíció sikere, az 1553 aláírás igazolja-e oportunizmusunkat? Sajnos a petíció-akciónak nem volt folytatása, így ez a kérdés sem került be a köztudatba egészen a '90-es évekig először a Feministák Egyesületében, később a NaNe, a Patent majd a Nőkért Egyesület tevékenységében.¹³

¹³Forrásom, Acsády Judit 2017. február 17-i email-je „Igazad van, én is úgy látom, hogy nem tematizálódott a nők testükkel való önrendelkezésének a joga a közéletben Magyarországon. Pedig nagyon sok olyan mozzanat volt, ami miatt ez fontos lett volna, a reprodukciós jogok mellett, például a nőgyógyászati gyakorlatok lekezelő volta, a szülészeten való méltatlan bánásmód (ez a kérdés hetvenes években érdekes módon megjelent az akkori orosz feministáknál), de ide tartozna a bántalmazás kérdésköre is, ami ugye tabu téma volt korábban. Szerintem mindez először a kilencvenes években merül föl a rendszerváltás után a Feministák Egyesülete, majd a NaNe tevékenységében, később nagyon fontos hanggá vált ez a téma a

A Belügyminisztérium korabeli értékelése: a petíció politikai jelentősége

Mint az első részben már említettem, a Magyar Nemzeti Levéltárban (MNL) megtalálható Kornidesz Mihálynak, az MSZMP KB tudományos, kulturális és közoktatásügyi osztálya vezetőjének elemzése a petícióról. Az 1973. október 4-én íródott elemzés elismeri, hogy a petíció legtöbb érve felmerült a KB belső vitáiban is. Mivel a vitát a KB lezárta és döntött, az volt a stratégia, hogy a petíció tartalmával nem fog foglalkozni. Ha nyilvánosan mégis szó esik róla, akkor ellenségesen, a jóhiszemű állampolgárok megtévesztésére kitalált érveknek lesznek minősítve.

Ezek a kérdések a határozat előkészítése során is felvetődtek, s a döntés mérlegelésük után történt. Ezért változatlanul azt javasoljuk, hogy a Kormány október 11-i ülésén a szükséges döntést hozza meg a jelenleg érvényben lévő abortusz-rendelet módosítására.¹⁴

Az elemzés ennek ellenére kitér a petíció „valóságtól elrugaskodottnak” tekintett néhány követelésére, például arra, hogy egy gyermek után is járjon családi pótlék, hogy hat évre emeljék fel a gyermekgondozási segélyt, hogy ez utóbbira ne csak az anya legyen jogosult, hanem az a személy is – apa, nagyszülő vagy más családtag –, aki a kisgyermek otthoni gondozását vállalja. Az elemzés mind a három érvet magától értetődően elutasítja. Az első kettő a népesedéspolitikai költségvetését érinti, míg a harmadik elutasításának ideológiai oka van. A nők nemi-társadalmi-gazdasági megkülönböztetésének rendszerében a gyermek = teher = kizárólag az anyákra kiosztott teher. Ennek megkérdőjelezése lett volna a petíció szellemének elfogadása, annak a gondolatnak az elfogadása, hogy a gyermek = élvezet és teher = nemek, generációk *megosztott élvezete-terhe* kell, hogy legyen. Erre a paradigma-váltásra nem volt felkészülve az ország vezetése.

Ha az MSZMP-iratokban a petíció tartalmáról több szó nem is esik, annál többet foglalkoznak a kezdeményezők, a szervezők és a tanácsadók személyével, azoknak a rendszerrel való krónikusnak nyilvánított szembenállásával:

PATENT Egyesületnél, és a NŐKÉRT Egyesületben (Antoni Rita csoportja). A feminizmus első hullámában a századfordulón is beszéltek a feministák a szexualitásról, fontosnak tartották a szexuális nevelést (ehhez mondjuk sok támogatást nem kaptak), felléptek a bántalmazás, a prostitúció és a leánykereskedelem ellen. Bár a történelem elfújta mindazt, amit ők képviseltek, ezek mostanában kerülnek csak újra előtérbe az archív anyagok kapcsán.”

¹⁴ MNL-MSZMP-KB 288.f.36/1973/34.ö.e. 43-44. lap.

A tartalmi vonatkozásokon túlmenően a beadványnak politikai jelentősége is van. A beadvány szerkesztői tudatos politikai ellenfeleink közül kerültek ki. (A beadvány szerkesztésében és az aláírásgyűjtés megszervezésében részt vett az 1968-ban maoista összeesküvésben elítélt Pór György és felesége [Körösi Zsuzsa]. Az aláírásgyűjtés tervét megbeszélték Fehér Ferencsel és Heller Ágnessel; terjesztésében a jóhiszeműek mellett közreműködött Konrád Júlia, Eörsi Istvánné és Szelényi Ivánné; az aláírók között szerepel Hegedűs András, és megtalálhatók más politikai ügyek szereplői is.) Szándékuk nyilván az volt, hogy ezt a módot is felhasználják politikai különvéleményük meghirdetésére és csatlakozók toborzására. A beadvány a tiltakozás mellett több tetszetős javaslatot is tartalmaz népesedési helyzetünk javítása érdekében, mely a jószándékú aláírók számára vonzóvá tette a beadványt.¹⁵

A résztvevők elemzésében, Kornidesz Mihály október 4-i MSZMP KB jelentésében megemlíti, hogy „Pór György és felesége az aláírásgyűjtés tervét megbeszélték Fehér Ferencsel és Heller Ágnessel.” Ez az állítás arra enged következtetni, hogy a KB kapott a Belügyminisztériumtól besúgóí információt az aláírásgyűjtésről. Ugyanis, ha nem besúgók – pontatlan – jelentése, hanem Heller és Fehér lakásának lehallgatása lenne a forrás, akkor Pór György neve itt nem szerepelne, mivel ő nem volt jelen a két filozófussal való találkozásunkon. Csákó Mihály (korrektori jegyzet) egy másik értelmezést is elfogadhatónak tart:

Ez teljesen logikus érvelés, de nem elég erős. Szerintem a forrástól függetlenül muszáj volt téged [K.ZS.] névtelen feleséggé visszaminősíteniük és egy [ismert] névhez kapcsolniuk, különben nem értették volna az elvtársak, miféle Körösi Zsuzsa? – Szerintem ez is egy lehetséges magyarázat, de a kettő együtt is futhat.

Mint a tanulmány első részében bemutattam, süketek vitája folyt a Párt és a Kormány illetve a népességgazdasági célkitűzéseiket bojkottáló „nép”, „lakosság”, „felelőtlen nők”, „lakással rendelkező felelőtlen házaspárok” stb. között. Az 1972 októberében hozott döntés a kudarc elismerése: mivel „nem sikerült előbbre jutni”, a sokgyerekesek negatív megítélésében a valláserkölcsei beidegződések tovább élésében, pl. a lányanyák elítélésében, a gyerekkultusz fokozásában,¹⁶ a hangsúlyt a továbbiakban a párt-és-kormány a nevelésre, a meggyőződésre fekteti – valamint módosítja az abortusz szabályozását, megszigorítja azoknál, akiknél indokolatlannak tartja anyagi szempontokból.

Süketek vitája folyt a Párt és a Kormány és az orvostársadalom között is. Ez utóbbi saját szakmai csatornáin kollektíven nem tiltakozott, azonban

¹⁵ MNL MSZMP KB 288.f.36/1973/34.ö.e. 44. lap.

¹⁶ MNL MSZMP KB–PB 288.f.41./191.ö.e. 19. lap.

többen egyénileg negatív véleményt nyilvánítottak az abortusz-jog megszigorításával szemben. Vezető szülészeket, nőgyógyászokat említ Kornidesz 1973 októberi elemzésében: „A terhesség művi megszakítása engedélyezésénél tervezett szigorításokat ellenzik egyes vezető szülészek is”, írja. Név szerint kiemeli Dr. Zoltán Imre egyetemi tanárt, az Országos Szülészeti és Nőgyógyászati intézet igazgatóját, akinek nevét már idéztük az I. Részben a Népszava 1956 májusában megjelent cikke kapcsán. Dr. Zoltán 1973-ban ismét kiáll az abortusz-jog mellett; írásban küldte el az Egészségügyi Minisztériumnak a szigorítással és tiltással való egyet nem értését. Kornidesz megemlíti, hogy Dr. Zoltán Imre „érvei megegyeznek az aláírásgyűjtőkével”. Azt is megtudjuk, hogy „Dr. Kovács András docens, Dr. Zoltán helyettes lemondott állásáról lelkiismereti motivációkkal.”¹⁷

1973. október 9-én keltezett féloldalas, a feladó és a címzett megjelölését nem tartalmazó feljegyzésből megtudjuk, hogy

A Politikai Bizottság [...] a beadványt és az aláírásgyűjtést pártellenes lépésnek minősíti. Felhívja az illetékesek figyelmét arra, hogy ezzel így foglalkozzanak. Az aláírók között található párttagokkal megfelelő módon beszélni kell eljárásuk helytelen voltáról.¹⁸

Egy 1973. december 12-én keltezett, az MSZMP Budapesti Bizottsága Propaganda és Művelődési Osztályától származó feljegyzés már az aláírók beazonosításáról tanúskodik. Pataki János küld Kornidesz Mihálynak egy féloldalas feljegyzést a népesedéspolitikai aláírásgyűjtésről. A mellékletben olvashatjuk a párttag és párton kívüli értelmiségiek részletesebb listáját és a velük lefolytatott beszélgetéseken történt megfigyeléseket. A listán neves írók, költők, filozófusok, szociológusok, közgazdászok, filmesek, színészek, pszichológusok nevei sorakoznak: Gyárfás Miklós, Hernádi Gyula, Kertész Ákos, Ladányi Mihály, Császár István, Bacsó Péter, Mészáros Márta, Biró Yvette, Berek Kati, Gábor Miklós, Tordai Zádor. Sós Vilmos, Könczöl Csaba, Ludassy Mária, „akik a május 8-i PB határozata miatt léptek ki a pártból”, Mérei Vera és Mérei Ferenc, „akit ellenforradalmi tevékenység miatt elítéltek”, Bondár Éva és Bauer Tamás, „akik az elmúlt hetekben nem pártfórumokon [...] kifejtették a népesedési határozattal szembeni opposíciós álláspontjukat”.¹⁹

1974. január 29-i dátummal, Medve László titkárnőjének írt feljegyzésében olvashatjuk, hogy „A mellékelt anyagok a népesedéspolitikai

¹⁷ MNL MSZMP KB Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztály jelentése 288.f. 36/1973/34.ö.e. 46. lap.

¹⁸ MNL MSZMP KB 288.f.36/1973/34.ö.e. 57. lap.

¹⁹ MNL MSZMP Budapesti Bizottsága Propaganda és Művelődési Osztály 288.f.36/1973/34.ö.e. 59-61. lap.

határozat elleni aláírásgyűjtésével kapcsolatosak, [...] a II. Félévben Agit. Prop. előterjesztést kell készíteni.”²⁰ Az említett „mellékelt anyagok” az aláírók további, folyamatos feltérképezését tartalmazza. Ebből megtudjuk, hogy azonosításuk ekkor még nem fejeződött be, de már látták, hogy Budapesten az I., II., III., V., VI., VII., VIII., XI., XIII., XIX. kerületekben, sok fiatal értelmiségi és diák, sok szociológus, újságíró, muzeológus, filmes, könyvkiadói dolgozó, közöttük kevés párttag, írta alá; elenyésző a munkások száma állítja a melléklet. Ugyanitt olvashatjuk, hogy a Magyar Rádió és Televízió (MRT) pártbizottsága megnézte az aláírásokat és „folyamatosan foglalkozik az aláírókkal”, az egyetemi pártbizottságoknak megküldik a petíciót aláíró egyetemi oktatók (párttagok és párton kívüliek) névsorát; javasolják „hogy az Okt[atási] igazgatóság is nézze meg, hogy az aláírók közül kik oktatnak az intézményben”²¹

Medve megnevezi azokat az oktatási és kulturális intézményeket is, ahol több munkatárs szerepel az aláírók között, illetve azok párttagságát is: Közgazdaságtudományi Intézet (11 aláíróból 10 párttag), Kossuth Könyvkiadó, Medicina Könyvkiadó („sok aláíró”, de csak egy párttag), Filozófiai Intézet (4 aláíró), ELTE (17 aláíró), MUOSZ és az Írószövetség „erősen érintett az aláírások szerint” (11 aláíró). Végül, noha számot nem közöl, említésre érdemesnek tartja a Lapkiadó Vállalatot, a Móra könyvkiadót, az Orvostudományi Egyetemet, a Magyar Rádiót és Televíziót, és a Budapesti Műszaki Egyetem Filozófiai Tanszékét.

Külön figyelmet szentel Medve a XI. kerületnek, ahol „elsősorban a lakótelepeken folyt aláírásgyűjtés”, valamint néhány kiemelt: 5 színésznek (nevek nélkül), a Hamburger családnak – Hamburger Mihály, Hamburger Péter és nejeik, „a Tanácsköztársaság népbiztosának családja” – és az „ellenforradalmárok”-nak megbélyegzett Litván Györgynének és Mérei Verának.²²

Összegezve, az első, október elejei KB-elemzés majd a későbbi jelentések, feljegyzések, a politikai rendszerrel való szembenállásról beszélnek. „Megállapítható, hogy azok, akik politikai ellenzékként léptek fel eddig is, ezt az alkalmat is felhasználták politikai demonstrációra. Megtalálható köztük a „korcsulai”, a Hegedüs-féle csoport, [több] 1956-os ellenforradalmár is.”²³

Fontos beszélni azokról az aláírókról is, akik nem voltak közvetlen kapcsolatban a fenti értelmiségiekkel. Róluk a KB elemzői nem, vagy alig ejtenek szót. Sok segéd- és szakmunkás, ápolónő, óvónő, gyermekgondozó és csecsemőotthonok dolgozója szerepel az aláírók között. A Medve László által

²⁰ MNL MSZMP. Budapesti Bizottsága 288.f.36/1973/34.ö.e. 79. lap.

²¹ MNL MSZMP. Budapesti Bizottsága 288.f.36/1973/34.ö.e. 84. lap.

²² MNL MSZMP. Budapesti Bizottsága 288.f.36/1973/34.ö.e. 89. lap.

²³ MNL MSZMP. Budapesti Bizottsága 288.f.36/1973/34.ö.e. 89. lap.

felsorolt tíz kerület fele szociológiai szempontból szegény és munkáskerület; megtudjuk, hogy az óbudai hajógyárból külön listát kapott a kerület parlamenti képviselője. Medve kiemeli Kalmár György nevét az aláírók között, nyilvánvalóan azért, mert a Panyova Goldberger Pamutnyomó KISZ-titkára volt.²⁴ A petícióról kialakult kép ezeket az aláírókat az évek során nagyjából kiradírozta, és – a Belügyminisztérium és az MSZMP KB konstrukciójával összhangban – a petíciót mint elszigetelt értelmiségi akciót, sőt egy-két „Összetartó” (ez volt a BM III/III-4-es alosztályán a rólam és Pór Györgyről vezetett dosszié neve) művének tekintette a Kádár-korszak a továbbiakban. Ez a konstrukció átszivárgott a „köztudatba” és túlélte még a rendszerváltást is. Ezeknek a társadalmi rétegeknek a részvétele nyilvánvalóan nem illett bele se a KB se az abortusz-ellenes lobbizás koncepciójába. Valószínűleg se az egyik, se a másik nem rendelkezett értelmezési sémával, mindenesetre tartózkodtak ezeknek a rétegeknek az abortusz-kérdéshez való viszonyának elemzésétől.

Mint láttuk, Kornidesz Mihály szerint a beadványnak azért kellett politikai jelentőséget tulajdonítani, mert a petíció „szerkesztői tudatos politikai ellenfeleink közül kerültek ki” és az abortusz-szabadság megszűnését „politikai különvéleményük meghirdetésére és csatlakozók toborzására” használták ki, használták fel.²⁵ Ez az összeesküvés-felfogás a Rákosi- és Kádár-rendszer közös vonása volt. Az előbbi az erőszak szélsőséges fokáig vitte el a „védekezési” módszereket, az utóbbi jelentősen enyhített rajtuk a 60-as évek elejétől az „aki nincs ellenünk, az velünk van” doktrína meghirdetésével. Mint gondolkodási keret, mint az iránytűn az észak, meghatározta a politikai vezetők ítéleteit. Heller Ágnes szavaival (Interjú 2015): „két dolog volt: az egyik a fogalmazvány, a másik az ügy. Az ügy nem volt direkt politikai ügy, de indirekt [módon] politikai ügy volt. Mert minden megmozdulás, amit nem a párt vagy a szakszervezetek kezdeményeztek, önmagában véve államellenesnek számított.”

A Belügyminisztérium értékelése: Szankciók a szervezők és aláírók ellen

Az 1973. október 4-i elemzés csak a párttag aláírókkal foglalkozik. „Az értelmiségi aláírók (írók, művészek, tudományos kutatók) között találhatók ismert párttagok is. Javasoljuk, hogy a kerületi, vagy hivatali és intézményi pártbizottságok beszélgessenek velük eljárásuk helytelen voltáról.”²⁶ A „beszélgetés” szó meglepően jóindulatú kezelést sugall. A pártból való kizárás

²⁴ MNL 288.f.36/1973/34.ö.e. 85. lap.

²⁵ MNL MSZMP-KB 288.f.36/1973/34.ö.e. 44. lap.

²⁶ MNL-MSZMP-KB 288.f.36/1973/34.ö.e. 45. lap.

szükségességére nem utal; implicit javaslata, hogy a petíció aláírását vagy terjesztését meggondolatlanságnak, a párttagok egyszerű tévedésének tekintsék az MSZMP helyi szintjein. Ennek ellenére minimum egy párttagot, Bauer Tamást a Közgazdasági Tudományos Kutató Intézet munkatársát kizárták a pártból.

A már idézett december 12-vel datált, az MSZMP Budapesti Bizottsága Propaganda és Művelődési Osztályától származó, Kornidesznek küldött beszámolóból, mely a párttag aláírókkal folytatott beszélgetések első tapasztalatairól szól megtudjuk, hogy

A Közgazdasági Tudományos Kutató Intézet két fiatal párttagja, Bondár Éva és Bauer Tamás – akik az elmúlt hetekben nem pártfórumokon ismételten, részletesebben kifejtették a népesedési határozattal szembeni oppozíciós álláspontjukat - a figyelmeztetést is szó nélkül vették tudomásul. Velük szemben az újabb pártszerűtlen fellépéseik miatt az alapszervezet pártfegyelmit kezdeményez. Az ELTE-n Vidrányi Katalin, aki 'minden adminisztratív intézkedésben a személyes szabadság megsértését látja' a beszélgetés után még gondolkodási időt kért.²⁷

A Közgazdasági Tudományos Kutató Intézet pártalapszervezetének 1973. november 29-i taggyűléséről készült jegyzőkönyvében olvashatunk Bauer „párttaghoz méltatlan” magatartásáról:

Bauer Tamás a KISZ alapszervezetünk nevében az V. kerületi KISZ Bizottság küldöttértekezletén elmondta véleményét az AB rendeletről. Elővett egy magnót és hozzászólását felvette és fel akarta venni magnóra azt is, amit az ő hozzászólásához mások szólnak. Tulajdonképpen nyílt volt a kerületi KISZ bizottság előtt, hogy ez bizalmatlanság.²⁸

2015-ben többen elmesélték, hogy hogyan zajlottak le a „beszélgetések”. Ma már a visszaemlékezőket is sokszor mosolygásra készítetik, letűnt idők abszurd anekdotáinak számítanak.

Bauer Tamás (Interjú 2015) olyannyira nem volt hajlandó megbánni, amit tett, hogy nem is egyszer, hanem *kétszer* zárták ki a pártból. A kizárás egyik oka, a rendőri nyomozás segítségének megtagadása volt: „[...] azért zártak ki a pártból, mert nem mondtam meg, hogy kitől kaptam [a petíciót], és kinek adtam vissza a végén”. A második kizárást az MSZMP különböző szintjeinek eltérő hozzáállása vagy a különböző szintek közötti kommunikáció elégtelensége magyarázza.

²⁷ MNL-MSZMP 288.f. 36/1973/34.ö.c.B/PMO/424.61. lap.

²⁸ BFL XXXV.10.c.1973/4.ö.c. 6-7. lap.

A petíció miatt zártak ki, tehát amiatt, hogy pártunk politikája ellen folytattam ezt a dolgot [az aláírásgyűjtést]. Akkor második lépésben a budapesti pártbizottságon visszavettek és enyhítették a büntetést a fellebbezésem hatására, szigorú megrovásra, de a Központi Ellenőrzési Bizottság, a KEB felülvizsgálta ezt, ott megint behívtak, és megint kizártak, úgyhogy kétszer zártak ki a pártból.

De állásából nem távolították el, amit, úgy gondolja, egy véletlennek köszönhetett:

Az a nagy szerencsém volt, hogy az intézetből nem dobtak ki, ami Nyers [Rezső] érdeme volt. Ő volt az igazgató akkor már, mert ugye '74-ben dobták őt ki a KB titkárságából és csináltak belőle Közgazdaságtudományi Intézet igazgatót, és amikor ez a másodfok volt, vagy harmadfok, akkor már ő volt az igazgató. Úgyhogy ilyen módon megtették nekem azt a szívességet, hogy kizártak a pártból, és emiatt soha később nem kellett magamnak föltenni azt a kérdést, hogy párttag legyek-e vagy sem.

A Soós Károly Attila, Közgazdasági Tudományos Kutató Intézet kutatója által a Kornidesznek írt december 12-i beszámolóban²⁹ nem szereplő második aktív aláírásgyűjtő a Baueréhoz hasonló bonyolult procedúrákon ment át, míg végül sikerült elfogadtatni a KISZ-titkárságról való lemondását, de állásától, ugyancsak Nyers Rezsőnek köszönhetően, nem fosztották meg.³⁰ A Kutató Intézet harmadik aktív aláírásgyűjtője, Bondár Éva „elég gyorsan elment” az intézetből.³¹ Bondár Éva „meggondolatlan” viselkedéséről az intézet pártalapszervezetének 1973. november 29-i taggyűléséről készült jegyzőkönyve számol be. Két vétket ró fel neki az alapszervezet:

Bondár Éva elvtársnő az Egészségügyi Szervezők Tudományos Egyesület által a népesedéspolitika aktuális kérdéseiről szervezett ankéton jelent meg, ahol az volt a cél, hogy megértessék a jelenlevőkkel, miért vált szükségessé e rendelet. Orvosok, egészségügyi, munkaügyi szakértők a maguk módján, eszközeivel próbálták e rendelet jogosságát felvázolni. [...] Bondár Éva nem ismerve fel a helyzetet, elrontotta azt a célt, amit a Párt tűzött ki. [...] Még ennél is tovább ment Bondár elvtársnő: faliújságot szerkesztett, ami az AB [szigorítási] rendelet elleni agitáció folytatása volt. Felvázolta hány egyszobás, kétszobás, 3 és több szobás lakás van és hány lakásban nincs fürdőszobamosdófülke Budapesten, a városokban és községekben, hány lakásban nincs

²⁹ MNL MSZMP Központi Bizottsága Közoktatási, Kulturális és Tudományos Osztály 288.f. 36/1973/34. ö.e. B/PMO/424.61. lap.

³⁰ Soós Károly Attila interjú 2015.

³¹ Soós Károly Attila interjú 2015.

WC, [...] nagy betűkkel! Nyilvánvaló volt az összefüggés az AB rendelet elleni tiltakozás és a faliújság között!³²

Nem párttag aláírók is kaptak büntetést, de ehhez valami külön ok kellett még. Klaniczay Gáborra például csak egy évvel később figyeltek fel, amikor barátjával, Pajkossy Gáborral tiltakoztak az ellenem, Körösi Zsuzsa ellen indított fegyelmi eljárás ellen (Interjú 2015). A bölcsészkar dékánjához beadott levelükben különösen azt a kitélt nehezményezte a dékán, amelyben az alkotmányra hivatkozva, legálisnak tekintették a petíciót és az aláírásgyűjtést. A büntetés az egyetem befejezése utánra „beigért” ún. tudományos továbbképzési ösztöndíj megvonása volt. „Különösen ezt az alkotmányra hivatkozást, ezt nagyon nehezményezte [Székely György, dékán, középkori történész, tanszékvezető]. Az érdekes egyébként, hogy az mennyire vörös posztó [volt], hogy hogy mernek itten ezek a taknyosok az alkotmányra hivatkozni.”

Lágh Júliával (Interjú 2015), aki szintén nem volt párttag, munkahelyén, a Kossuth Rádióban nem elbeszélgetett a párttitkár, hanem közölte vele, hogy az aláírásgyűjtés miatt megszüntették a munkaviszonyát. Az örömben az öröm az volt, hogy ezúttal, először, úgy érezhette Júlia, hogy nem férje (Konrád György) ügye, hanem saját tette miatt kapta a személyére kiszabott büntetést:

Telt-múlt az idő, nem olyan nagyon sok, és aztán egy szép nap [...] hivatott a párttitkár. A párttitkár engem?!? Nekem mi közöm a párthoz? Sejtettem, hogy ebből valami jó nem lesz, dehát na, hivatott, megyek. Azt mondja a párttitkár [...], hogy vegye tudomásul, hogy maga soha többet ebben a rádióban meg nem szólalhat és nem azért, mert a férje olyan, amilyen, pedig ő is megéri a pénzét, hanem azért, amit maga csinált és én ekkora dicséretet rég nem kaptam, tudod, milyen menő vagy, hogy végre saját jogon kapok ki, nem csak azért, mert a férjem felesége vagyok. [...] Én úgy tettem magam, hogy ugyan már, mit követtem el, mert azért arra az ember úgy már akkor is gőgösen vigyázott, hogy nehogy már azt higgyék ezek a hivatalosok, meg a rendőrök, meg az akármik, hogy ők vannak felül, dehát ők voltak felül, mert ő tudott kirúgni. Szóval úgy tettem, mintha nem érteném, és akkor meg is magyarázta, hogy ezeknek a hölgyeknek [Károlyi Mihályné, Duczynszka Ilona, Rajk Júlia] az aláírását beszereztem, ennyi volt.

Lágh Júlia visszaemlékezései a beszélgetés részleteit illetően, ismét igazolják a gyanút, hogy készültek a BM III/III-as alosztályán jelentések az aláírásgyűjtés heteiben. Különben honnan tudta volna a párttitkár, hogy Júlia kikkel íratta alá a petíciót? Több aláíró, aláírásgyűjtő részvétele nem járt

³² BFL XXXV.10.c.1973/4.ö.e. 6-7. lap.

következményekkel, vagy szinte alig; ők voltak Ránki Júlia szavaival (Interjú 2015) „a díszszembekendő a rendszer öltönyén [...], hogy... ne gyártsunk mártírt azonnal.” Vagy ezért, vagy mert nem volt munkahelyük (Márkus Piroska, Betlen Anna, Dobos Éva, Karakán Melinda), vagy azért, mert elhagyták az országot (Szil Péter), vagy azért, mert munkahelyük a Párt intézményei között feszülő konfliktusok miatt valahogy védelmet jelentett számukra (Csákó Mihály), vagy azért, mert, mint Ránki Júlia (Interjú 2015) esetében, munkahelyükön működött a dolgozók közötti szolidaritás, véletlenül akadt egy védangyal, aki olyan (nem feltétlenül hatalmi) pozícióban volt, hogy sikerült semlegesítenie a renitens személyek elleni vádakát és az őket megillető büntetéseket.

Sólyom Andrást (Interjú 2015), akkor a Magyar Televízió segédoperatőrét enyhébb elbírálás illette. A Televízió műszaki igazgatója hívatta be magához, és fenyegette meg elbocsájtással, de csak akkor, ha a jövőben hasonló megmozdulásban részt vesz. Ahogy Ránki Júliával (Interjú 2015), a Magyar Televízió kezdő újságírójával, Sólyommal is a petíció aláírása és annak – viszonylag enyhe – következménye értette meg a jovialis Kádár-rendszer paternalizmusának korlátait, hogy a sok – megengedett, megtűrt – fellépések mellett, valójában meddig lehetett elmenni a rendszer keretein belül.

Szász Domokos matematikus kutatóval (Interjú 2015) nem foglalkozott se munkahelyi párttitkár se más szerv. Sőt, meglepve tapasztalta három évvel később, 1976-ban, hogy amikor a KEOKH-ba behívták egy tudományos célú külföldi út kapcsán, és be akarták szervezni besúgónak, az abortusz-petícióban való aktív részvételét *nem* említették meg, mint zsarolási érvet. Hogy valójában nem tudtak-e róla vagy utasítást kaptak, hogy a petíció-ügyet nem kell tovább piszkálni, jobb, ha feledésbe merül, ezt nem tudjuk.

A Belügyminisztérium értékelése: személyes történetem

1974 tavaszáig lezajlottak a párttitkárok, igazgatók beszélgetései az aláírókkal, az elbocsájtások és az igazgatók többé-kevésbé „baráti” fenyegetései, majd az ügy elcsendesült nem csak pártvonalon, de az aláírók, aláírásgyűjtők tudatában is. Én voltam az utolsó a listán, az ELTE hallgatója akkor. Az ős és tél folyamán velem nem beszélgetett el sem az ELTE, sem a bölcsészkar párttitkára, sem a dékán. De 1974. február 5-én a Belügyminisztérium III/III-4-b alosztálya úgy dönt, hogy tájékoztató jelentést küld „Kőrösi Zsuzsanna munkahelyére, az ELTE Bölcsészettudományi Karára. Ebben javasoljuk az egyetem állami és társadalmi vezetői felé, hogy ellene indítsanak fegyelmi vizsgálatot.”³³

³³ ÁBTL-III/III-4-b alosztály, Budapest, 1974 február 5.

Azt, hogy hogyan éltem meg a fegyelmi eljárás közötti hónapokat 2014 szeptemberében egy interjúban elmeséltem a Klub Rádióban Mélykúti Ilonának. Röviden összefoglalva, a fegyelmi tárgyalás idejére meglehetősen magamra maradtam. Néhány nappal az államvizsga dátuma előtt két jó barátom, a már elhunyt Csalogh Zsolt és Pór György kísért el a tárgyalásra, ők vártak a folyosón. Egyikünket sem lepte meg, hogy a fegyelmi bizottság tagjai nem olvasták a petíció szövegét. A Belügyminisztérium nyilvánvalóan egyszerű formalitásnak tekintette a fegyelmi eljárást, a fegyelmi bizottság tagjait, az egyetem oktatóit nem tartotta érdemesnek arra, hogy elküldjék nekik a petíciót, amelynek alapján fegyelmi határozatot kellett hozniuk. Vajon ők maguk kérték-e?

Az ÁBTL őrzi az ellenem indított fegyelmi eljárással kapcsolatos iratokat, a besúgók jelentéseit a fegyelmi tárgyalás előtt, és a fegyelmi jegyzőkönyvét.³⁴ Ezekből érdekes, számomra eddig ismeretlen részletek tárultak fel. Köztük besúgók jelentései arról, hogy hogyan reagáltak ismerőseim, barátaim a fegyelmi eljárás hírére. Együtt éreztek velem, és azon gondolkoztak, hogy mit kellene tennem, hogyan kellene viselkednem a fegyelmi tárgyaláson ahhoz, hogy a lehető legenyhébb büntetést kapjam. A két (író és filozófus) barátom beszélgetéséről készített jelentés meglehetősen ma számomra, ugyanakkor adalék is arról, hogy a petíció-akció milyen, merészségnek semmiképpen sem mondható, a kiállásnak semmilyen esélyt nem adó, a kollektív fellépés gondolatát tökéletesen mellőző kontextusban zajlott le. Az 1974. június 14-én datált jelentés azt állítja, hogy a két beszélgető három gondolatot fejt ki, amiből a két utolsót idézném:

Felhívták [Körösi Zsuzsa] figyelmét arra, hogy [...] 2. állítson társadalmi védőt, aki az ő gyerekes meggondolatlanságára hivatkozik; 3. ő maga a szervezésben való részvételét tagadja, de egyéb vitába ne bocsátkozzon, tűrje el társadalmi védője bíráló megjegyzéseit.” A besúgó a továbbiakban néhány mondatot idéz egyikőjüktől: „Azt mondtam Zsuzsának [...], ha meg nem nyikkanna, volna valami esélye. Minden kérdésre egyetlen mondatot mondani: ‘én aláírtam, nem tudok róla, hogy bármibe ütköznék’ ... Le kell tagadni kapásból mindent.”³⁵

A besúgói jelentés mindkét szereplője időközben elhunyt, így 2015-ben sajnos nem tudtam már őket megkérdezni erről a több mint 40 évvel korábbi beszélgetésről.

Én egészen más stratégián gondolkoztam, ezt finomítottam néhány közeli barátommal. Nem akartam semmit tagadni. Büszke voltam arra, amit csináltunk, különösen a petíció 1553 aláírójára. A petíció legalista, „kandid”

³⁴ ÁBTL–3.1.7-T-9481/3/141. lap.

³⁵ ÁBTL–3.1.7-T-9481/3/131-133. lap.

szellemében a fegyelmi szabályzat komolyan vételét akartam folytatni. Az egyetemi jogszabályok a fegyelmi eljárást a bírósági perek mintájára határozták meg. Az én esetemben a Belügyminisztérium volt a – láthatalan – „ügyész”, a fegyelmi bizottság elnöke a „bíró”, a „vádlottat” pedig a „társadalmi védő” (egyetemi oktató vagy diák) védhette. Feltételeztem, hogy a tárgyalás feladata volt kideríteni a „vádlott” kihágását, hogy milyen jogszabály(ok)ba ütközött tette, majd hogy ennek megfelelően milyen büntetést érdemel. Ehhez a fikcióhoz akartam magam tartani.

A fegyelmi tárgyalás azonban nem így zajlott le. A jegyzőkönyv meglehetősen hűen tükrözi az tárgyaláson elhangzottakat:

K. ZS.: Nem ismerem a fegyelmi tárgyalás anyagát.

Elnök: Akkor hogyan fog felkészülni?

K. ZS.: Szeretnék kérni egy időpontot, amikor megismerkedhetnék ezzel az anyaggal, illetve társadalmi védőmmel megtekinthetnék az eljárás iratait.

Elnök: Ezzel kapcsolatban azt tudom közölni, hogy egy aláírásgyűjtési kampány megszervezéséről van szó, amely teljesen kimeríti a társadalmi rend elleni szervezkedést. [...] A Művelődésügyi Minisztérium utal, de nekem a dékán elvtárs adott felhatalmazást, hogy ezt a fegyelmi eljárást vezessem le. A dékán elvtárs pedig azt közölte velem, amit maga is tud és a bizottság is tud.

K. ZS.: Úgy érzem, hogy ennyi információ nem elegendő ahhoz, hogy a fegyelmi eljárást lebonyolítsák. Amennyiben gondolják, hogy elegendő, akkor ezt a részvételem nélkül is megtarthatják, mert én úgy érzem, hogy ebben az esetben nekem semmiféle szerepem nincs, ha itt utasításról van szó, de ebben az esetben viszont szeretném, ha ezt jegyzőkönyvbe vennék, hogy tulajdonképpen velem csak azt a tényt akarják közölni, hogy leérkezett a minisztériumból egy ilyen utasítás a dékán elvtárshoz, és a dékán elvtárs utasította Bati tanár urat [a három tagú fegyelmi bizottság elnöke], hogy folytassa le ennek a kijelentésnek alapján a fegyelmit, és én vegyem tudomásul. Ha ez a fegyelmi eljárás ilyen, akkor nekem nem kell megjelennem, írásban is tudomásul vehetem, de akkor kénytelen leszek fellebbezni a felsőbb egyetemi hatósághoz. [...]

Lengyel István: [...] így döntöttek bizonyos hatóságok, hogy ezek ilyen jellegű [értsd: titkos] iratok és ezt a bizottságnak nincs joga megkérdőjelezni, ezzel szemben a bizottság nem folytathat le bizonyítási eljárást, hogy bizonyos nyomozási hatóságok milyen iratokat hogyan kvalifikálnak.³⁶

Végül az 1974. június 17-ére tervezett tárgyalásra nem került sor. A „társadalmi védő” lemondott erről a kényes szerepről. Levélben közölte velem, hogy mivel a Szabad Európa Rádió hírt adott az ügyről és a fegyelmi eljárásról, ez utóbbi politikai ügyé vált, amelyben nem kíván részt venni. A

³⁶ ÁBTL –3.1.7-T-9481/3/141. lap.

döntést postán kaptam meg: a Magyar Népköztársaság népesedéspolitikája elleni tevékenységem miatt kizártak az ország összes egyeteméről örökre.

A petíció utórezgései, az ügy lezárása

Az elbeszélgetések, megdorgálások, állásokból való kirúgások hónapjai ezzel végleg lezárultak. A történet többé-kevésbé meg nem történtté vált. Van azonban még egy utórezgés. Dalos Györgynek (Interjú 2016) érdekes, számomra az interjúig ismeretlen emlékei vannak Fekete Gyula magatartásáról, állásfoglalásáról az Írószövetségben, ami hozzátartozik a petíció 1973. szeptember utáni történetéhez:

A legérdekesebb tapasztalatom az volt, hogy én megkaptam akkoriban, mint írószövetségi tag az Írószövetség választmányi üléseinek a jegyzőkönyvét, ami bizalmas [...] volt, és ott olvastam Fekete Gyulának a hozzászólását, aki felháborodott azon, hogy eljárást indítanak a petíció szerkesztői ellen, és követeli, hogy ezt a petíciót tegyék közzé, mert erről az ügyről vitát kell folytatni. [...] Más esetekben is láttam őt nagyon okosan viselkedni, tehát ő pontosan tudta, hogy neki érdeke az, hogy ez a petíció nyilvánosságra jusson, mert akkor ő is nekimehet a pártnak.

A szervezők közül egyedül Márkus Piroska (Interjú 2015) beszélt csalódásáról a petíció-akció elmaradt folytatásával kapcsolatban:

Az, hogy elmentem Magyarországról, annak nagyon sok oka volt, és nem volt közvetlen kapcsolata [a petícióval]. Aminek viszont volt kapcsolata a dologhoz, az az, hogy szinte semmi más nem történt, mint a petíció. Szóval amikor én benne voltam a petícióban, azt hittem, hogy ezután... majd valami mást csinálunk, meg még egy harmadik dolgot. Azt hittem, hogy benne vagyok egy csoportban.

Mikor én is megértettem, amit a gimnazista Márkus Piroska, hogy ennek a néhányak számára feminista, a többségnek inkább emberjogi, nő-, gyerek-, családvédelmi kalandnak nem lesz folytatása, úgy döntöttem, hogy elhagyom az országot, Franciaországba emigrálok. Akkor nem tudtam Klaniczay Gábor és Pajkossy Gábor 1974-es tiltakozásáról, Klaniczay csak jóval később, Párizsban beszélt nekem róla. Vajon, ha akkor tudok két diáktársam kiállításáról mellettem, ellensúlyozta volna-e csalódásomat, elkeseredésemet? Megváltoztatta volna-e döntésemet, hogy elhagyom az országot? Ezt ma már nem tudom megítélni. A Belügyminisztériummal való egy éves ide-oda levelezés után férjemmel, Pór Györggyel megkaptuk a kért kivándorló útlevelet, egy egyoldalas lepecsételt hivatalos nyomtatott ívet,

amely a személyi adatokon kívül egy nagybetűkkel szedett mondatot tartalmazott, miszerint az országba való visszatérésre ez az útlevél nem jogosít fel. Ezzel a papírral 1975 júniusában a Dunán elhajózhattunk Bécsig, onnan német barátokkal kocsival Németországba mentünk, ahonnan néhány napos németországi tartózkodás után Franciaországba. Valéry Giscard d'Estaing, az akkori Köztársasági Elnök programja szerint Franciaország *France terre d'asile* (menekültek földje) volt. Az ország befogadott, hamarosan politikai menedékjogot, majd 1978-ban állampolgárságot adott. Nemcsak minket fogadott be, hanem Dél-Kelet Ázsia menekültjeit, az emlékezetes *boat people* (csónakos emberek) tízezreit is.

Az emigrációs útlevelet, amelynek jogi lehetőségét férjemmel mi „fedeztük fel”, elsőként mi kérvényeztük nem családegyesítési, hanem politikai indokkal.³⁷ Nem tudtuk, hogy ezzel a kérvénnyel ötletet adtunk az ország vezetőinek. Ezután több ellenzéki filozófusnak, szociológusnak, írónak és családjuknak, valamint Halász Péter színtársulatának „felajánlották” a kivándorló útlevelet. Heller Ágnes (Interjú 2015) 40 évvel később így emlékszik vissza 1975-re, a kivándorlások évére:

Ezt még nem mondtam el neked. Hogy ott voltam, amikor búcsúztattunk téged. Ez olyan furcsa év volt [...] a búcsúztatások éve volt. Először elbúcsúztattunk titeket, azután elbúcsúztattuk Konrádékat és Szelényiéket. Aztán elbúcsúztattuk Márkusékat, Vajdákat, és mire mi mentünk, már senki sem volt, aki elbúcsúztatott volna bennünket.

Később Veres Júlia és Márkus Piroska is elhagyta az országot.

Miért nem lett folytatása az 1970-es években elképzelhetetlenül sikeres abortuszhoz való jogot védő petíció-akciónak? Azt gondolom, hogy valószínűleg azért, mert a Belügyminisztérium „összeesküvés-elméletével” ellentétben, nem volt egy előre elgondolt, kidolgozott program mögötte. Nem nyitott új politikai perspektívát. Így paradox módon legyintsünk-rá feminista kalandnak, női ügynek könyvelődöt el. Az 1973-ban végrehajtott tisztogatási akciók az úgynevezett „Lukácsista” filozófusok ellen, a bírósági eljárás Haraszti Miklós ellen, a március 15-i tüntetők tömeges letartóztatása, és a petíció résztvevői elleni szankciók, majd a szervezők egy részének emigrálása több évre jegelte a kollektív megmozdulás(ok) vágyát, ambícióját.

Dalos György (Interjú 2016) nem így gondolja. Szerinte azért nem lett folytatása, mert *nem* egy feminista mozgalom része volt, hanem egy elszigetelt akció:

³⁷ ÁBTL–3.1.7-T-9481/3/136-140. lap.

Kihúnyt, de a furcsa az, hogy a dolognak nem volt folytatása. Tehát a tiltakozás egyszeri volt [...], miután te ugye '75-ben hagytad el az országot, Juli elment, Piri elment és kifújta ez az egész történet. Na, most ez azért volt, mert nem volt feminista egyébként, mert nem volt a dolognak olyanfajta alapvetése, amiért az egyszeri tiltakozáson túl adott volna valami programot. A másik ok az volt, hogy ez nem volt ellenzéki időszak. Tehát ha ez '77-ben van, akkor ebből feminizmus lett volna vagy nőcsoport, mondjuk így. Tehát akkor itt lett volna az ellenzéknek egy nőcsoportja, ahogy az NDK ellenzékének volt nőcsoportja például.

Betlen Anna (Interjú 2015) emlékei részben megegyeznek Daloséval:

Nem, az abortusz petícióról az én emlékeim szerint soha nem volt szó [később]. Biztos, akik megírták a történeti visszaemlékezéseket, azok a kutatók, akik azzal foglalkoztak, hogy mi a magyar nőmozgalom története, ők nyilván beleütköztek ebbe az eseménybe, de soha senki az én környezetemben nem hivatkozott arra, hogy volt ez a petíció. Még azért fontos ehhez tudni, hogy [...] 1998-ban megint, szó volt az abortusz szigorításáról a parlamentben, és akkor azért volt megint egy nőmozgalmi fellendülés, [...] és akkor szó volt erről a petícióról is.

1979-ben a „kalandnak” mégis lett folytatása. Ekkor is egy petícióról volt szó, a cseh ellenállással való szolidaritás kifejezése, amelyet 250 értelmiségi írt alá („Magyarországi értelmiségiek”1979). Ezzel a petícióval szokták a Kádár-korszak magyar demokratikus ellenzékének megszületését datálni – mintha az 1973-as abortusz szigorítás ellen indított petíció nem létezett volna. Pedig az aláírók jelentős része hat évvel korábban aláírta vagy pártfogolta az abortusz-petíciót, nevük ott szerepelt az 1553 aláíró között. A két petíció, 1973 és 1979 közötti kapcsolatra való explicit utalást azonban nem olvastam se akkor, se később. Interjú-kérdéseim között sem szerepelt az abortusz-petíció és az 1979-es és a későbbi demokratikus ellenzék közötti kontinuitás kérdése. Heller Ágnes (Interjú 2015), Bauer Tamás (Interjú 2015) és Szebeny Jenő (Interjú 2015) azonban beszélnek róla. Bauer Tamás (Interjú 2015) szerint az 1973-as akció úttörő szerepet játszott:

Annyi kapcsolatot látok, hogy ez [az abortusz-petíció] az első fontos alkalom volt, amikor egy ilyen politikai aktus megtörtént. És utána azt hiszem, hogy a Charta következett '79-ben. Úgyhogy [az abortusz-petíciónak] [...] úttörő szerepe volt, azt hiszem.

Szebeny Jenő szerint az [abortusz-petíció] „egy folyamat kezdetén volt” és ennyiben „dicsőséges helye van azáltal, hogy elindult egy olyan folyamat, hogy az emberek elkezdtek megnyilvánulni és még egy diktatúra viszonyai között is egyre többen felvállalták azt.”

Ennek az írásnak az volt a célja, hogy egyfelől ne merüljön feledésbe a Kádár-rendszer és a magyar ellenzék történetének ez az 1973-as izgalmas epizódja. Másfelől egy ellen-narratíva megírása a Belügyminisztérium által konstruált, egy-két személy köré bagatellizált koncepcióval szemben, hogy az egykori résztvevők segítségével megértesse, a várakozásainkat felülmúlóan sikeres akció, az 1553 aláírás megnyerése éppen azért volt lehetséges, mert nem egy-két személy akciója, hanem a kollektív cselekvés műve volt. Ha lesznek hozzászólások, és előkerülnek újonnan talált dokumentumok, akkor két irányban látom folytathatónak az itt elkezdett munkát. Egyrészt a történet részleteit lehetne pontosítani, másrészt folytatni lehetne magát a történetet 1989. után, amikor az abortusz-petíció számos aláírója, aláírásgyűjtője, támogatója fontos politikai szerephez jutott a megváltozott politikai rendszerben. Vajon hogyan érvényesítették a másfél évtizeddel korábbi eszményeiket?

Felhasznált irodalom

- Acsády, Judith. 2016. „[Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk? Az államszocializmus demokratikus ellenzékének elmaradt nőemancipáció-reflexióiról.](#)” *Socio.hu. Társadalomtudományi Szemle* 2. Letöltés: 2019. december 10.
- Csizmadia, Ervin. 1994. *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok.* Budapest T-Twins.
- Fekete, Gyula. 1972. *Éljünk magunknak?* Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Heller, Mária, Némédi Dénes & Rényi Ágnes. 1990. „[Népesedési viták Magyarországon 1960–1986.](#)” *Adatbank. Erdélyi Magyar Elektronikus Könyvtár.* Letöltés: 2019. december 10.
- „[Magyarországi értelmiségiek nyílt levele a Charta 77 aláíróihoz.](#)” 1979. *Magyar Füzetek.* Letöltés: 2020. december 28.
- Sasvári, Edit. 2000. *Miért éppen Pór? A kádári „üzenési” mechanizmus ermészétéhez,* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1956-os intézet és Oral History Archivum.
- Puntigán, József. 2017. „[Negyven éve jelent meg a Charta 77 első nyilatkozata.](#)” *Körkép.sk.* Letöltés: 2020. december 28.

Kovács Ágnes Zsófia

Szegedi Tudományegyetem

A láthatóság joga Michelle Obama *Így lettem* című önéletrajzában

Michelle Obama *Így lettem* (*Becoming*) című önéletrajzírása 2018-ban jelent meg, a kötet kb. 400 oldal szövegét 63 darabból álló képmelléklet illusztrálja. A könyv a szerző társadalmi láthatatlanságának leküzdéséről szól. A dolgozat a szövegben és a fotómellékletben vizsgálja a láthatatlanság leküzdésének megvalósulását. Azt elemzi, hogyan viszonyulnak a képek a főszövegben megfogalmazott történethez. A főszövegben az elbeszélő hang jelentéskonstruáló szerepe a címben szereplő „létrejövés” (magyar fordítás: így lettem). Az elbeszélő „létrejövésének” folyamata alapvető témája az afroamerikai önéletrajzírói hagyománynak. Az elbeszélő énkonstrukciója narratív és vizuális performativitásnak eredménye. A képeken az énkonstrukció hangsúlyozottan női: előtérbe kerül a női test (a ruha, a mozgás, a mimika, a smink), valamint a hagyományos női privát szférába tartozó cselekvések (gyereknevelés, kertészkedés, főzés, lakberendezés, játékonyság, gyógyítás, sport) közéleti szerepe. A dolgozat emellett érvel, hogy a képkockákon konkrét küzdelem folyik a társadalmi láthatóságért. A „láthatóság jogának” nevezett hatásmechanizmus során a hagyományos privát szféra elemei társadalmi kezdeményezésekké alakulnak és hatékonyan ellenszegülnek az amerikai publikus szféra afroamerikai nőkre vonatkozó leegyszerűsítő és ellenséges képi sablonjainak. A dolgozat tézise szerint Michelle Obama önéletrajzában a képek a szövegnél határozottabb módon állnak ellen az amerikai publikus szféra rasszista sztereotípiáinak, amikor társadalmi kérdések keretében mutatják be Michelle Obama privát életének elemeit.

Bevezetés

Michelle Obama nevét és arcát mindannyian jól ismerjük: az Egyesült Államok ex-elnökének felesége, népszerű médiaszereplő, sikeres előadó. Obama 2018 karácsonyára életrajzi kötettel ajándékozta meg rajongóit. Az amerikai elnökfeleségek számára szinte kötelező publikáció azonban meghaladja a szokványos elnöki háttérsztori kereteit, mert Michelle története saját életének fordulatain keresztül adott sztereotip társadalmi szerepekből való kilépés lehetőségeit vizsgálja és mutatja be. Ugyanis a kötet nemcsak Barack és Michelle Obama felemelkedésének krónikája, hanem sokkal inkább azt próbálja feltárni, hogyan válhat egy chicagói munkáscsaládból származó

afroamerikai nőből amerikai elnökleléség. A siker nyilvánvalóan garantált, a visszatekintő történet a megvalósult szerepelhagyás bevált, bár teljességgel nehezen megismételhető receptjét tárja elénk.

Jelen dolgozat mégsem arról szól, hogy miként válják az egyszerű olvasóból a könyv praktikus tanácsainak hatására népszerű elnökleléség. A dolgozat a könyvben elmesélt nagybetűs „változás” jelenségét vizsgálja, amikor számba veszi, milyen történetekkel és képekkel illusztrálja Michelle Obama mint közszereplő az általa képviselt társadalmi osztályhoz, rasszhoz, társadalmi nemhez kötődő szerepelvárásokat és ezek változásait. Hogyan láttatja saját döntéseit, milyen megfontolások mentén választ először iskolát, majd hivatást, miért hagyja el az ügyvédi pályát, miért segít férjének személyesen is a választási kampányban, majd hogyan alakítja ki magának elnökleléség-projektjeit.

Az életrajz központi fogalma a láthatóság, amely tematikusan és materiálisan is megjelenik. Tematikusan a láthatóság fogalma a szöveg harmadik részében kap hangsúlyt, ahol összekapcsolódik a társadalmi változás problémájával. Az elnökleléség-korszakról szóló harmadik részben a szöveg kritizálja az úgynevezett 'amerikai tekintet' (*American gaze*) jelenségét. Az 'amerikai tekintet' kifejezés a szövegben arra vonatkozik, vajon hogyan látja az amerikai (USA-beli) nagyközönség egy afroamerikai közszereplő alakját. Michelle az amerikai közvélemény elfogult tekintetével dacolva meséli el, miként tette saját magát másképpen láthatóvá az amerikai nagyközönség számára, milyen értékek és előre tervezett stratégiák segítségével fordította át kezdeti, szerinte sztereotíp és meglehetősen negatív közképét egyénibbre és pozitívabbra. Materiálisan ezt a publikus láthatóságot jelenítik meg a kötet illusztrációi, amelyek Michelle Obamát a szereotípiákon túl, az életrajzban ismertett tevékenységek közben, családban, közösségben, valamint a mikrofon társaságában mutatják. Michelle Obama könyve a szerző társadalmi láthatatlanságának leküzdéséről szól, de ugyanakkor saját példájával sarkallja is olvasóit saját társadalmi láthatatlanságuk leküzdésére.

Ha a szöveget saját irodalmi kontextusában próbáljuk értelmezni, ahogy Eric Lamore Barack Obama írásaival megtette (Lamore 2016, 3), akkor Michelle Obama láthatóvá válásának története az afrikai amerikai irodalomban gyakran használt rabszolgánarratívából kinőtt afrikai amerikai önéletrajz változataként is olvasható. A hagyományos 19. századi afrikai amerikai rabszolgánarratíva kötelező történeti elemekkel dolgozik, ilyenek a családi háttér bemutatása, az iskoláztatás története, az életfelfogás-változás magyarázata, a hitelesség fontossága. Ezeket az önéletrajzi történeteket gyakran képek is hitelesítették, legfőképpen a szerző képe a borítón, s a 20. században esetleg néhány, változást illusztráló fotó a mellékletben. Obama önéletrajzában is fellelhetőek a rabszolgánarratíva-hagyomány elemei, melyek

közül a legfontosabb a ‘változás’ (illetve megtérés, vö. *conversion*) bemutatása (ehhez ld. Kovács 2018). Michelle Obama önéletrajza az elnökefeleség munkáját nem az elnök tevékenységének alárendelve, hanem Michelle életútjának keretében teszi érthetővé. Az életút jól értelmezhető szabadulástörténetként, amit a műfajban szokásos címkép (1. kép) mellett hatvankét képből álló jókora fotómelléklet is alátámaszt. Adódik a kérdés, hogy milyen kölcsönhatás alakul ki szöveg és képek között: vajon a változás történeteit miképpen kommentálják a változás képei? Illetve, ha a változás a társadalmi láthatóság megvalósulásáról szól, akkor hogyan válik láthatóvá a társadalmilag láthatatlan egyén a kötet képeiben? Milyen képet alakít ki a fotómelléklet Michelle Obamáról? A konkrét képeken túl hogyan fonódik össze a kötetben csak említett képek kommentárja a láthatóság-problémával?

A dolgozat hipotézise szerint a kötetben a láthatóvá válás, mint kompozíciós szál a szövegben állandóan ismételt hallhatóság-probléma párjává válik. Más szóval: a képmelléklet a láthatóság problémáját hangsúlyozza a szövegbeli hallhatóság tematikája mellett, a ‘Találd meg a hangod’ üzenet társaként. Az első két szöveges részhez kapcsolódó képek a privát szférát mutatják be, családi fényképalbum-jelleget kölcsönöznek a mellékletnek, majd megjelenik a szociális és társadalmi ügyek iránti elköteleződés szükséglete is a kommentárban. A harmadik részhez kapcsolódó képek a szociálisan aktív közszereplőt érinthetőnek mutatják a publikus szférában is, megmarad a családi közeg bemutatása, a konkrét projektek dokumentálásában az emberi interakciók kerülnek előtérbe. A képsort a magányos szónok és közösségi cselekvő kettős képe zárja, amely kiemeli az egyéni felelősség szerepét a közösségi projektekben.

A dolgozat három lépésben vizsgálja a láthatóság problémáját Michelle Obama szövegében. Az első rész a kép–szöveg interakció elvi vonatkozásait térképezi fel, ezen belül kitér a képek használatára az afroamerikai önéletrajzírás tradíciójában. A második rész összefoglalja a kötetben felvázolt sikertörténet afroamerikai elemeit. A harmadik a kép–szöveg kölcsönhatást vizsgálja Obama önéletrajzában.

A látás joga: kép és szöveg kölcsönhatása és az afroamerikai önéletrajzírások

Kép és szöveg: ikonotext

Peter Wagner áttekintő írása szerint az ikonotextus szűkebb definíciója: „kép használata egy szövegben vagy ennek fordítottja hivatkozás vagy utalás útján, explicit vagy implicit módon” (2015, 318). Wagner a fogalom

tágabb definícióját fogadja el, mely szerint nem kell konkrétan megjelennie egy képnek a szövegben ahhoz, hogy ikonotextként működjön, hanem a kép szöveges említése is beletartozik az ikonotext tartományába (2015, 318). Az ikonotextusok potenciálja abban rejlik, hogy a kép-szöveg viszony többjelentésű. Dekonstruktív beszédmódban ezt úgy is mondhatjuk, hogy a kép nem ablakot nyit a szövegre, hanem eltorzítja azt (Mitchell 1984, 507). Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy a torzításnak általában van valami oka. W. J. T. Mitchell megfogalmazza: „szemantikai szempontból [...] nincs esszenciális különbség szöveg és kép között”, szöveg és kép egymáshoz való viszonya az érdekes, mert „abban különböznek, amit kommunikálnak” (1984, 529). Ez a bizonyos miért-aspektus, vagyis a kép és a szöveg közti különbség ideológiai vetülete. Ahogy Nicholas Mirzeoff kifejti: a vizualitás a látás jogának az ellentéte, mert „a vizualizáció megalkotásának képessége a vizualizáló autoritását bizonyítja” (Mitchell 1984, 2). A feminizmus második hulláma tovább problematizálja a látás jogának fogalmát, amikor a női testek vizualizált reprezentációiban lehetséges (ideológiai) ellen-narratívák létrejöttét tanulmányozza (Kérchy 2017, 5). A tradicionális szöveg-kép viszony teoretizálásában Kérchy és McAra a női test felforgató szerepét „a női test transzmediális hatalomszerzésének” nevezi (Kérchy 2017, 5. Tehát a szöveg-kép viszonyban nemcsak azt a kérdést tehetjük fel, hogy miért más az elmondott és az azt illusztrálni szándékozó kép által kommunikált jelentés, hanem azt is, egy női testet ábrázoló illusztráció milyen ellenállást kelt az őt körbefolyó szöveggel szemben.

Michelle Obama önéletrajzírásának képeit mint ikonotextusokat értelmezem. A borítókép és előzékek, valamint a könyv közepén található képmelléklet összesen 63 darab képet tartalmaz. Ezek három különböző fajta ikonotextusra oszthatóak. Az első csoportban együtt szerepel a kép és a szöveg: a képmellékletben többmondatos, nem a főszövegből vett kommentár szerepel minden egyes fotó mellett. Ilyen szerkezetű a borítókép is, amely a címlap része, itt a szerző neve és a könyv címe a szöveg. A második típusban a kép elkülönül a szövegtől: az első-hátsó előzékek nem tartalmaznak szöveget, de kapcsolódnak a főszöveg fejezeteihez. A harmadik típus az említés: a főszövegben történetet olvasunk egy politikai karikatúráról, majd Alma Thomas *Resurrection* című festményéről is. A képek száma, a kép-szöveg viszony változatos megjelenései mindenképpen indokoltá teszik, hogy megvizsgáljuk a kép-szöveg kölcsönhatást a kötetben. Előbb azonban érdemes röviden kitérni az afroamerikai önéletrajzokban megfigyelhető kép-szöveg viszony bemutatására, mert ez a kontextus segít az Obama-könyv képmellékletére vonatkozó kérdés kidolgozásában.

Kép és szöveg az afroamerikai önéletrajzíráásokban

Az afroamerikai önéletrajzírás az amerikai irodalom egyik legrégebbi műfaja, amely a rabszolgaságból megmenekült egyén saját szabaddá válásának történetét rekonstruálja a fehér olvasóközönség számára. Az irodalomtörténet-írásban a rabszolga-narratíva két fő fajtáját szokás elkülöníteni: a korai, 18. századi vallomásos típust és a 19. századi politikai változatot. A korai változat a megtérés vallásos élményének keretében tárgyalja a fizikai és földrajzi megszabadulást, míg a későbbi politikai önéletrajz a vallási keretet háttérbe szorítva a politikai változás szükségességét illusztrálja a konkrét szabadulástörténettel. Nagy hangsúlyt kap az élmények személyessége, az elbeszélő saját hiteles történetével tanúsítja a rabszolgaság borzalmait. Az elbeszélő megbízhatóságát pedig minden esetben egy fehér szerkesztő garantálja a szöveghez csatolt bevezetőben. A rabszolgánarratíva politikai válfajának legismertebb példája Frederick Douglass *Narratívája*,¹ amely a baltimore-i fiatalember öntudatra ébredésének és szökésének történetébe ágyazva mutatja be a déli rabszolgatartó társadalmi berendezkedés igazságtalanságát, embertelenségét, vallási értelemben vett lelketlenségét (Douglass 2003, 102). Ezzel indítja fehér olvasóit arra, hogy saját életükben is tegyenek valamit a rabszolgaság embertelenségét megtestesítő intézménye ellen.

A kézikönyvek általában Douglass könyve alapján fogalmazzák meg a rabszolgánarratíva általános jellemzőit: a családi háttérből és a kisgyermekkor alapélményéből kiindulva az eszmélés lépéseit látjuk, amelyek közt fontos szerepet kap az írástudás elsajátítása és a vallásos érzület kialakulása (Gould 2007, 17, Bollobás 2005, 181, Andrews 1989, 25). Az epizódok bővelkednek a fizikai és lelki nyomorúság grafikus leírásaiban, ami érzelmi reakciókat vált ki az olvasóban (Andrews 1989, 26). Ezt a célt szolgálja a történet végén a szabaddá vált egyén reflexiója is saját elért „szabadságának”, önállóságának jellegével kapcsolatban. Ez nyilvánvalóvá teszi az elbeszélő tapasztalatát, miszerint a szabadság elérése folyamat, melynek lépései közelebb visznek egy idealizált szabadság-elképzeléshez, de megvalósítani sosem fogják azt maradéktalanul (Douglass 2003, 96).

A 19. századi rabszolgánarratíva érdekessége, hogy amikor női hang meséli el, a szabadulás története más mintázatot mutat, mint az önálló hős Douglass-féle öntudatra ébredése. A női rabszolgánarratívában a megszabadulás nemcsak fizikai, földrajzi és vallási értelemben, hanem szexuálisan is zajlik. Tudvalevő, hogy a női rabszolgák tulajdonosaikat szexuálisan is szolgálták. A születendő gyermek édesanyja jogi állását (azaz

¹ Sajnos nincs magyar fordítása, pedig mind Douglass, mind Jacobs könyve alapmű az amerikanisztika mai kánonjában.

annak hiányát) örökölte, azaz ő is rabszolga lett. Az ültetvényes vagyona gyarapodott minden egyes születéssel, teljesen függetlenül attól, ki volt a gyermek apja. A gyermekek pedig ugyanolyan kereskedelmi forgalomban voltak, mint szüleik. A női rabszolganarratívában a szexuális erőszak, az anyaság tapasztalata, a gyermektől való elszakítás folyamatos veszélye (Bollobás 2005, 188) mind befolyásolja a szabadság iránti vágy jellegét s megvalósulását, valamint a politikai változás indoklását is.

Az elmondhatóság problémája is bonyolódik a nők szabadulástörténeteiben, hiszen a 19. század első felében egyáltalán nem volt illendő beszédtéma a szexualitás, nemhogy az ezzel kapcsolatos esetleges hatalmi visszaélések bármilyen taglalása. A 'igaz nő' középosztályra jellemző kultusza (*cult of true womanhood*), melynek négy fő értéke a jámborság, tisztaság, engedelmesség és a háziasság (Welter 1966, 152), a szexualitás területén a lányok számára szüzességet, a feleségek számára az engedelmisséget írta elő a tisztesség egyetlen járható útjaként. A szexuálisan védtelen rabszolgánő azonban nem volt abban a helyzetben, hogy tisztességes nő válhassék belőle (Sherman 1990, 167), s önéletrajzírásában is konfliktust jelentett az, hogy bármennyire is szeretné elvben, a gyakorlatban nem tud azonosulni a női szentimentális irodalom alapértékeivel. (Weinstein 2007, 117). A női rabszolganarratívában tehát nemcsak a rabszolgaság intézményének igazságtalanságairól, hanem a rabszolgaság női tapasztalatának szexuális vonatkozásairól, az ezzel járó társadalmi marginalizálódásról is fel kellett libbenteni a fátylat, de csak annyira, amennyire ezt a kor irodalmi konvenciói lehetővé tették. A legismertebb ilyen női rabszolganarratíva Harriet Jacobs (által Linda Brent álnéven publikált) *Incidensek*, amelyben a szerző pontosan elmondja, mennyivel jobb volna neki személy szerint elhallgatni múltjának a kor nézőpontja szerint „szégyenteljes” történetét, s kizárólag azért vállalkozik erre, hogy saját példáján keresztül sok ezer sorstársának kiszolgáltatott helyzetére is felhívja a figyelmet. (Jacobs 2001, 2–3) Érdekesség, hogy a művet az irodalomtörténet csak 1987-es új kiadása óta tartja számon valódi rabszolganarratívaként, addig hamisítványnak, azaz fiktív szövegnek gondolták, megkérdőjelezve a történet hitelességét (Yellin 1987, 14).

A rabszolganarratíva jelensége igen sokrétű és izgalmas, nem véletlen, hogy a 20. század második felében a polgárjogi mozgalmak kontextusában számos afrikai amerikai szerző nyúlt vissza ehhez az akkor már porosnak számító formához. A hetvenes-nyolcvanas évek új-rabszolganarratívái a régiekhez hasonlóan egykori rabszolgák éntörténeteik, de annyiban eltérnek azoktól, hogy a klasszikus rabszolganarratíva személyes hitelesség iránti igényét is problematizálják (Rushdy 1999, 7; a soul-regény kapcsán szintén felvetődik a hitelesség feladásának problematikája, ld. Federmayer 2019, 42). Az új rabszolganarratívák fiktív történetek az afrikai amerikai múltból, a

széppróza nyelvi eszközeivel végzett kísérletek az afrikai amerikai múlt el nem mondott részleteinek képzeletbeli rekonstrukciójára (Morrison 1995, 90) Az új rabszolgánarratíva legismertebb példája Toni Morrison Pulitzer-díjas regénye, *A kedves*, 1987-ből. Morrison egy korabeli újságcikk apropóján sokszereplős történetet sző egy gyermekét elpusztító rabszolgánőről (Abádi 1995, 380), akinek a valós történetét saját elmondásában már sohasem ismerhetjük meg, csak feltételezéseink lehetnek róla a rendelkezésre álló írásos emlékek alapján (Kovács 2007, 28). A rendelkezésre álló írott, ám nem feltétlenül hiteles vagy kizárólagos emlék alternatívájaként szolgál a regényszöveg, mely így nemcsak alternatív emlékezési mintát ad a rabszolgánő példáján át a traumatikus afrikai amerikai múltról, hanem ugyanakkor az emlékezési folyamat mechanizmusaira is reflektál. Hasonló módon, a rabszolgaság történelmi traumája központi trópusává válik több kortárs afroamerikai szerzőnél is (ld. Bülgözdí 2019, 67).

A rabszolgánarratívák illusztrációi a könyvnyomtatás technológiai fejlődésével összhangban változtak. A korai képreprodukciós technológia nehézségei ellenére a címkép (*frontispiece*) már a korai narratívák kiadásain is szerepel. Ezek a képek dauerrotípiá alapján készített metszet külön lapon szereplő sokszorosításai voltak. A szerző arcképe hitelesítette a szöveget (Casmier-Paz 2003, 92), mint például az első rabszolgánarratíva szerzőjének, Olaudah Equianoé az esetében is.

1. kép

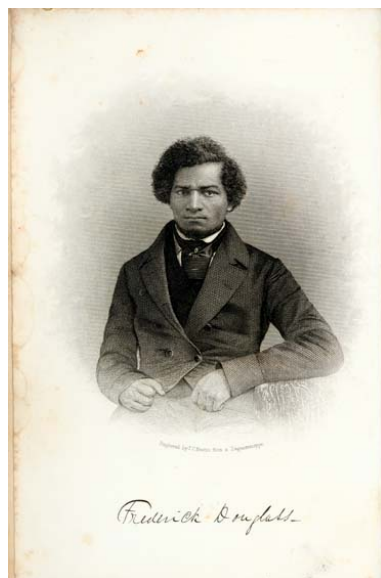
Equiano a kifinomult úriember.
Forrás: Equiano 1789.

Equiano képe felvetette a Bibliát olvasó s európai ruhát viselő jómódú afrikai figurájának ellentmondásosságát: az ábrázolt szerző európai vagy afrikai, írástudó vagy barbár, civilizált vagy vadember (Casmier-Paz 2003, 90)?

Hasonlóan többjelentésesek a fent már említett Frederick Douglass önéletrajzainak címképei. Douglass teljes mértékben tisztában volt a képi ábrázolás fontos szerepével a 19. századi Amerikában (USA), emellett pedig a képeknek és a képnézés gyakorlatának társadalmi változást generáló szerepet tulajdonított, többek között „Képek és haladás” című esszéjében. (Wallace & Smith 2012, 6 kommentálja és közre is adja a szöveget; ld. Douglass 1861) Nem meglepő tehát, hogy amikor Douglass három változatban, három különböző címmel jelentette meg önéletrajzát (*The*

Narrative of the Life of Frederick Douglass, American Slave, 1845 bev. William Lloyd Garrison; *My Bondage and My Freedom*, 1855, bev. James M'Cune Smith; *Life and Times of Frederick Douglass*, 1881, bev. George L. Ruffin), a kötetekhez három különböző borítókép is dukált. A legismertebb a kép elegánsan öltözött dacos-komoly arckifejezésű mulatt fiatalembert örökít meg a második, 1855-ös változat címképén (2. kép). A bevezetőt író Mr. Smith Douglass kimagasló nyelvi- és íráskészségét furcsa módon fehér apjának örökségeként magyarázza. A portré ellentmondásossága itt abban áll, hogy a rabszolga felsőbb osztálybeli öltözéke, aláírása, arcvonásai mind elbizonytalanítják az olvasó elvárásait, aki határozottan színesbőrű, rongyos ruhás, írástudatlan szerzőt vizionálna a kötetnek (Casmier-Paz 2012, 101–2).

A 19. század nyolcvanas éveire a féltónusú nyomástechnika lehetővé tette a képek olcsó reprodukcióját a napilapok és folyóiratok mellett a könyvnyomtatásban (Trachtenberg 1992, 122), és a rabszolanarratívákban megszokott címképekhez is használták ezt a technikát (Foy 2016, 91). A 20. század elejére „a képes illusztrációk az afrikai amerikai önéletrajz fő jellemzőivé váltak”, írja Foy (2016, 89). Ebben az ún. Jim-Crow korszakban, amikor a faji megkülönböztetésnek a mindennapi élet minden apró részletére kiterjedt szabályrendszere érvényesült az USA-ban, a rabszolanarratívából kialakult századfordulós afrikai amerikai önéletrajz már az afrikai amerikaiak társadalmi felemelkedésének lehetőségét bizonyította, afrikai amerikai középosztálybeli egzisztenciákat mutatott be. A címkép ekkor a felemelkedett színesbőrű egyént tette „az érzékek számára közvetlenül elérhetővé, összekapcsolva a fekete testet annak narratívájával” (Foy 2016, 90). Foy William Edwards önéletrajzában elemzi a régi/új elmaradott/modernizált ellentétpárokat, amelyek a szerző felemelkedését illusztrálják. Foy szerint az afrikai amerikai középosztálybeli szereplő láthatósága Edwards munkájában problémává válik, mert pontosan a felemelkedés egyik jele az, hogy az elbeszélő maga nem kíván többé látható lenni, hanem jó módú otthonának homlokzati képével illusztrálja saját magánszférájának tradicionálisan középosztálybeli áthatolhatatlanságát (Foy 2016,

2. kép

Frederick Douglass az 1855-ös
My Bondage elején.
Forrás: Douglass 1955.

92). A fotómelléklet tehát problematizálja a rasszra vonatkozó láthatóság elvárását, amely áthatja az afroamerikaiak mindennapjait a századfordulón.

Michelle Obama önéletrajza természetesen nem rabszolgánarratíva. Ám Obama írása alapvetően hasonlít a rabszolga-narratívákhoz abban, hogy egy racialis felemelkedési önéletrajz, melynek tekintélyes képmelléklete meggyőzően mutatja be a felemelkedett fekete egyént, összekapcsolva a fekete testet annak narratívájával. A láthatóság kérdése témaként is megjelenik benne, s a képekről Michelle Obama nem hiányzik, ellenkezőleg, szinte mindegyiken ott mosolyog. Adódik a kérdés: vajon ez az önéletrajz hogyan viszonyul a bőrszínre vonatkozó láthatóság többségi elvárásához?

A társadalmi felemelkedés története az *Így lettemben*

Azt kérte, hogy mi is vegyünk ebben részt. Mint mondta, a következő választás előtt állnak a jelenlévők: vagy feladjuk, vagy dolgozunk a változás érdekében. (118; 128)²

A sikersztori

Michelle Obama életének fő csomópontjait rekonstruálva több szerkezeti párhuzamot fedezhetünk fel az afrikai amerikai önéletrajzírói hagyomány és a sikerkönyv között. Ilyen hasonlóság a családi viszonyok tisztázása, a tanulás fontossága, valamint az önreflexió, a pszichologizálás. A kép-szöveg viszony megvizsgálása előtt célszerű röviden áttekinteni a tematikus párhuzamokat, és kiemelni a legfontosabbakat, hiszen ezek kommentárja lesz a vizuális anyag.

Michelle Robinson Chicagóban született, s a város hetvenes években elszegényedő negyedeit magába foglaló részen, az úgynevezett Déli oldalon (*South Side*) nőtt fel. Családfájában rabszolga, őslakos és fehér felmenők egyaránt találhatóak (Swarns 2012). Michelle mindkét apai nagyapja egy szebb jövő reményében költözött fel délről északra, Chicagóba, és azt remélték, hogy egyetemi diplomát szerezhetnek, de a faji diszkrimináció miatt végül szinte minden álmukról le kellett mondaniuk. Michelle-t munkásosztálybeli szülei kis kétszobás lakásban nevelték, egy bátyja van. Michelle történetében kiemelkedően fontos szerepet kap a tanulás, mert az iskolai siker tette számára lehetővé a kilépést a Déli oldal társadalmi közegéből, tulajdonképpen nagyapái álmainak megvalósítását.

² Obama életrajzára a továbbiakban az angol kiadás (Obama 2018a) és a magyar kiadás (Obama 2018b) oldalszámaival hivatkozom, köztük pontosvesszővel.

A tanulás fontossága tehát családi hagyomány, ezért négyéves korától zongorázni tanult, olvasni is tudott már iskola előtt. Iskolai pályafutásának kezdetéről részletesen beszámol, mert az általános iskolai tanítónő első nap emlékezetes olvasási feladattal mérte fel a gyerekek képességeit, ahol Michelle rögtön kudarcot vallott:

Minden erőlködés nélkül elhadartam, hogy piros, zöld, kék. A lilán azért egy másodpercre elgondolkodtam, míg a narancssárga már nehezen ment. Ám teljesen csak a fehér kártyánál fagytam le, a torkom azonnal kiszáradt, az ajkam eltorzult, képtelen voltam megformálni a hangot, miközben az agyam vadul kattogott, próbált felszínre hozni egy színt, ami hasonlított arra, hogy v-h-i, ahogy a white szó írásképe adta volna. Szó szerint megnémultam. Furcsa gyengeséget éreztem a térdemben, mintha össze akarna rogygni. De mielőtt ez megtörténhetett volna, Mrs. Burroughs közölte, hogy leülhetek. És pontosan ebben a pillanatban megjelent előttem a szó a maga tökéletes valójában. *Fehér. Whiiite!* A szó, amit kerestem: fehér. (18; 32)

Másnap újra jelentkezett a feladatra, hibátlanul elolvasta az összes szín nevét, és ő kapta a nap legügyesebb kisdíákjának járó jutalmát.

Michelle életének e korai szakaszában a történet keretét az oktatási intézményekben szerzett tapasztalatok szolgáltatják. Megtudjuk, hogy második osztályban új tanítónőt kapott az osztály, aki, mivel képtelen volt fegyelmezni, lemondott arról, hogy bármit is megtanítsa a gyerekeknek. Michelle panaszkodott emiatt édesanyjának, aki bement az iskolaigazgatóhoz és hosszas vita árán elérte, hogy Michelle-t és néhány társát egy másik, kiemelt tantervű osztályba tegyék át. Itt a lány jól teljesített, majd nyolcadikban felvették a város egyik erős kísérleti középiskolájába. Innen a Princetonra jelentkezett, ahová a pályaválasztási tanácsadó munkatársának véleménye ellenére nyert felvételt, s ahol szociológiából szerzett BA diplomát. Ezután a Harvard Jogi Karát végezte el, majd friss ügyvédként a patinás chicago-i Sidley & Austin cégnél helyezkedett el, ahol 24 évesen hatszámjegyű fizetéssel kezdett.

A könyv első fejezetében Obama az iskolai siker zálogát az erőfeszítés-jutalom összefüggésben határozza meg. Alapélmény számára, írja, hogy a befektetett erőfeszítés mindig megtérül, a siker kalkulálható, a kérdés mindig csak a befektetett erőfeszítés mennyisége (92; 103). Minden sikerül, ha elég jól felkészül rá: „ha több időt szánok mindenre, segítséget kérek, valahányszor szükséges, megtanulom gondosan elemezni a feladatokat, és nem halogatok semmit” (78; 90). A zongoraleckék, az olvasási feladatok, az iskolai projektek, a vizsgák mind ezt a tételt igazolják számára. Minden feladat esetében elemzi a célt, a lépéseket, a nehézségeket, s erős teljesítménykényszer hajtja a iskolában és munkahelyein is. Különösen szereti a sok előkészítést igénylő

hosszútávú feladatok végzését. Saját magát részletorientált embernek, lelkes listapíálónak nevezi (89, 191; 100, 201).

Az individuális befektetés-jutalom elv mögötti egyszerű ok-okozati összefüggést kissé összezavarja találkozása Barack Obamával. Az egyetemista gyakornokfiút Michelle irányítja a Sidley & Austinnál. A fiú szakmailag kiváló teljesítményt nyújt, ám mégsem érdekli az ügyvédi lét erőfeszítés-jutalom kontinuum, a jogi szőrszálhasogatás nem lebecsülendő anyagi jövedelmezősége. Ehelyett a közösségszervezés módjai, társadalmi hatékonysága foglalkoztatják. Michelle egy lakossági fórumon érti meg Barack elképzelését. Barack a helyieket győzködi arról, hogy kezdeményezzenek: adjanak be pályázatot az önkormányzathoz, nyújtsanak be panaszt, gyűjtsenek adományokat, hogy változzon kicsit az életminőség:

Azért ment oda, hogy meggyőzze a jelenlévőket arról, hogy a történeteink összekötnék minket, és az így kialakult kapcsolatainkon keresztül *meg lehet szabotálni az elégedetlenséget*, és valami hasznos ügy szolgálatába állítani. [...] Barack hangja egyre erőteljesebb lett, ahogy a beszéde végéhez közeledett. Nem volt prédikátor, de egyértelműen prédikált valamiről – egy jövőképről. Azt kérte, hogy mi is vegyünk ebben részt. Mint mondta, a következő választás előtt állnak a jelenlévők: vagy feladjuk, vagy dolgozunk a *változás* érdekében. „Mi a jobb számunkra? – tette fel a kérdést az összegyűlteknél. – Beletörődünk abba, hogy a világ márpedig ilyen, vagy azért munkálkodunk, hogy a világ olyan legyen, amilyennek lennie kellene?” (116, 118; 126, 128, *kiemelések tőlem*)

Barack nem az egyéni, hanem a közösségi erőfeszítés-jutalom összefüggésében gondolkodik. Ebben a keretben már nem kizárólag az egyén társadalmi felemelkedése a cél, hanem az adott közösség céljainak elérése, a közösség életszínvonalának javítása, a siker pedig a változás elérésével egyenlő. A társadalmi mobilitás jelentése átértelmeződik ebben a keretben: az egyéni ‘felemelkedés’ haszna nem csupán az egyéni boldogulás, hanem az, hogy a jobb pozícióban lévő egyén többet és hatékonyabban tehet a közösségért, a változásért.

Michelle-t meggyőzi Barack, az ihletett szónok. Nemcsak feleségül megy hozzá, hanem innentől kezdve saját életében is próbálja a sikert nem egyéni vonatkozásában megvalósítani, így Barack és Obama közössége kiterjed az elvek szintjére is (Davidson 2018). Ennek megfelelően Michelle Obama munkahelyet és fizetési kategóriát vált: a jogi cég helyett közösségszervező munkát keres, és talál is, feleannyi pénzért. Az áldozatot azért vállalja, mert itt hasznosnak érzi magát. Először a chicagói Polgármesteri Hivatalban, majd egy nonprofit szervezetnél, végül a Chicagói Egyetemen, majd annak Orvosi Karán kap vezetői állásokat. Innen vált át az elnökségre.

munkakörbe 2008-tól, ahol több közösségépítő projektje fut majd a nyolc év alatt: a mozgás és sport népszerűsítése mellett az egészséges étkezés elősegítése, a katonacsaládok integrációja és a kisebbségek segítése az oktatásban lesz a három fő irány.

A könyv végén a tanulság nem az, hogy amerikai elnök(feleség)nél magasabbra nem juthat az ember, hanem az, hogy ezt a különleges utat egészen köznapi módszer tette lehetővé. Michelle esetében ez a módszer a személyes hang megtalálása által az egyéni élettörténet kohéziójának megfogalmazását jelenti, „afféle fekete kulturális prófétai” minőségben, mint Janie Hurston *Their Eyes Were Watching God*-jában (Hurston 1937; vö. Gaál-Szabó 2019, 36). A kampányidőszakban elbeszélői módszerét szakértők segítségével is fejlesztette (ld. Democratic Convention Speech 2007, 270, 279), majd First Ladyként profi stábbal tovább gyakorolt (ld. Democratic Convention Speech 2012). Az elbeszélői módszer azonban az elnöki feladatok lezárultával is használható és használandó közösségi feladatokban, ahogy ezt maga az önéletrajz is példázza. Ám a módszer talán legfontosabb jellemzőjét a könyv angol címe, a *Becoming* érzékelteti: a folyamatos aspektus a saját hang használatának folyamatszerűségére utal, a történet nem lezár, hanem ‘még éppen zajló’ jellegére. A megtévesztően egyszerű módszer visszáságait Kaplan egy szóba tömöríti: szerinte az asszimilációs diskurzus valósul meg Michelle szövegében, mely nem problematizálja az afroamerikai rassz valós konfliktusait a mai USA közéletében (Kaplan 2019). Más olvasók nem ennyire kritikusak, elismerik Obama módszerének hatékonyságát mint „puha” hatalomgyakorlást (St. Felix 2019), a Guardian publicistája szerint tevékenysége „élettel tölti meg a halott elnökfeleség-szerepet” (Hirsch 2019).

Michelle Obama önéletrajza az elnökfeleség munkáját nem az elnök tevékenységének alárendelve, hanem Michelle életútjának keretében teszi érthetővé. Az életút jól értelmezhető szabadulástörténetként (Kovács 2018), három felvonásban: először Michelle a tanulás segítségével kiszabadul a South Side-i szociális közegből, azután Barack segítségével megszabadul az egyéni társadalmi felemelkedés mítoszától, míg végül saját hangját használva saját élettörténetének tanulságaiból építkezve megfogalmazza a közösség iránt elkötelezett érdekérvényesítő egyén pozícióját, új utakat nyitva saját maga és (elméletben) minden egyes olvasója számára. Tehát a kötet nem rabszolganarratíva, ám sok elemet emel át a rabszolganarratívák jellemzői közül, ahogyan az afroamerikai önéletrajzírássok általában (legyenek azok férfi avagy női változatok). Michelle Obama könyvében az átalakulás, a saját női elbeszélői hang megtalálásának témája ezek közül az integrált jellemzők közül a legfontosabb. Ennek a hallhatóság témának a párját képezi a láthatóság-problematika, nagyrészt képekben kódolva.

A társadalmi felemelkedés képei az *Így lettemben*

A könyv hatvanhárom képet tartalmaz: ez a fotóalbum-jelleg már önmagában indokolja a szöveg – kép viszony vizsgálatát, amit természetesen kiegészítenek az afrikai amerikai önéletrajzi hagyomány képhasználatával kapcsolatos ismereteink.

Borítókép

3. kép

A kötet jól ismert borítója.

Forrás: Obama 2018.

A könyv legfontosabb és legismertebb illusztrációja a borítókép. A beállított portré szemből az arcot, a vállat, a karokat ábrázolja, a szerző neve és a könyv címe, valamint az Oprah Könyvklub emblémája a kép része. A kép háttere és a betűk világos pasztellszínűek. A képen dominál a fehér ruha és a világoskék háttér, amelybe majdnem beleolvadnak a fehér betűk. A pasztellszínnek határozott kontrasztot alkotnak Michelle Obama sötét bőrszínével, kiemelve azt. Emiatt a borítóképet a fehér-fekete kontraszt határozza meg, a világos háttérben a fekete hajzuhatag, feketén árnyalt szemek, a barna tónusú bőr ellentétet képez. A kontrasztosság mellett hangsúlyozottan nőies is a kép: Michelle Obama jól ápolott ötvenes, profi sminkje határozott és

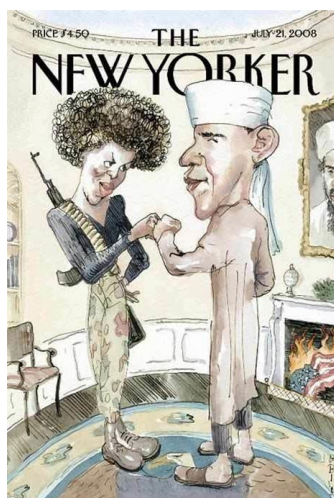
természetes, az arc jókedvű, mosolygó. Egy meztelen vállat is megmutat a kép, amin nem lepődünk meg, mert Michelle Obama köztudottan szeret ujjatlan ruhákat viselni. A borítókép tehát nem egy formális, hivatalos fotó az elnök feleségéről, hanem egy vonzó, játékos, hivatalosságra látszólag nem sokat adó színesbőrű nő portréja, akinek a történetére méltán lehetünk kíváncsiak.

Az afroamerikai önéletrajzok autentikus történeteit minden esetben a szerző portréja vezette be a címképen. Fentebb már láttuk, hogy Equiano esetében a jól szituált angol úriember öltözete alkotott kontrasztot a sötét bőrrrel és a hangsúlyosan afrikai arcvonásokkal, ezt az ellentétet tetézte a kezében tartott nyitott *Biblia*. Douglass portréján a nem-afrikai arcvonások és elegáns öltözet gondolkodtatta el az olvasót a szerző helyzetével kapcsolatban, míg Harriet Jacobs rabszolgányról szóló történetét egy tiszteletreméltó

matróna képe hitelesítette. A címkép minden esetben elgondolkodtatott, vizuálisan felvetett egy kérdést, amelyet a szöveg volt hivatva megválaszolni.

Michelle Obama könyvének címlapján a fekete-fehér kontraszt és a nőiesség hangsúlyos, de nem találunk rajta semmiféle nyilvánvaló ellentmondást, ami azonnal kérdésfeltevésre ösztönözne. Talán a meztelen váll, a hosszú hullámos haj és a benne majdnem eltűnő karika-fülbevaló gondolkodtat el: ez a kép nyilvánvalóan nem azt a dühös afrikai amerikai nőt ábrázolja, akinek a karikatúrájával a 2008-as választási kampányban a média riogatta az amerikai választókat (Kelly 2017).

A könyvborítón látható portré játékos Obamája nem visel afrofrizurát, jellegzetes karika fülbevalója háttérbe szorul, gondosan manikűrözött kezén a lakk világos árnyalata pontosan illik a fotó háttéréhez: sokkal inkább kihívóan nőies, mint militáns. Korábbi színes ruhái helyett visszafogottabb a fehér, melyet a könyvbemutatókon is előszeretettel viselt (Cartner-Morley 2018). Obama leginkább Toni Morrison hősnőjére emlékeztet a *God Help the Child*-ból (2012), aki úgy lendíti fel karrierjét a szépségiparban, hogy lecseréli ruhatárát, és ébenfekete bőréhez kizárólag a fehér különböző árnyalatait viseli. A könyvben Bride így emeli ki bőrszínét, s a sötét bőrtónus, ami addig előítéletek és anyai szeretetmegvonás forrása volt, az üzleti siker kulcsává válik. Az *Így lettem* borítóképén egy hasonlóképpen sikeres és elegáns afroamerikai asszony képe köszönti az olvasót.

4. kép

A *The New Yorker* címlapja
a mérges afroamerikai nő
fenyegető képével,
2008. július 28.
Forrás: NPR

Képmelléklet

A könyv második legfontosabb képes szekciója a középbe beillesztett, oldalszám nélküli tizenhat oldalnyi színes kép, összesen ötven darab (én az 1–16 oldal jelzést fogom használni). A képek szorosan követik az életrajz narratíváját: egyéni út, közös út, közösségi út fejezeteihez kapcsolódnak, bár természetesen nincsenek elkülönítve fejezetekre és éles tematikus váltásokat sem érzékelhetünk köztük. Ami viszont különlegessége a képmellékletnek, az a kommentár: ugyanis minden egyes kép mellé egy-két összetett mondatnyi apró betűs megjegyzést fűz az elbeszélő, amelyek nem idézetek a főszövegből,

hanem konkrétan a képekről szólnak. A továbbiakban a képek és a főszöveg, valamint képek és kommentárjaik viszonyát vizsgálom.

Jellemzően három kép szerepel egy oldalon, ezt variálja négy oldalon négy darab, két oldalon pedig két fotó. A család és az iskolák bemutatása az első bemutatott terület (3 oldal, 9 kép), amely Barackkal közös fotóval végződik. Ezután következnek jelenetek a házasság, család, dolgozó anya témakörökben (2 oldal, 7 kép), melyet tizenegy oldalon közéleti témák, a kampány (3 oldal, 9 kép), az eskütétel (1 oldal, 2 kép), majd a Fehér Házban lemorzsolt hétköznapiak és projektek (7 oldal, 23 kép) követnek. Az utolsó oldalon található két kép Michelle-t mint szónokot és mint felvonulás résztvevőjét ábrázolja. Tehát ha csak a képek elrendezését tekintjük, akkor is látható, hogy bár a könyv kerettörténete a saját hang megtalálása, a képek legnagyobb része mégis az elnökefeleség napjait dokumentálja, és ezen belül nagyobb képmérettel kiemeli az eskütétel pillanatát és Michelle társadalmilag aktív egyéni és közösségi (szónok/aktivista) szerepvállalását.

A képek első ránézésre ismétlik a főszöveg narratíváját, három fő blokkban mutatják be Michelle és családja útját az Fehér Házba. Mennyiségi eloszlásuknál már láttuk, hogy a családi és iskolai háttér bemutatását követi a munkahelyek és család, azután a kampány és elnöki projektek plusz család rész (11/16 oldal, 68%). Az első részben a családi és iskolai képsorok kiemelik a munka-etika („apám betegsége ellenére egyszer sem hiányzott a munkahelyéről”, 1. old.) és a szociális elköteleződést („fehér-elvándorlás”, „színesbőrű lányok a főiskolán”, „maradunk az Euclid Avenue-n a South Side-on”) aspektusát. Ezután következnek a dolgozó anya képei. Itt érdekes az is, amiről nincs kép, hiszen sem a Harvard Law School, sem a Sidley & Austin nem jelenik meg kép formájában (igaz, a Harvardon töltött évek a szövegben sem kapnak helyet), csak Michelle szociális fordulata utáni munkahelyei szerepelnek a fotókon.

A képek 68%-át kitevő választási kampány és elnökség részben minden oldalnak címet lehet adni, mindegyiknek pontosan megfogalmazható témája van (6–16):

6. Út a jelöltségig
7. A demokrata elnökjelölt kampánya: a nyilvánosság és a segítők
8. Család a kampányban, a választás napja
9. Beiktatás
10. Az elnök családjának hétköznapi kalandjai
11. Projektek és találkozások híres emberekkel
12. Projektek és találkozások köznap emberekkel
13. Mindennapok a Fehér Házban
14. Segítők a mindennapokban

15. Család és normalitás az elnöki közegben
16. Michelle feladatai: egyedül és közösségben

Nem céloim minden egyes képi elemet a narratívához illeszteni, ugyanakkor megfigyelhetőek ismétlődő képi motívumok. Először is, a képek visszatérő témája a család és a munka közötti határ elbizonytalanodása. Jellemzően a gyerekek is szerepelnek a közéleti fotókon (beszéd, iktatás, iroda), a Fehér Ház tere értelmeződik át az ő szempontjukból, és két oldal is (9., 11.) a család és az ők köznapi, nem politikához kötődő, tevékenységeikről szól. Ebből a szempontból a leglátványosabb kép az, amelyik az Ovális Irodában készült (9. oldal): a család hétköznapi ruhában tesz-vesz a tévénézők által ismert térben, amelytől a kommentár szerint Barack igyekezett távol tartani a családot, de láthatóan nem mindig sikerrel. A család mellett természetesen a hivatalos projektek is bemutatást nyernek: minden egyes híres ember vagy kezdeményezés-projekt szlogenszerű bemutatást kap: egészséges táplálkozás, testmozgás, katonacsaládok, kisebbségi iskolák. A képek itt összefoglalják a főszöveg legfontosabb témáit.

További általános jellemző, hogy nagyon sok személy szerepel a képeken Obamáékkal egy társaságban. Neves és névtelen emberek egyaránt megjelennek a különböző tevékenységek katalógusában. Gyakori a testi érintés, az ölelés megjelenése is. A 10–11. oldalon hat képből öt ölelős, az első kommentárja be is vezeti a témát, utána ez szövegszerűen elsikkad, de a képeken ott marad, s Michelle iskolás lányt, gyászoló anyát, saját lányát öleli, kutyát páttyolgat. Az ölelés erejét nem a szavak, hanem a képek közvetítik.

A nyilvánosság és a láthatóság is nagy szerepet kap a fotókon. A kampány során médiamunkások csoportjában reggeliző Obamák és Bidenék képe és egy másik reggelizős felvétel emlékeztetnek arra, hogy az elnökjelölt minden szava, minden mozdulata nyilvánossá válik, hisz nemcsak stábja, de a média is követi a kampány állomásain.

5–6. kép

Reggeli kampányidőszakban.

Forrás: Obama 2018.

A két reggeliző fotó közti különbség az, hogy az elsőn látszik a média, a másodikon pedig nem, de mivel a média jelenlétét megmutató kép szerepel előbb, a másodiknál már odaképzeltük a képet készítő fotóst a fotósok csoportjába, akik erről a reggeliről tudósítanak – tehát újraértelmezzük az elsőre nyilvánvaló látványt (7. és 8. oldal). Ezt a hatást fejt ki a 7. oldalon „Obamáék titkosszolgálati ügynökökkel a reptér betonján” témájú képe is, ahol messziről lefényképezve látszik, hogy a könnyedén mosolygó pár testőrök gyűrűjében halad előre: bár közelről csak a pár látszana, messziről a közreműködők is megjelennek.

Az utolsó oldal kettős képe a társadalmi elköteleződés Michelle Obama által preferált lehetséges útjait mutatja be. A fotópár egyike Obamát a szónoki emelvényen egyedül, egy mikrofon társaságában ábrázolja, míg a pár második képén családja, barátai, politikai szövetségesei és támogatói társaságában a polgárjogi mozgalom emlékére szervezett felvonuláson vesz részt. A magányos-közösségi ellentétet erősítik a színek, szereplők, mozgások is.

7–8. kép

Michelle Obama a magányos hős és Michelle az aktivista közösségben.

Forrás: Obama 2018.

Az első felvételen Michelle Obama egyedül áll, nem mozog. Fekete ruhát visel fekete háttér előtt, hiányzik arcáról a megszokott mosoly. A komoly arckifejezés aggodalmat, felelősségérzetet tükröz. Michelle Obama nem beszél: talán ezután fog vagy már be is fejezte. Michelle a kép sarkában látszik, a kép nagyobb része üres, s ez az üres rész jelöli a feltételezett hallgatóságot, amely a szónoklatot most fogja meghallgatni vagy épp most hallgatta meg. A kép komor, sötét, a közéleti beszéd feladatát felelősségteljes egyéni munkaként mutatja be. A képpár másik felvételén csoportos felvonuláson (*march*) nagy csapat ember menetel jókedvűen, színes ruhákban, kivéve Michelle-t, aki itt szintén feketében van. A felvonulás a közösségi emlékezés egy aktusa, családi, baráti, társadalmi cselekmény. A kép tere ki van töltve, a kompozíció egyensúlyban van, a tömeg a fotó előterében lévő üres tér felé mozog. Az összegyűlt emberek céltudatosan menetel valami felé, a tevékenység örömmel

tölti el a résztvevőket. Az utolsó két kép mintegy összefoglalja a könyv tézisé: változást bármilyen szinten csak akkor tudsz elindítani, ha elmeséled a saját történeted, megtalálod a saját hangod, s ezáltal példát tudsz adni másoknak arra, hogy ők is megtegyék ugyanezt – együtt, egymás motivációit kiegészítve a változtatási potenciál s a változás még markánsabb lehet. A változás egyéni történettel indul, de közösségi tétben valósul meg.

A képek kommentárjai megjegyzésekkel hitelesítik a megörökített eseményeket, kiegészítve a főszöveg történeteit. Ha a fotó hivatalos eseményről szól, a megjegyzés általában személyes részlettel kapcsolatos, fordított esetben többször személyes képről általános megjegyzés szerepel. Az első családi részben a közeli rokonok és jellemzésük mellett két iskolai csoportkép is helyet kapott. A hat év különbséggel készült felvételeken az olvasó elsőre nyilván Michelle-t keresi, ám a kommentár ebben nem segít, mert a csoportok összetételének változására koncentrál, elmagyarázza a „fehér menekülés” jelenségét a South Side-ről a hetvenes évek elején, amikor is a fehér középosztálybeli családok tömegesen hagyták el a városrészt. A két csoportképen jól látszik a változás, a később készült képen „nincs diverzitás” (melléklet 2. old.), írja Obama, azaz eltűnt az összes fehér arc. Csak e fontos szociológiai információ és a kép újranézése után kapunk segítséget abban, hogy Michelle-t is megtaláljuk a sok kis arc között, ahogy eredetileg vártuk volna.

Hasonlóképpen ötvözi a személyest és az általánost az elnöki eskütételről készült családi kép. A fotó az eskütétel pillanatát a család nézőpontjából, mint közös családi akciót jeleníti meg, mert amíg Barack mondja a szöveget, Michelle tartja a Bibliát, a lányok nagyon figyelnek, mintha drukkolnának, hogy minden jól sikerüljön. A kommentár pedig a kép egy mellékes, de személyes dimenziójára hívja fel az olvasó figyelmét: arra, hogy Sashát, a kisebbik gyereket dobogóra kellett állítani, hogy jól fotózhatóan a többiek magasságában legyen az arca. Az oldal másik képe is az eskütétel napját mutatja, a bálozó elnöki párt, akik tíz bálban lejtettek táncot aznap éjjel. A képen fekete-fehér ruhás csacsogó kettősük elkülönül az egyenruhás katonák vigyázzba merevedett csoportjától, s a kommentár is a hivatalos pillanatok mögötti emberi jelenlét fontosságát emeli ki. Érdekesség, hogy a kommentár szerint Jason Wu romantikus fehér ruhakölteményének is szerepe volt a nagy napon abban, hogy a hivatalos formagyakorlatok nem tudták elnyomni az egyéni érzelmek, viszonyulások szerepét. Egy kritikus szerint bár sok női olvasó Michelle Obama stíluskalauzára lett volna kíváncsi, csupán ezen az egyetlen (kulcs)helyen utal a szöveg a ruhák performatív erejére, amit pedig Michelle tudatosan alkalmaz fellépései során (Cartner-Morley 2018). Összességében a kommentár és kép megértési folyamata a példákban azt teszi

szükségessé, hogy a kommentár miatt újra szemügyre vegyük a képet, és azt, amit első látásra megértettünk róla, újraértelmezzük.

Előzések

A keménykötésű könyv belső borítóinak mindkét oldalán további képek sorjáznak. Tizenkét darab kisméretű fekete-fehér kép népesíti be világoskék háttéren az első és a hátsó borítót. A könyv kulcsemberei és kulcsmotívumai ismétlődnek itt. A Robinson család és Michelle iskolái kerülnek elénk az első előzéken, az Obama család és az elnöki szerepek a hátsó előzéken tekinthetők meg. A legutolsó képen Michelle mint szónok a mikrofont próbálja ki mosolyogva, öntudatosan. Az előzések képei ismerősek, megerősítik a főszöveg kulcsszavait, s továbbmutató végpontként a közösségnek szóló beszéd további lehetőségeit emelik ki. A képek segítik az olvasót abban, hogy felelevenítse az önéletrajz fő kijelentéseit.

Feketén-fehéren

9. kép

Alma Thomas, *Újjászületés*. 1966.
Forrás: The White House Historical Association.

A szövegben szerepel még egy kép, a hatvanharmadik, amely láthatatlan marad. Alma Thomas *Újjászületés* című festménye nem illusztráció a könyvben, csupán említés formájában jelenik meg, de mint ikonotextus együtt kezelhető a képmellékletekkel. Ezt a képet Obamáék a kis elnöki ebédlőben akasztották ki a falra, amikor a publikum elől addig elzárt területet megnyitották. A helyiség berendezését, színvilágát átalakították, hivatalos vendégfogadásra is használni kezdték. Ennek az új koncepciónak volt a része az új kép is, amely a Fehér Ház Gyűjteményét gazdagítja.

A kép a felkelő Napot ábrázolja, s e metafora persze sok lehetséges értelmezésre nyitott. Ez a Nap egy afrikai amerikai polgárjogi mozgalmakban aktív festőnő, Alma Thomas képen kel fel, amely az Obama éra Fehér Házának falán lóg. Ez ugyan szűkíti, (de nem zárja le) a lehetséges értelmezések számát – mindenesetre nagy eséllyel azzal a változással van kapcsolatban, amelyet Obamáék programjukban elképzeltek, s melyet Michelle Obama könyve több frappáns formában is újrafogalmaz. Csak néhány példa a szlogenekből: „Az elégedetlenség helyett változtass!”,

„Mozdulj meg!”, „Képes vagy rá!”. A változás itt igen tág értelmű, mert jelentése a személyes átalakulástól a politikai változáson át társadalmi változtatásig ível. Még vallási aspektusa is van, hisz a ‘*resurrection*’ kifejezés a vallási újjászületés élményét is jelenti az angolban. A rabszolganarratívákban kötelező elem volt a földrajzi és pszichológiai felszabadulás mellett a szabadság vallási aspektusát is tematizálni. Alma Thomas képe tehát mindenképpen illene a képmellékletbe is mint illusztráció, hiszen, bár nem Obamákat mutatja, elvi szinten mégis róluk, az általuk képviselt közéleti átalakulásról szól. A kép láthatatlansága a kötetben belül inkább csak kiemeli fontosságát: a kép láthatatlan jelenléte a láthatóság problémájára hívja fel a figyelmet.

A láthatóság joga: női szempontból látni és látszani

Az életrajz központi fogalma a láthatóság, amely tematikusan és materiálisan is megjelenik a kötetben. Tematikusan a láthatóság fogalma a szöveg harmadik részében kap hangsúlyt, ahol összekapcsolódik a társadalmi változás problémájával.

Az elnökefeleség-korszakról szóló harmadik részben a szöveg kritizálja az úgynevezett amerikai tekintet (372) jelenségét. Az ‘amerikai tekintet’ kifejezés a szövegben arra vonatkozik, vajon hogyan látja az amerikai (USA-beli) nagyközönség egy afrikai amerikai közszereplő alakját. Egy afroamerikai nőt például az amerikai közvélemény nehezen tud lekicsinylő sztereotípiák nélkül szemlélni. Michelle esetében az amerikai tekintet a választási kampány során vált bántóan egyoldalúvá, amikor többek közt nemzeti érzés nélkülűnek, nőietlennek, mérges fekete nőnek titulálták, írja ő maga (s rengeteg kritikát meg sem említ) (264–265; 272–273). Ebből az időszakból származik a mindnyájunk számára jól ismert „When they go low, we go high” („Ha ők mélyre süllyednek, mi akkor is magasan tartjuk a mércét, és nem engedünk az elveinkből” 407; 407) fordulat. Michelle önéletrajzában az amerikai közvélemény elfogult tekintetével dacolva meséli el, ő maga miként tette saját magát ‘másképpen láthatóvá’ (267–269, 372, 275–277, 374) az amerikai nagyközönség számára, milyen értékek és előre tervezett stratégiák segítségével fordította át kezdeti, szerinte sztereotíp és meglehetősen negatív közképét egyénibbre és pozitívabbra.

Materiálisan ezt a publikus láthatóságot jelenítik meg a kötet illusztrációi, amelyek Michelle Obamát a sztereotípiákon túl, az életrajzban ismerttetett tevékenységek végzése során, családban, közösségben, valamint a mikrofon társaságában mutatják meg. A képek arról az oldaláról mutatják be Michelle Obamát, amelyet az amerikai tekintet nem látott még 2008-ban, s amelyet Michelle „megvalósított”, azaz sok munkabefektetéssel láthatóvá tett

az amerikai tekintet számára 2018-ra (372, 373-374). „Ne engedjünk a sztereotípiáknak, váljunk láthatóvá, hallhatóvá”, fogalmazza meg iskolásoknak elmondott szövege (318, 324–325). Michelle Obama saját maga alkotta és mutatta meg új szerepeit fehér házi projektjeivel és magával a könyv megírásával (s persze a 2019-es kiadással sikeres könyvturnéval) is. A képmelléklet fontos szerepet játszik Michelle újfajta láthatóságának megkomponálásában: amellett, hogy megismétli a kötet kulcsszavait, reflektál is a láthatóság problémájára. Ahogy az eddigiekben érzékelhető volt, számos kép játszik a ‘mit látsz és azt ki láttatja veled’ kérdéssel (melléklet 7. old.). Emellett számos kép kommentálja a képek újranézegetésére, újraértékelésére készített, s megint elgondolkodtat azon, hogy amit a képeken látni vélünk, mennyire részleges tud lenni. Alma Thomas *Újjászületés* c. festményének beidézése a szövegbe metaforikusan további elemet csempész be a láthatóság fénykörébe, amikor finoman utal a változtatás kényszerének esetleges tágabb motivációira.³

A kötetben a képek valóra váltják azt, amit a szöveg a láthatóságról csak megfogalmazni tud. A szöveg visszatérően amellett érvel, hogy a történeteink összekötnek bennünket. A változás úgy lehetséges, ha megosztjuk a történeteinket: „a történeteink összekötnek minket, és az így kialakult kapcsolatainkon keresztül meg lehet zabolázni az elégedetlenséget, és valami hasznos ügy szolgálatába állítani” (116, 126). A szöveg szerint a saját hang megtalálása egybeesik a saját történet megtalálásával: amikor életünk történetének elbeszélését valamilyen tanulságra futtatjuk ki, már megtaláltuk a saját hangot, amivel kötődhetünk egy érdekközösséghez (legyen az városi

³ A magyar kiadás a HVG könyvek sorozatban jelent meg, pár héttel az angol változat után. A kötet designja ugyanaz, mit az angolé, kivéve a borítón a HVG könyvek logó fekete csíkját, ami kissé rombolja a borító eredeti fehér-pasztell könnyedségét, és mindenképp eltolja a fekete-fehér elemek finoman megválasztott eredeti arányát. A képanyag teljesen megegyezik az eredetivel, a képek elhelyezése és mérete az oldalakon is változatlan. A képmelléklet maga azonban hátrébb került, a harmadik rész elé, s így a választási sikerről szóló beszámoló után diadalmasan előlegzi a kormányzás pillanatait. Az angol változatban a képmelléklet a második rész kétharmadánál, kicsivel a kötet félén túl található, esetlegesen tűnő módon beékelve a folyó szövegbe, kevésbé didaktikusan, mint a magyar változatban. A fordítás gördülékeny, jól olvasható, pontos. Ám a cím fordítása nehézséget okoz, hisz az angol folyamatos/befejezett aspektus magyar nyelvtanban külön igei formaként nem létezik, a folyamatos leendés (*‘becoming’*), az éppen történik jelentése elvész a magyar ‘így lettem’ formulában, amely inkább befejezettséget sugall (Papp 2018). Nehéz lett volna egy vagy két szóban megfogni ezt a jelentéselemet, hisz például a ‘létrejövés’ kifejezés, ami közelebb lenne az eredetihez, a magyarban meglehetősen esetenként hangzik. Tehát gyakorlati szemszögből nézve a cím fordítása jó kompromisszum, mert bár a folyamatosság aspektusa eltűnik belőle, kárpótol ezért a frappáns, személyes, köznapi szófordulat. A fentebb idézett „When they go low” jelmondat fordítása esetében pont az ellentétes hatás érvényesül, itt a magyarban hosszas körbeírás igyekszik pontosan visszaadni az eredeti fordulat jelentését, annál kevésbé frappáns formában.

kerület, olvasókör, vagy akár – de elsősorban *nem* – politikai párt) is. A történeteket nem csak hallhatóvá, hanem láthatóvá is kell tenni, hogy mások megérthessék őket a mi szempontjaink szerint, s ne csupán saját előítéleteiknek megfelelően értelmezzék azokat. A könyv szövegében végbemegy a saját történet megismertetése a nagyközönséggel, míg a mellékelt képek konkrétan láthatóvá teszik ezt a saját történetet.

A láthatóság megvalósulásának sajátosan női vonatkozása is van a szöveg ikonotextjeiben. Két területen mutatkozik legjellemzőbben a női irányultság: a női test reprezentációiban és a domesztikus szféra képi beemelésében a látni engedett területre. A test reprezentációjának szempontjából a képek hangsúlyosan sikeres professzionális közeposztálybeli afroamerikai nőként mutatják be Michelle Obamát. Mindez a média 2008-as militáns „mérges afroamerikai nő” szereotípiájával szembemenő énkonstrukció. A militáns afroamerikai nő leegyszerűsítő sablonját tudatosan, képileg is ellentételezik a könyvmelléklet Michelle Obamát ábrázoló darabjai; harcos és mérges amazon helyett tökéletesen sminkelt, sima hajú, ízléssel öltözött, mindig mosolygó, tradicionális fehér női szépségideálnak megfelelő közéleti szereplőként jelenik meg. Másrészt hagyományosan a fehér női magánszférába tartozó témák is szerepelnek a képeken, ezzel is ellensúlyozva az állítólagos ’militánsan politikai’ afroamerikai nő pozícióját. Michelle Obama mint feleség és anya ismételten gyerekek társaságában, gyakran családi fotón jelenik meg. Hivatalos eseményt is gyakorta privát megjegyzéssel fűszerez. Emellett elnökfeleség-szerepével összefüggő társadalmi kezdeményezéseiben is teljesen hagyományos fehér női szerepeket gondol tovább. Amikor konyhakertet ültet, általános iskolások segítenek neki és ezt közvetíti a média. Főzési trükkjei az amerikai gyerekek egészségesebb ételmezését szolgálják. Aerobikédzésre jár, s ezzel ösztönzi a lányokat arra, hogy többet mozogjanak, nem áttolja a célból Beyoncé-t is beszervezni. Különböző iskolákban bizonyítványosztó beszédeket tart, ahol a tanulás fontosságáról és céljairól mesél az érettségit vagy a diplomát frissen megszerzett diákoknak, s ezeket a beszédeket folyamatosan publikussá teszi. Háborús övezetből visszatért katonákat látogat, családjaik társadalmi integrációját segíti. A betegápolással konkrétan nem foglalkozik, de az általános alap egészségügyi ellátás támogatásával mégis véleményt nyilvánít ezen a területen. Tulajdonképpen a magánszféra hagyományos fehér női szerepeiből kiindulva építi fel publikus imázsát és projektjeit, amelyekkel ellenáll a 2008-as címlapokon látható, amerikai tekintetnek nevezett, afroamerikai nőiséggel kapcsolatos társadalmi előítélet-rendszernek.

További kérdés, vajon milyen viszonyban van a fenti összefoglalt vizuális énkonstrukció a kiinduláskor vázolt lehetséges kép-szöveg modellekkel. Minek a látására kap jogot az olvasó az önéletrajz képeit

nézegetve? Van-e transzmediális hatalomszerzésre lehetőség a női test képi reprezentációiban? A domesztikus szféra elemeinek beemelése a hivatalos elnöki képfolyamba mindenképpen újítás. De a fotók, önreflexív jellegükből kifolyólag is, megfordítják a „Mit van jogom látni?” ágens szempontjából feltett kérdését. Az átfordulás új kérdést vet fel, a „Mit van jogom láttatni?” szemlélt is figyelembe vevő kérdését. Mindenképpen hatalomszerzésről van szó, hiszen az a tét, hogy a nagy nyilvánosság számára elérhető vizuálisan determinált nyilvános énkép milyen témák alapján azonosítódik. Ám az önéletrajz mellékletében semmiképpen nem harcos vagy politikai hatalomszerzés folyik, hanem annak pont az ellentettje. Minduntalan a tradicionális középosztálybeli és fehér értelemben vett magánszféra töremkedik be képek résein keresztül a hivatalos elnökfeleség-önéletrajz által biztosított látószögbe. Tehát ha hatalomszerzésről is van szó, azért ez egy puha hatalomszerzés (*soft power*): tradicionális női témák és nézőpontok beemelése és logikus kiszélesítése a hivatalos elnökfeleség-nézőpont keretein belül.

Konklúzió

Michelle Obama könyve a szerző társadalmi láthatatlanságának egyéni leküzdéséről szól, de ugyanakkor saját történetének megfogalmazásával követendő példát is mutat mindenekelőtt afroamerikai olvasói számára. A saját élet tanulságait elbeszélő hang jelentéskonstruáló szerepe a „létrejövés”, az énkonstrukció elbeszélői és vizuális performativitását emeli ki fő tanulásként mind önmaga, mind nem-akadémikus olvasói számára. Az énkonstrukció hangsúlyozottan női, a vizualításban a női test (a ruha, a mozgás, a mimika), valamint a hagyományosan a (női) domesztikus szférába tartozó cselekvések (gyereknevelés, kertészkedés, főzés, lakberendezés, jótékonykodás, gyógyítás, sport) publikus szférába átívelő közéleti szerepe kerül előtérbe.

A performatív és játékos credo új területeken is aktivizálódik, ezért Michelle Obama nevével fémjelzett új kötetek, új műfajok, új akciók várhatóak. Például 2019-ben meg is jelent az *Így lettem* önségítő könyv-változata. Talán érdekesebb, hogy az Obama házaspár 2018-ban szerződést írt alá a Netflix-szel, s filmek készítésében producerként működnek közre: első dokumentumfilmjük, a detroiti autóipari munkásokról szóló *American Factory* 2019-ben debütált (Clarke 2019), s 2020-ban már el is nyerte a legjobb dokumentumfilmnek járó Oscar-díjat. Pesszimista vízió, de elképzelhető Michelle Obama önéletrajzának képes változata is, egy képeskönyv albumformában kiadva azoknak szólna, akik nem akarnak 500 oldalt elolvasni. Michelle Obama íráskészségét elnézve egyáltalán nem valószínűtlen egy

illusztrált ‘MOBama’ blog létrehozása, amely virtuális térben tenné lehetővé, hogy a történetmondó és vizuális performativitás testet öltson – (ahogy Adichie *Americanah* című regényében megtörténik, ld. Mózes 2019, 118). Ha a tevékenység intézményes irányba mozdulna el, a blogközösség létrehozása mellett Michelle Obama jelentős nemzetközi diplomáciai pozíciót is be tudna tölteni. Ha tevékenysége inkább a vernakuláris pénztermelő kultúra felé mozdul, akkor egy Harry Potter-iparhoz hasonló Michelle Obama brand felfutása is elképzelhető.

Felhasznált irodalom

- Abádi-Nagy, Zoltán. 1995. *Mai amerikai regénykalauz 1970–90*. Budapest: Intera Rt.
- Andrews, William L. 1989. „Narrating Slavery” In Maryemma Graham et. al. (eds.) *Teaching African American Literature: Theory and Practice*. New York: Routledge, 12–30.
- Bollobás, Enikő. 2005. *Az amerikai irodalom története*. Budapest: Osiris.
- Bülgözdí, Imola. 2019. „Alternatív narratívák a 21. századi déli afroamerikai identitás alakulásában. Jesmyn Ward művei. *Filológiai Közöny* 65 (2): 64–82.
- Cartner-Morley, Jess. 2018. „[Amazing Grace: Michelle Obama and the second coming of a style icon](#).” *The Guardian*. Letöltés: 2019. március 27.
- Casmier-Paz, Lynn A. 2003. „Slave Narratives and the Rhetoric of Author Portraiture.” *New Literary History*. 34 (1): 91–116.
- Clarke, Cath. 2019. „[The Obamas’ first film: Will American Factory be the biggest documentary of 2019?](#)” *The Guardian*. Letöltés: 2020. január 29.
- Davidson Sorkin, Amy. 2018. „[Michelle Obama and Politics: A \(Sort of\) Love Story](#).” *The New Yorker*. Letöltés: 2019. március 27.
- Douglass, Frederick. 2003 (1845). *Narrative of the Life of Frederick Douglass, an American Slave*. Intr. Robert O’Meally. New York: Barnes & Noble.
- Douglass, Frederick. 1855. [My Bondage and My Freedom](#). New York: Miller, Orton & Mulligan.
- Douglass, Frederick. 1861. „[Pictures and Progress](#).” *Frederick Douglass Papers online*. Letöltés: 2020. február 14.

- Equiano, Olaudah. 1789. [*The Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano, or Gustavus Vassa, the African. Written by Himself.*](#) London: (Author).
Letöltés: 2020. november 27.
- Fisch, Audrey, ed. 2007. *The Cambridge Companion to the African American Slave Narrative.* Cambridge: CUP.
- Federmayer, Éva. 2019. „A hitelesség újraolvasása a kortárs (afro)amerikai irodalomban: Danzy Senna postsoul regénye, a *New People*” *Filológiai Közöny* 65 (2): 40–63.
- Foy, Anthony S. 2016. „Visual Properties of Black Autobiography: The Case of William J. Edwards.” In Lamore, Eric D. (ed). *Reading African American Autobiography: Twenty-First-Century Contexts and Criticism.* Madison: University of Wisconsin Press, 89–116.
- Gaál-Szabó, Péter. „Interkulturális dinamika Zora Neale Hurston fekete kulturális tereiben.” *Filológiai Közöny* 65 (2): 26–39.
- Gould, Philip. 2007. „The Rise of the Slave Narrative” In Audrey Fisch (ed.) *The Cambridge Companion to the African American Slave Narrative.* Cambridge: CUP, 11–27.
- Graham, Maryemma, Sharon Pineault-Burke & Mariana White Davies (eds.) 1989. *Teaching African American Literature: Theory and Practice.* New York: Routledge.
- Hirsch, Afua. 2018. „[Becoming by Michelle Obama review: race, women, and the ugly side of politics.](#)” *The Guardian*. Letöltés: 2018. november 15.
- Jacobs, Harriet. 2001. *Incidents in the Life of a Slave Girl.* New York: Dover.
- Kaplan, Erin Aubry. 2019. „[Michelle Obama’s Rules for Assimilation.](#)” *The New York Times*. Letöltés: 2019. március 28.
- Kelly, Mary Louise. 2017. „[I am Just Trying to Make Myself Laugh: ‘New Yorker’ Artist Shares his Cover Stories.](#)” *NPR*. Letölés: 2019. május 19.
- Kérchy, Anna & Catriona McAra. 2017. „Introduction” *EJES* 21 (3): 217–30.
- Kovács, Ágnes Zsófia. 2018. „[To Harness Discontent: Michelle Obama’s Becoming as African American Autobiography.](#)” *Americana* 14 (2).
Letöltés: 2020. február 14.
- 2007. „Játék a sötétben: Toni Morrison irodalomfelfogásáról.” *Híd* 71 (12): 26–37.

- Lamore, Eric D., 2016. „Introduction: African American Autobiography in ‘The Age of Obama’” In Eric D. Lamore (ed.) *Reading African American Autobiography: Twenty-First-Century Contexts and Criticism*. Madison: University of Wisconsin Press, 3–18.
- Mirzeoff, Nicholas. 2011. *The Right to Look: A Counterhistory of Visuality*. Durham, NC: Duke.
- Mitchell, W. J. T. 1984. „What Is an Image?” *New Literary History* 15 (3): 503–537.
- Morrison, Toni. 2015. *God Help the Child*. New York: Knopf.
- 1995. „[The Site of Memory](#).” In William Zinsser (ed.) *Inventing the Truth: The Art and Craft of Memoir*. Boston & New York: Houghton Mifflin, 83–102.
- Mózes, Dorottya. „In America, you are black, Baby: Fekete diaszporikus kontaktközösségek és vernakuláris performanciák Chimamanda Ngozi Adichie *Americanah* című regényében.” *Filológiai Közöny* 65 (2): 99–121.
- Obama, Michelle. 2018a. *Becoming*. New York: Crown Publishing.
- 2018b. *Így lettem*. Ford. Andó Éva, Weisz Böbe. Budapest: HVG Könyvek.
- Papp, Csilla Fanni. 2018. „[Így lettem. Michelle Obama, aki megadta Amerikának, amit megérdemelt](#).” *Contextus*. Letöltés: 2020. január 28.
- Rushdy, Ashraf H. A. 1999. *Neo-slave Narratives: Studies in the Social Logic of a Literary Form*. Oxford: OUP.
- Sherman, Sarah Way. 1990. „Moral Experience in Harriet Jacobs’ *Incidents in the Life of a Slave Girl*.” *NWSA Journal* 2 (2): 167–185.
- St. Félix, Doreeen. 2019. „[Michelle Obama’s New Reign of Soft Power](#).” *The New Yorker*. Letöltés: 2019. január 27.
- Swarns L., Rachel. 2012. *American Tapestry: The Story of the Black, White, and Multiracial Ancestors of Michelle Obama*. New York: Harper & Collins.
- Trachtenberg, Alan. 1982 (1992). *The Incorporation of America: Culture and Society in the Gilded Age*. New York: Hill & Wang.
- Thomas, Alma. 1966. *Resurrection*. Painting, acrylic and graphite. White House Collection/White House Historical Association.

- Wagner, Peter. 2015. „The Nineteenth Century Illustrated Novel” In William Zinsser (ed.) *The Handbook of Intermediality. Literature – Image – Sound – Music*. Berlin: De Gruyter, 318–337.
- Wallace, Maurice O. & Slown Michelle Smith. 2012. „Introduction: Pictures and Progress.” In Wallace, Maurice O. and Slown Michelle Smith (eds.) *Pictures and Progress: Early Photography and the Making of African American Identity*. Durham: Duke UP, 1–17.
- Weinstein, Cindy. 2007. „The slave narrative and the sentimental tradition.” In Audrey Fisch (ed.) *The Cambridge Companion to the American Slave Narrative*. Cambridge: CUP, 115–134.
- Welter, Barbara. 1966. „The Cult of True Womanhood 1820–1860” *American Quarterly* 18 (2): 151–174.
- Yellin Fagan, Jean. 1987. „Introduction” In Jean Fagan Yellin (ed.) *Incidents in the Life of a Slave Girl: Written by Herself*. Harvard: HUP, xiii–xxxiv.

Mózes Dóra

Debreceni Tudományegyetem

A fekete maszkulin flâneurség, városi hangtájképek és nemfehér nők hangjai Teju Cole *Open city* című regényében

Jelen cikk a fekete maszkulin flâneurség fogalmát körvonalazza: nagyvárosi környezetben vizsgálja a flâneur rasszal és genderrel összefüggő sajátos élményeit, illetve gyakorlatait. A szociolingvisztika társas-konstruktivista poszthumanista megközelítése (Pennycook 2018), a fekete- (Glissant 1989; Crawley 2017) és a hangkultúrával (Stoeve 2016; LaBelle 2010, 2018; Voegelin 2010) kapcsolatos tanulmányok megkérdőjelezi a vizualitás, a látható másság kizárólagos kategorizáló szerepét, a rassz és a gender fogalmát pedig (verbális és nem verbális eszközökkel kifejezett) nyelvi, szemiotikai (Kandiah 1998), illetve szonikus (re)konstrukcióként konceptualizálják. A butleri performativitás fogalomhoz kapcsolódóan a rekonstrukció azt jelzi, hogy a beszélők alkotó nyelvi tevékenysége képes újraalkotni, átformálni az adott társadalomban érvényes ideológiai jelentéseket. A cikk ezen értelmezési kereteket alapul véve a fekete flâneurség szonikus megalkotásának megjelenítésére és problematikájára fókuszál kortárs amerikai író Teju Cole *Open City* című regényében a főszereplő és narrátor figuráján keresztül. Mivel az elemzés alapvetően a fekete férfinek, Juliusnak a perspektívájára fókuszál, szükségképpen kitér a fekete és a fehér flâneur közötti különbségek komparatív vizsgálatára is. Mindezen szempontokat a városi térhez kapcsolva kutatásom a következő részkérdésekre keresi a választ: (1) mennyiben működnek a városi térben a zenei, szóbeli és más szonikus elemek olyan traumák indexeként, mint a rasszista és patriarchális elnyomás, a gyarmatosítás, az amerikai indián vagy a ruandai genocídium, a nemi erőszak; (2) hogyan találkozik a hang és a tér a rassz és a gender keresztmetszetében, mit árulhatnak el ezek a kapcsolatok a városi helyszínek és szubjektumok akusztikai és társas-társadalmi viszonyairól; (3) hogyan artikulálják a fekete flâneurnek a különböző női figurákhoz és kifejeződési formákhoz fűződő viszonyát, érzéseit a különböző szonikus elemek (a különböző zenei formák, hangok, zajok, beszédtek és a csend).

Bevezetés

A flâneurség tárgyában folytatott korábbi kutatásaim¹ igazolták, hogy a fekete flâneurség meghatározó attribútumának tekinthető a városi környezetből származó hangingerekre való fokozott figyelem, az ún. *odahallgatás*² (*listening*). A fekete flâneurség alapvetően szonikus felfogásából kiindulva jelen tanulmány annak elemzését helyezi fókuszba, hogy az urbánus hangtájképek³ szonikus jelei hogyan alkotják, hozzák létre a különböző terekhez és nemek közötti (*crossgender*) szituációkhoz kötött személyes és kollektív jelentéseket, illetve miként hatnak a flâneur maszkulin identitáspozíciójára.

A magyar szakirodalomban tudomásom szerint interszekcionális keretben a maszkulin fekete flâneurség és a szonikus észlelés összefüggéseivel még senki nem foglalkozott. Pataki Éva Nirpal Singh Dhaliwal *Tourism* című regényének vizsgálatában amellett érvel, hogy a flâneurség a brit-ázsiai identitásnak és diaszpóratapasztalatnak sajátossága (2014). Györke Ágnes Doris Lessing műveiben London transznacionális terének kezelését a flâneurség fogalmán keresztül konceptualizálja (2017, 2019). Kutatásaim újdonsága a korábbi elemzésekhez képest, hogy cikkemben a fekete flâneurség egy kortárs formáját térképezem fel: nem a fehér flâneur modernségre való törekvésének problematikáját állítom a figyelem előterébe, hanem egy regény szövegének elemzésén keresztül azt vizsgálom meg, mit jelent fehér térben fekete férfiként modernnek⁴ lenni. Míg a párizsi flâneur céltalan sétái, elidegenedése és szimbolikus hontalansága a fehér férfinak a térhez való jogán, a térben való szabad mozgásán és más patriarchális kiváltságain alapszik, a fekete flâneurség szükségszerűen magában foglalja a fekete lét

¹ Jelen cikk a fekete flâneurséget szonikusan konceptualizáló tanulmányom (ld. Mózes 2020) továbbgondolásaként a fekete flâneurséget a rassz és a gender keresztmetszetében, a magyar tudományos érdeklődőknek magyar nyelven mutatja be.

² A fekete (*Black Studies*) és a hangkultúrával (*Sound Studies*) kapcsolatos tanulmányokban kulcsfontosságú *listening* terminusnak nincs magyar megfelelője, így helyette itt és a szó minden további előfordulása esetében az *odahallgatást* használom. Ez a terminus azt a folyamatot jelöli, melynek során a szonikus források percepciója, észlelése érzelmi élmények keltése mellett a tudatkereten belül is mozgósít, aktivizál kognitív és emlékező műveleteket. Az értő *odahallgatás* feltételezi, hogy a hallgató fél rendelkezik a hangok dekódolásához szükséges kontextuális háttér szociokulturális ismereteivel.

³ Schafer hangtájképnek (*soundscape*) nevezi a mindannyiunkat körülvevő és folyamatosan kibontakozó akusztikus környezetet, amelyben különböző hangforrások találkoznak.

⁴ Ahogy Toni Morrison fogalmazott Paul Gilroy-val készített interjúban: „a fekete embereket a rabszolgaság tapasztalata az első igazán modern emberekként jelöli meg” (1993, 178). Az idézőjelek között megjelenő (adott esetben Gilroy idézett munkájából származó) kifejezéseket a saját fordításomban közlöm. Amennyiben az idézethez kapcsolódó bibliográfiai tétel nem tüntet fel fordítót, az idézetek a cikk további szövegrészeiben is a saját fordításaim (M.D.).

hontalanságának, elidegenedésének és tárgyiasításának formáit.⁵ A fekete flâneurség a tér és a szubjektivitás performatív produkciója, a racializált tér akusztikai és térbeli átírása, ellenpontozása, amely egy „migrációs vagy metaforikus” szöveget helyez a „tervezett és olvasható város” raciólisan strukturált szövegére (de Certeau 1984, 93).

Az *Open City* Teju Cole kortárs nigériai-amerikai író, esszéíró, fotós és művészettörténész kísérteties regénye, mely 2011-ben jelent meg.⁶ A regény központi karaktere és narrátora, Julius nigériai és német gyökerekkel rendelkező amerikai pszichiátriai rezidens, aki céltalanul bolyong a mai New York és Brüsszel utcáin. A városokban tett sétái során barátok és idegenek egész katalógusával találkozik, fiatalkori Nigériájának emlékein és páciensei életútján tűnődve a raciólis kapitalizmus történetéről és annak utóéletéről elmélkedik. A regény magában foglalja a narratív jelent, és elkalandozik Julius vagy beszélgetőtársai elbeszél emlékeinek idősíkjában is. Bizonyos értelemben az afropolita értelmiségi emblémája, szinte megszállottan, fantasztikus precizitással tudósít a legkülönbözőbb jelenségekről, például John Brewster siket festő portréiról, a palesztin megszállásról, a költöző madarokról, Paul de Manról és az alsó-manhattani afrikai temetőről. Intenzív munkája és barátnőjével való szakítása hatására még inkább magába zárkózik, érzéketlen hangvétele növekvő magányát és melankóliáját tükrözi. Miközben jellemzően keresi a nálánál magasabb presztízű pozíciókban lévő értelmiségiek (például mentora, korábbi angol professzora, Dr. Saito) társaságát, az alacsonyabb státuszú, alárendelt karakterek felé irányuló rasszalapú kulturális vagy politikai elköteleződés elől kitér (l. pl. Chude-Sokei 2014, 66). (Például azzal bánt meg egy afrikai származású taxist, hogy nem elegyedik vele szóba.) Cole tehát mindvégig megkérdőjelezi a pszichiáter önképét, melyet önmagáról mint „együttérző afrikairól”⁷ alkotott (Cole 2012, 70). Az utolsó előtti fejezetben azonban váratlan és drámai fordulatként felszínre kerül, hogy Juliust egy gyermekkori nigériai ismerőse, Moji nemi

⁵ Elemzéseim során a *fekete flâneur/ség* megnevezést minden esetben az interszekcionális megközelítésnek megfelelően használok, és – ennek megfelelően – Julius *flâneurségét* a rassz, a gender, a szexualitás és a társadalmi osztály keresztszövetében elemzem. Tehát a tanulmányban a *flâneurség* vizsgálata a cisz heteroszexuális férfi értelmiségi *fekete flâneure* korlátozódik, nem foglalkozom a *flâneurség* női, queer, transz, szubaltern stb. formáival. A továbbiakban ezt nem minden esetben jelzem külön.

⁶ Cole az *Every Day is for the Thief* (2007), amelynek narrátora nagyon hasonlít Juliusra, az esszékollektív *Known and Strange Things* (2016), valamint egy fényképes napló, *Blind Spot* (2017) szerzője, amelyben flâneurként utazza körbe, dokumentálja és kommentálja a világ városait.

⁷ Cole *Open City* című regényéből származó idézetek saját fordításaim. A magyar fordítás nyilvánvalóan nem képes az eredeti szöveg nyelvi sajátosságainak visszaadására. Ezért, amennyiben elengedhetetlenül szükséges, az idézett szöveget vagy annak releváns kifejezéseit eredetiben is meg fogom adni.

erőszakkal vádolja. Ezzel az egész narratíva, tehát Julius hitelessége megkérdőjeleződik: ironikus, hogy az olvasó egy olyan pszichiáterrel találja magát szemben, aki nem ismeri önmagát sem.

A XIX. századi Párizsban csatangoló, tétlenül járkáló flâneur figurája Walter Benjamin *Charles Baudelaire* és a *The Arcades Project* (1997, 2002) című műveiben jelenik meg. Charles Baudelaire *The Painter of Modern Life* (2010) című könyvében Constantin Guys festőt szintén flâneurnek tekinti. A flâneurség a megfigyelés, a fogyasztás és a műértés fehér, maszkulin formája, amelynek előfeltétele a burzsoázia jóléte és szabadideje. Benjaminsnak a flâneurral kapcsolatos észrevételei testesítik meg a húszas évek kapitalizmusának válságait: az árukapitalizmus idején az élmények (*Erfahrung*) hervadását, valamint a polgári költő növekvő elidegenedését és ambivalenciáját, aki tájképpé alakítja a bekószált és megbámult városi tereket. Julius elszigetelt lényének, folyamatos gondolati, idő- és térbeli kószálásának, valamint történelmi éleslátásának és saját történetével szembeni vakságának/siketségének megértéséhez is célszerű ezt a megközelítési módot alkalmazni. Napjaink fekete férfi flâneur figurája sokban különbözik a fehér maszkulin flâneurtól, így a fekete flâneur maszkulin alakja hozzásegíthet az urbánus (hang)tájképek, a racialis és a genderelnyomás összefüggéseinek megértéséhez. A fekete flâneurség fokozottan előtérbe tolja a nagyvárosi fenyegetettség és élvezet, valamint a szabad és korlátozott mozgás ambivalenciáját. Két éve fordult elő, hogy egy Starbucks üzletvezetője kihívta a rendőröket két fekete férfi jelenléte miatt, akik a kávézóban a barátjukra vártak. Erre a jellemző racialis incidensre reagálva Cole így fogalmazott: „Ezért mondom mindig azt, hogy nem lehetsz fekete flâneur. A flâneurség a fehéreké. Fehér terepen a feketéknek a teljes tér feszültséggel terhelt.”⁸ Ennek ellenére elemzésem fő célkitűzése, hogy a fekete flâneurség jellegzetességeit vizsgálja – egyetértve Cole-lal abban, hogy a fehér szupremácia tereiben a fekete flâneurség mindig ingatag, feszültségekkel terhes és veszélyekkel teli.

A fekete férfi, mint flâneur viselkedésének elemzése során, a különböző hatalmi és elnyomó struktúrák közötti dinamikus kölcsönhatások értelmezésekor a fekete tanulmányok (Fanon 1968, Sexton 2017) mellett a fekete feminista elméleti keretet (Keeling 2009, Sharpe 2016) tekintem irányadónak. A feminista elméletben e dinamikus kölcsönhatások leírásának kulcsfogalma az interszekcionalitás. A terminust Kimberly Crenshaw fekete feminista jogtudós vezette be (1989, 1991). Crenshaw érvelésének kiinduló tézise szerint a rasszizmus és a szexizmus összefonódott rendszerei a fekete nőket a polgárjogokban és a polgárjogi mozgalmakban egyaránt láthatatlanná teszik, ezért az érintettek képtelenné válnak jogaik érvényesítésére. A jogász

⁸ Teju Cole [@_tejucole], Instagram-bejegyzés, 2018. április 15., letöltve az URL-ről. Cole azóta törölte ezt a bejegyzést és még sok másikat.

további alapvetése, hogy a fekete nőket ért diszkrimináció vizsgálatában a feminista megközelítés nem elégséges, mivel az ilyen egydimenziós, genderszemponitú vizsgálatok érdeklődési köre a női csoport privilegizált tagjainak – tehát adott esetben a fehér nőknek – a tapasztalataira korlátozódik. A rassz és a gender egymástól elkülönülő kategóriaként való értelmezése és kezelése nem alkalmas a fekete nők specifikus elnyomásának és alárendeltségének konceptualizációjához (Crenshaw 1989, 40). Az interszekcionalitás fogalmát középpontba helyező megközelítés és a hozzá kapcsolódó módszertan új kutatási paradigmává vált, mely az identitás megértése helyett elsősorban a különböző hatalmi rendszerek (pl. a rassz/etnicitás, a gender, a szexualitás és a társadalmi osztály) interakcióinak, kölcsönhatásának feltérképezésére irányul.

Mindezt tekintetbe véve elemzésem során a fekete flâneur maszkulin figuráját ebben a szemléleti keretben értelmezem: Julius kétségtelenül a rasszizmus áldozata, ugyanakkor – a felbukkanó nemfehér nőkkel⁹ ellentétben – heteropatriarchális kiváltságokkal rendelkezik. Fontos célkitűzésem megvizsgálni, hogy a nemi rendben fölérendelt pozícióban levő Julius elsősorban a szonikus (tehát elsődlegesen nem a vizuális, bár a gyakorlatban a többi érzékszervvel dinamikus kapcsolatban álló) érzékelésen keresztül, hogyan kapcsolódik az alárendelt pozícióban levő nemfehér nőkhöz és milyen módon konstruálja meg a becsatangolt városi tereket.

A *diabolus* és a hiphop szonikus párbeszéde

Brüsszeli tartózkodása során – melynek célja, hogy távolszakadt német nagyanyját felkutassa – Julius egyedül találja magát a Notre Dame de la Chapelle-ben. Az első benyomása a teljes csend. Amint fülei hozzászoknak a nyugodt környezethez, meghallja a zenét, melyet első hallásra jellegzetes barokk ornamentális darabnak gondol. Ugyanakkor észreveszi a „disszonanciát az orgona zene hangzásában”, valamint a zenében fellelhető „elkülönülő szökevény hangokat” (Cole 2012, 138). Így a zene átalakul, Peter Mawell Davies „O God Abufe” című darabjára emlékezteti őt. Megjegyzi, hogy: „Rendkívül alacsony volt a hangerő [...], amikor hallottam a zenében a tritónusz határozottan felkavaró félhangjainak ismétlődését, a melódia nehezen volt megfogható” (Cole 2012, 138). Amikor rájön arra, hogy a zene nem élő, hanem felvételtől szól, akkor felismeri a hangzásban a törés forrását:

⁹ Érdeklődésre tarthat ugyan számot Dr. Maillotte, a fehér belga származású doktornő iránti figyelme, terjedelmi korlátok miatt nem áll módomban kitérni ennek elemzésére.

egy kis sárga porszívó. A gép magas hangú zúgása és a felvett orgonazene keveredett és létrehozta a *diabolus in musica*-t. A takarító nő nem nézett fel a munkájából [...]. Folytatta, teljesen elmélyedt benne, és az orgona zene a porszívó hangja egyetlen, hullámzó zúgássá szövődött össze. (Cole 2012, 138)

Amikor kideríti, hogy a „tört, szétszórt érzés” (Cole 2012, 138) oka az orgonazenének és a porszívó zúgásának a találkozása, az ily módon két különböző hangforrásból összefonódó zenei nyalábot¹⁰ a tritónusz zenei szakkifejezésből kiindulva a *diabolus* terminussal nevezi meg. A tritónusz (bővített kvart/szűkített kvint, becenevén *diabolus*) három egészhangnyi távolság, melyet a középkorban annyira disszonánsnak véltek, hogy betiltották, vagy szigorúan korlátozták. A későbbiekben a romantikus zeneszerzők és jazz-zenészek a feszültség forrásaként ünnepelték (*The Harvard Dictionary of Music* 2003, 911). A *diabolus* jelző használata többretegű értelmezési lehetőségek forrása. Utalhat a templom falain belül, a szent liturgiához tartozó áhítatot és megrendülést kiváltó egyházi orgona zene és a porszívó hangja közötti bináris oppozícióra, ördöginek nevezve tehát a szakrális és a profán, szentségtelen közötti találkozást, egybeolvadást. Az európai római katolikus templomban mint fehér hegemon racióális térben a két fekete test kontroll nélküli jelenléte már önmagában feszültséget, zavart keltő. A *diabolus* egyik szála a porszívó zúgása, tehát a takarítás nemi racializációjának (nyugaton a háztartási munkát végzők többsége nemfehér nő) visszhangja és ezáltal a láthatatlan, jelentéktelen, eldobható női dolgozókat indexálja. A zúgás felborítja mind a hagyományosan szigorú szabályokat követő európai egyházi zene tonálisának szabályait, mind Julius hallását, aki bevallja, hogy a létrejött tritónusz ellenáll a kategorizációnak. Ez a kategorizálhatatlanság egyben utal a neokolonialista Belgiumban a fekete menekültet/migránst/bevándorlót jellemző társadalmon kívüliségre, kétes státuszra is. A fekete zaj a fűgás mű részévé válik: az orgonazene beépül az „extrém zaj látszólagosan értelmetlen textúrájába” (Glissant 1989, 124), mely feloldja a művészet és az élet, a zene és a zaj, a munka és az expresszió közötti megkülönböztetéseket. A fekete zaj folyamatosan átalakuló akusztikája olyan tiltott és nyugtalanító hangeffektusokat produkál, mint a *diabolus* a középkorban. Ahogyan az ördögi, fűgás, számkivetett hangzás megzavarja a nyugati zene tiszta harmóniáit, a zaj tritónikus és transzszubsztanciális zenévé alakul át, mely a feketeség és a nyugati fehér civilizáció közötti feszültségtől vibrál. A zaj megerősíti a feketeségnek a fehér intézményiséghez való titkos közelségét, a fehér lelkész

¹⁰ Deleuze és Guattari terminushasználatát alapul véve a *nyaláb* napjaink nyelvhasználati gyakorlataiban a különböző nyelvi, térbeli, történeti, tárgyi forrásoknak az adott térben és időben összegyűlt komplex együttesét jelenti (Pennycook 2018, 107).

lépésének hangját „hangtalanná” teszi (Cole 2012, 140). A fehér flâneur elidegenítő tekintetével szemben a fekete zajnak való kitettség Julius részéről egy olyan kapcsolatot hoz létre az ismeretlen nővel, mely nem a humanizmus, nem az emberi jogok logikájára épül. Amikor Julius elhalad a zajt keltő nő mellett, akkor „bólint neki a fejével” (Cole 2012, 140). A fehér terekben a feketék, többnyire a fekete férfiak közötti bólintás a szolidaritás kifejeződése, itt a templom történetileg fehér terében ez a gesztus szimbolizálja Julius és az ismeretlen nő feketeségben való összetartozását.

Ennek az afro-szonikus eseménynek a hatása alatt Julius folytatja töprengését a templomban porszívó nőről. Feltételezte, hogy képes megállapítani a nemzetiségét, mert azt gondolta, hogy Belgiumban minden afrikai kongói. Egy éjszakai szórakozóhelyen azonban a fekete tánc és zene hatására elvesztette a nagyvárosi élet detektívjeként (Benjamin 2002, 442) érzett magabiztosságát. A zenei élmény és az önfeledten táncoló fiatalok látványa jelzi, hogy a hiphop rég az amerikai fekete városi teret, földrajzi és etnokulturális határokat átlépő transznacionális irányzattá és gyakorlattá vált. Miközben magányosan iszik és figyel a fiatal, divatos, egymással flörtölő afrikaiakat, úgy véli, mindannyian kongói származásúak. Amikor rájön, hogy mindenki ruandai, a tér hirtelen elnehezül körülötte: „Olyan volt, mintha a tér hirtelen elnehezült volna ezeknek az embereknek magukkal hordozott történeteivel” (Cole 2012, 139). A ruandai fiatalokat Julius tekintete beskatulyázza az áldozat kategóriájába, traumatikus múltjukat továbbviszi a jelenbe, bezárva őket pszichikai traumájukba. Mindazonáltal az amerikai hiphop önfeledt élvezetét és a zenében való elmerülést látva Julius feladja, hogy a fiatalokhoz a fekete szenvedés képét társítsa. Be kell ismernie, hogy a fiatal ruandaiak éppen: „Olyanok voltak, mint a fiatalok bárhol” (Cole 2012, 139). Ő volt az, aki az estét egyedül tölti, és nem válik szerves részévé a „koreoszonikus”¹¹ közösségnek, melyet a zene, a hiphop ritmikus intenzitása tart össze.¹² Annak ellenére, hogy nem csatlakozik a táncolókhöz, üdvözlí a fekete társas lét kollektív, testesült, improvizatív formáit, melyeket a következőképpen jellemez: „Az ártatlanságuk kifürkészhetetlen és megszokott volt” (Cole 2012, 139). Ezek a formák lehetővé teszik számára, hogy megkérdőjelezen internalizált racialis sémákat: akár a liberális, szimpátiára épülő azonosulást a ruandaiakkal, akár azt, hogy – mint magukat elfedő gyilkosokat – elítélje őket: „Ők is ölhettek [...] és csak később tanulták meg, hogy kell ártatlannak látszani” (Cole 2012, 139).

¹¹ Ashon Crawley kifejezése hangsúlyozza, hogy a fekete performanciában a hang és a mozgás mindig kölcsönösen konstitutív viszonyban áll egymással (2017).

¹² Úgy tűnik, hogy – Cole-lal szemben – Julius nyugatosított nigériai értelmiségiként megveti a fekete zenei kultúrákat. Például azt állítja, hogy nincs „érzelmi kapcsolata” a jazzel (Cole 2012, 24).

Ahogy a parti – Christina Sharpe kifejezésével élve (2016, 22) – „vizuálszonikus” emléke összefonódik a templomban porszívózó fekete nőével, Julius gondolatai, ítéletei átalakulnak: „Azt gondoltam, talán ő is azért van Belgiumban, hogy felejtse [...] És a menekülése esetleg nem attól van, amit csinált, hanem amit látott” (Cole 2012, 140). Elidegenedése ellenére a hiphop zenéjében való elmerülés emléke megtöri az éles különbséget közte és a ruandaiak között. Juliust, a nőt a templomban és a szórakozó fiataiságot, az egész afrikai diaszpórát összeköti a koreoszonikus jelenségek által kiváltott elmélyedés. Julius a *diabolus*-ba és a hiphopba, a dolgozó nő a munkába¹³ és a fiatal férfiak a táncoló nők gyönyörű testébe feledkeznek bele: „A fiatal férfiak [...] nyilvánvalóan elmerültek [*absorbed*] a gyönyörű fiatal nők mozgó testében” (Cole 2012, 139). Julius egy olyan diaszporikus identitást képzel el, melyet a menekülés és a feledés iránti közös vágy, a *feledés aktusai* táplálnak¹⁴ (Cole 2012, 140). Ezek a koreoszonikus, performatív jellegű aktusok a feledés felé orientálódnak, összeköti a diaszpórát a tritonuszos és ritmikus zenék, valamint a zajok megélésében és gyakorlatában. A feledést nem az afroamerikai irodalomban elkerülhetetlen emlékezés ellentétpárjaként, hanem Sharpe kifejezésével élve, egyfajta feledés felé orientált emlékezésként (*memory for forgetting*) indokolt értelmezni, hangsúlyozva ezzel az emlékezés és a feledés kettős, illetve egymástól elválaszthatatlan természetét (2016, 11). A regénybeli flâneur halló gyakorlata ugyanis központi szerepet tölt be az emlékező, illetve feledő aktusokban: a feledésbe merülő atrocitások emlékét hozza a felszínre, megteremtve az urbánus helyszínek és bizonyos marginalizált közösségek között létező rejtett kapcsolatokat. Ugyanakkor a feledés védelmet nyújt Julius fájdalmas emlékei ellen, képes blokkolni, meg nem történetté tenni az elfojtani kívánt etikátlan, bűnös tetteivel való szembesülést.

A *diabolus*, a hiphop auditív befogadása és a szótlanság dolgozó afrikai nő látványa, a szonikus és vizuális hatások együttese lehetőséget teremt arra, hogy Julius fekete perspektívából meghallja a némán dolgozó nőt és a történetét. Julius megerősíti a nő megismerhetetlenségét és a hétköznapi tevékenységének, porszívózó performanciájának homályosságát. Beismeri, hogy soha nem fogja megismerni a néma, zárkózott nő „titkait”, így ahelyett, hogy hangot adna neki, a nevében, helyette beszélne vagy rákényszerítené a megismerhetőség, az átláthatóság nyugati követelményét, megérti, hogy a zajprodukciója és a hallgatása a homályosság, a másság

¹³ Julius megfogalmazásában: „A nő folytatta a munkáját, teljesen belemerült [*fully absorbed*]” (Cole 2012, 138).

¹⁴ Jelen tanulmányban terjedelmi korlátok miatt nem térek ki annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy Julius viszonya anyjával és nagyjával miért romlott el, vajon tőlük való elidegenedése és az Amerikába való menekülés összefüggésbe hozható-e a tinédzser korában elkövetett nemi erőszak elfojtásával.

megközelíthetetlenségének kifejeződése. Amint megismerhetetlenségéről a szubjektivitás keretei között elmélkedik, nem tud ellenállni annak a készletnek, hogy a felismerést a fehér nőkre is kiterjesztve a női nem megismerhetetlenségét univerzális sajátosságként értelmezze. A hasonlat nyelvi eszközének felhasználásával „kifehériti” a fekete nőt, testét kicseréli egy fehér nőére: „titkainak teljes birtokában volt, mint azok a nők, akiket Vermeer ugyanabban a szürke, alföldi fényben festett le; ugyanúgy, mint azoknak, az ő némasága is teljesnek tűnt” (Cole 2012, 140). Míg a szonikus elemek képesnek bizonyultak arra, hogy körvonalazzák a fekete nő figuráját és ezáltal túllépjék a racialis nyalábok határait, addig a vizuális séma reprodukálja az ember és a feketeség közötti antagonizmust. A szonikus érzületek, a képzelet és a kapcsolatiság közötti összefüggések miatt a fekete flâneurség etikai lehetőségei alapján egy halló, nem pedig egy látó gyakorlatra épülnek.

Az indigén kutató és a feminista tüntetők beszédaktusai

A fehér férfi flâneurrel ellentétben Juliust halló beállítottsága összeköti néhány páciensével és néhány járókelővel. A következőkben arra keresem a választ, hogy Julius kihez kapcsolódik affektív és szonikus szinten egyaránt. Az egyik ilyen betege V., a bennszülött kutatónő, akinek az amerikai telepes gyarmatosításról és az amerikai indiánok genocídiumáról szóló írásai nyomot hagynak mentális egészségén, olyannyira, hogy öngyilkosságot követ el. Depressziója részben munkájának tudható be, illetve annak a felismerésnek, hogy a telepes kolonialista államban az indiánok továbbra is szenvednek. V. megfogalmazásában: „Nem tudok úgy tenni, mintha nem az én életem lenne [...] ez az én életem. Nehéz abban az országban élni, mely eltörölte a múltadat” (Cole 2012, 27). Ahhoz, hogy Julius meghallja V. szenvedését, bizonyos értelemben le kell tennie logocentrikus fegyvereit és az intellektuális pózolás – nem redukálhatja V. fájdalmát a pszichoanalízis tárgyává. Julius szavaival élve „együttérző gyakorlatra” van szükség, mely megköveteli, hogy Julius tekintetbe vegye a különböző hatalmi és elnyomó struktúrák közötti dinamikus kölcsönhatást (Cole 2012, 204). Ez az interszekcionális megközelítés megvalósul, amikor így írja le az egyik terápiás ülésüket: „Elsendesült, és a szavai által keltett érzet – emlékszem arra, hogy hajszálnyi változást éreztem a szoba légnyomásában – elmélyítette a csendet, úgy, hogy mindketten hallhattuk az irodaajtómon kívüli jövőst menést” (Cole 2012, 27). Látható, hogy az interszekcionalitás fogalmát középpontba helyező megközelítés egy hozzá kapcsolódó új odahallgató pszichológiai módszertant eredményez. A férfi terapeuta belemerül, átveszi V. hangjának vibrációs frekvenciáját. Hallgatásával megtiszteli, óvja azt a materiális fájdalmat, mely megtöri V. beszédét. Feladva heteropatriarchális kiváltságait, Julius meghallja

azt a beszédregisztrált, érzi azt a vibrációt, melyet V. szavai keltenek. Brandon LaBelle megállapítása szerint a hang(zás) és a vibráció a beszédpartnerek között létrejövő intim kötelék eredménye: „egy társas viszony, mely súrlódásként és tapintható érzésként kiterjeszti a levegő által továbbított hullámot a materiális világba” (2010, 133–4). A hang érzete rezgésként fokozza a csendet, az interakcióban résztvevők testét a tapintási és az affektív energia kibővített mezőjébe foglalja. Ismeretes, hogy a szociolingvisták nézőpontjából a csend nem feltétlenül állítja meg, illetve rekeszti be a társalgást: megvalósulhat éppen a dialógus nyitvatartása érdekében is (l. pl. Jaworski 1993). Az őslakos tudós és a közelmúltbeli nigériai bevándorló a vibrálás szintjén gyakorolja az egységességet, és megpihennek az amerikai társadalmon kívülség csendjében. Kommunikációjuk tehát az egyik oldalon a csend, a másik oldalon pedig az eltűntek frekvenciája felé fordul.

Egy másik alkalommal Julius a Battery parkban sétálva a popzenében beállt csend következtében meghallja a park másik végén játszó hangszer hangját. Cole ebben az epizódban rendkívüli részletességgel és pontossággal tudatosan végigvezeti az olvasót a hangtájkép dinamikus és komplex érzelm- és jelentésképzési folyamatának egymásra épülő fázisain: homályos hangérzékelés; esztétikai, érzelmi hatások; szociokulturális háttérismeretek előhívása; további tudati asszociációk. Amikor először hallja, az érzékelés szélén lebegő, akusztikus hangban¹⁵ nincs semmi határozott. Ez az akusztikus hang először dekontextualizáló jellegű, később azonban újrakontextualizálja a park hangtájképét. A hangforrás azonosításához el kell haladnia a gyermekek zaja és hintáik nyikorgása mellett, majd el kell helyezkednie az erhu játékosok és az énekes környezetében. Itt a hangszer tiszta, halk, vékony hangja jól hallható, szabadon zenghet, nem kell versenyeznie például a metró átütő zajával. Julius értő *odahallgatása* elindít egy jelentésképző, asszociációs folyamatot. Először számára úgy tűnik, hogy az erhu (kínai hegedű) hangja a V. által tisztelt amerikai indián szellemeket idézi meg: „Az erhu vékony hangja a táncosok magnójából áradó dobok között csúszkált és úgy tűnt, mintha lelki szemeim elé idézte volna azokat a régmúltbeli szellemeket, akiket V. tiszteletre munkásságában méltatott” (Cole 2012, 164–65). A kezdetben akusztikus hang nyugtalanító hatása felkelti az őslakosok szellemét: arra kényszeríti Juliust és az olvasót, hogy számot vessen azzal a ténnyel, hogy New York városában szinte nincs bennszülött amerikai. Míg a fehér flâneur az árukapitalizmus fantazmagóriáját felfedi azzal, hogy belelát, többet lát, mint a nyilvános terek eltárgyasult megjelenése, a fekete

¹⁵ Az akusztikus hangot anélkül halljuk, hogy látnánk, mi okozza azt (Larousse-t idézi Schaeffer 2017, 64).

maszkulin flâneur a raciális kapitalizmus és kolonializmus nyomait¹⁶ világítja meg azzal, hogy átadja magát a hallgatás tevékenységének. Ez a hallgatás stratégiai jellegű, az akusztikus odafigyelés hozzáférést biztosít a raciális kapitalizmusban elrejtett erőszakhoz és ezzel egyfajta posztkoloniális politikát testesít meg. Az „erhu vékony hangjának” kultúrákon átívelő összefonódása a dobok hangjával újrakontextuálizáló, így megidézi Cole Juliusának a szomszédos vámházban a „pauperek és rabszolgák kivégzését”, valamint az amerikai őslakosok erőszakos és visszavonhatatlan megsemmisítésének vibrációs nyomait (Cole 2012, 164).

Bár Juliust szonikus érzékenysége közelebb hozza V. alakjához, a szonikus elemek sem képesek távolságtartását és elkülönülését feloldani. Ha összevetjük V. szavainak és a park hangtájképének Juliusra gyakorolt hatásait, akkor azt a következtetést kell levonnunk, hogy Juliusnak a páciense öngyilkosságára adott válasza nagyon távol áll a gondoskodás gyakorlatait középpontba helyező fekete feminizmustól. Miközben Az erhu és a popzene összefonódó hangjaival az indigén szellem felélesztése megérinti őt és méltatja azt, ezzel szemben meglepi az olvasót azzal, ahogyan megosztja, neutrálisan közli aényt, hogy V. eldobta saját életét: „Gyászjelentésében, melyet aznap olvastam, a *Times* azt írta, hogy V. az atrocitásról szemrebbenés nélkül írt. Írhatták volna, hogy látszólag szemrebbenés nélkül, mert az egész sokkal mélyebben megérintette őt, mint azt bárki gondolta volna” (Cole 2012, 165). A zene segíti abban, hogy meggyászolja V. idő előtti halálát, és elsirassa a telepés gyarmatosítás utóéletének saját létére és tudományos karrierjére gyakorolt kihatásait. Gyásza azonban azzal, hogy a régmúlt szellemeivel való kapcsolattartás talajába ágyazódik be, lehetővé teszi, hogy megkerülje páciense iránti etikai felelősségének felvetését. Valóban közvetlenül nem felelős páciense haláláért, de mindenképpen aggasztó, hogy a tragikus kifejtésben játszott szerepéről elfelejtkezik. Ugyanis miközben Brüsszelben nyaralt, nem teljesítette V. kérését, aki sürgősen beszélni akart vele. A zene bizonyos értelemben megkönnyíti számára, hogy orvosként ne kelljen azzal az etikai paranccsal szembenéznie, amelyet az indigén nő nyomorúsága, halála ró rá. Ahelyett, hogy V. öngyilkosságához kapcsolódóan elvégezné a tőle elvárható, kemény szakmai és érzelmi munkát, melankóliába és spiritualitásba menekül. Így a zenei és szonikus elemek által kiváltott érzelmi reakcióit és bánatát meg kell különböztetni a szakemberként tanúsított etikai magatartásától, aki nem figyelt kellőképpen a segítségért hozzá forduló V. igényeire. Ez a részvétlen magatartás a kószáló flâneurség etikai felelőtlenségével is összefüggésbe hozható.

¹⁶ Jodi A. Byrd, Alyosha Goldstein, Jodi Melamed és Chandan Reddy álláspontjához hasonlóan a történelmileg egymást konstituáló kapitalizmust és a gyarmatosítást raciális elnyomó, kisajátító rendszereként értelmezem (Byrd et al. 2018, 2).

Julius éppen exbarátnőjével, Nadège-vel beszél telefonon, amikor a harlemi éjszakában meghallja egy fiatalokból álló női csoport kiabálását. Eleinte a messziről jött hangokat zajként érzékeli: „Messziről zajokat hallottam, a kezdetekben alig hallható zajokat” (Cole 2012, 22). A csoport vezetőjének hangja egyre erősebbé válik, de Julius továbbra is azt állítja, hogy a felvonulók szavai értelmetlenek; a szavak által reprezentált jelentés, így maga az ellenállás értelmezhetetlen marad (Cole 2012, 22). A tömeg közeledésével a feminista szlogenek egyre érthetőbbé válnak: „*Miénk a hatalom, miénk az éjszaka, hívott a magányos hang. Jött a válasz: az utcák a mieink, vegyük vissza az éjszakát. [...] Nők teste, nők élete, nem tesszük ki magunkat terrornak*” (Cole 2012, 23). Ekkor már Julius is kénytelen felfogni a szavak jelentését, de nem érinti meg, hogy a női közösség gyülekezési jogát érvényesítve az oralitás erejével töri meg a csendet, kilép a hangnélküliség dermedtségéből, magához ragadja a szót, és követeléseit artikulálja. Nem látja meg a feminista térfoglalás radikális lehetőségeit. A sípolást furcsa módon nem köti össze a nők ellen elkövetett szexuális erőszak elleni menettel, de azt megjegyzi, hogy a sípok hangja nem vidám, inkább komolyabb, borús: „Néhány sípoló áthasította a levegőt, de ez nem volt egy ünnepi hang [...] Inkább valami komoly” (Cole 2012, 22). A sípok éles hangjai mintegy átszúrják a patriarchátust, azt a levegőt, melyet mindannyian belélegzünk. Emellett Julius érzékeli, hogy a dobok egyre agresszívabbak, és ez a hangzás előhív benne egy sajátos asszociációt: a nemi erőszak kultúrája elleni fellépést a férfiak vadászatához hasonlítja: „a dobok egyre katonásabb tónust vettek fel (egy vadászó csoportra gondoltam, ahogyan kiűzik a nyulakat az üregeikből)” (Cole 2012, 22). Amint elhaladnak az ablak alatt, Julius visszavonul lakásába és bezárja az ablakot, hogy tompítsa a tüntetők lázadó hangjait, és elszigetelje magát feminista követeléseiktől. A mozdulat felfedi a szolidaritás elutasítását; Julius bezárja, illetve visszazárja önmagát a patriarchális értékrendbe. Menedéket keres saját maga számára. Hangosan felolvas, illetve megszemélyesít különböző maskulin szövegeket. Hangja találkozik a bekapcsolt rádióból származó klasszikus zenei csatornákon áradó muzsikával és a különböző nyelveken felhangzó bemondók hangjával, ami egy „szonikus fúgává” olvadva menedéket keres saját maga számára: „Feltűnt az a furcsa mód, ahogyan a saját hangom elvegyült a francia, német vagy dán rádiós bemondókéval, vagy a zenekarok hegedű húrjainak vékony szövetével”¹⁷ (Cole 2012, 5). Ezt megelőzően is,

¹⁷ A fuga „egy fő témát módszeresen imitáló (ellenpontoszó) dallamvonalakból épülő, énekes vagy hangszeres zenei műfaj” (*Britannica* 260). Cole Juliusának „szonikus fúgája” valójában nem „fuga”, de a fogalom kiterjeszti a fuga zenei műfajának jellemvonásait a hanghatásokon alapuló ellenpontos szerkezetekre (beleértve Julius narratíváját és tudatállapotát egyaránt). A fuga a pszichiátriában is használt fogalom: a disszociatív fuga állapotában az önazonosság felbomlik és a beteg az amnézia hatására vándorolni kezd (Vermeulen). A fuga kettős

amikor ablakából lenézett a tüntetésre lezárta érzékszerveit, szemét és fülét, illetve kognitív felfogóképességét, hogy tudatosan el tudja magát határolni a lent látható, formálódó női mozgalomtól. Hasonlataiban érezhető az elhatárolódás, az elutasítás és a vágy, hogy félrehallja, értelmetlen „zajként” értelmezhesse a szonikus együtttest. A zaj egyes fragmentumainak interpretálása érezteti azt a makacs törekvést, hogy a hallottakat férfiakat üldöző hajtóvadászatként tekinthesse. Julius attitűdje a lázadó nők iránt emblematikus, amennyiben jól mutatja, hogy nem hajlandó a fekete nőket meghallgatni és ilyen módon a szövetségesükké válni. Ugyanakkor a feminista tömeg hangja, beszéde felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy Julius érzéketlensége, negligáló viselkedésre ellenére érdemes a hallottakra odafigyelni és a női követelések komplexitását átgondolni.

Moji, az áldozat/túlélő*¹⁸ megnyilatkozása, Mahler és a csend mint alternatív lehetőségek

Ahelyett, hogy meghallgatná a szereplőket, a feminista tüntetőket, V.-t, illetve Mojit, és ezáltal etikai viszonyba kerülne velük, Julius a patriarchátus által ráruházott privilégiumokat inkább beszédaktusai elutasítására, elnémítására, vagy eltorzítására használja fel. A regény végén Juliust a feledésbe merült gyermekkorához és Afrikához kapcsolódó lány, Moji kísérti. A Union Square egyik boltjában felbukkan Moji, véletlenül találkoznak Juliussal. Julius úgy viselkedik, mintha nem is ismerné a lányt. Szóba elegyednek, néhányszor találkoznak. Moji meghívja őt egy partira, ahol emlékezteti, hogy tizenöt évesen Nigériában egy bulin az akkor tizennégy éves Julius megerőszakolta őt, most viszont úgy viselkedik, mintha egyáltalán nem is ismernék egymást: „Úgy viselkedtem, mintha nem tudnék róla semmit, mintha őt is elfelejtettem volna” (Cole 2012, 244). Ez a tény új perspektívát jelent az egész narratíva, Julius személyiségének megítélése szempontjából. A múltjával történő szembesítés, a leleplezés különösen azért sokkoló, mert a narrátor maga egy praktizáló pszichiáter, akinek munkájához elengedhetetlenül szükség van az önismeretre, illetve a mások iránti figyelemre. Önképe hamis, saját emberi és szakmai hiányosságait nem látja, sőt, túlértékeli önmagát, azzal büszkélkedik, hogy ő a szakmáján kívül is

jelentését figyelembe véve, a szonikus fúga e disszociatív állapot kifejezéseként, illetve az emlékeztettséghez köthető stresszek, vagy traumák észlelése ellen véd.

¹⁸ Patterson és mások nyomán az áldozat és a túlélő dichotómiája kritikájaként, illetve a szexuális erőszak alanya identifikációs jogának tiszteletben tartásaként az áldozat/túlélő* terminológiáját alkalmazom (2016, 40–5). A terminus az áldozat és/vagy a túlélő fogalmi köré szerveződő tapasztalatokat, identitásokat és létformákat indexálja. A csillag e fogalmak, illetve binaritásuk meghaladásának lehetőségeit mutatja fel.

rendkívül empátikus és figyelmes másokkal. Moji megnyilatkozása dialogikus, az elkövetővel való interakcióban formálódik. Egyértelmű reakciót vár, de Julius nem ad választ, néma marad, nem világos, hogy egyáltalán meghallja-e Mojit:

[...] Julius, szerintem egyáltalán nem változtál. A dolgok nem oldódnak meg csak azért, mert te elfelejtetted őket. Tizenöt évvel ezelőtt rám erőszakoltad magad azért, mert megúszhattad, és bizonyos értelemben tényleg meg is úszta. De a szívemben nem, nem úszta meg. Túl sokszor elátkoztalak, sokkal többször, mint amennyit össze tudok számolni. És ma, talán nem tennéd ezt, bár én akkor sem gondoltam, hogy meg tudod tenni. Ennek csak egyszer kell megtörténnie. De most mondasz valamit? Mondani fogsz valamit? (Cole 2012, 245)

Julius hallgatása a patriarchális elhallgattatás és *gaslighting* (az érzelmi manipuláció egy olyan formája, melyben az áldozat emlékezőképessége, észlelése, hitelessége megkérdőjeleződik) egyértelmű jeleként értelmezhető. Hallgatásával visszautasítja és ezzel megghiúsítja a párbeszéd további menetét. A hallgatás és Moji hangzó feminista diskurzusa között kialakuló ellenpontos összjáték viszont *odahallgatásra* készíti az olvasót. Salomé Voegelin szerint a hallgatás éppen azért, mert hallgatásra ösztönöz, alapja lehet egy szonikus alanyok közötti „esetleges és múltó cseremódnak” (2010, 87). A hallgatás és a szonikus szubjektum közötti kapcsolat fényében Julius hallgatását felfoghatjuk úgy is, mint az odafigyelésre való felhívást: a hangzás szonikus materiális mivolta a másik, illetve a másság megfoghatatlanságát, az áldozat/túlélő* átélt élményét idézi meg. Az áldozat/túlélő* narratíva szonikus keretezése és átkeretezése olyan látás-, hallás- és olvasásmódot eredményez, mely képes megragadni azt (vagy legalábbis utalni arra), ami kívül marad a kereten. A narratívában a nemi erőszak sem korábban, sem később nem kerül szóba. Moji állítása megtöri a csendet, totális meglepetés, az olvasót sokként éri. A megnyilatkozás, szavainak megfeszített, megtört tónusa visszhangzik a csendben (hasonlóan Mahler 9. szimfóniájának végéhez a zene és a taps közötti intervallumban), mely körülveszi, úgymond körbe öleli megnyilatkozását. Moji hangját és tónusát a narrátor így írja le: „A halk és egyenletes hang, az inflexió teljes hiányában érzelmes [...], amelynek hangereje soha nem nőtt, mostanra feszült, összetört tónust kapott” (Cole 2012, 244-245). Azzal, hogy Julius válasza hiányzik, illetve a feminista monológ hatására megszakad patriarchális tudatfolyamának megállíthatatlan áradata, a férfi privilégium megkérdőjeleződik, és ezáltal hallhatjuk az áldozat/túlélő* tompa hangját a szexuális traumára adott válaszként. Mivel Moji beszéde Juliusnak volt címezve, a férfi hallgatása válaszként is értelmezhető. Julius némasága egy olyan olvasat felé irányítja az olvasót, mely abból próbál egy történetet

felvázolni, ami kimaradt a narrációból (Cole 2012, 9). Ezt kívánom tenni a jelenettel, melyben Julius a Berlini Filharmonikusok Carnegie Hall koncertjét látogatja.

Zeneszakértők szerint a 9. szimfónia Mahler kései stílusát testesíti meg, amikor a szonátát elhagyja az ellenpontért (Rothkamm 2007, 495; Adorno 1996, 95), így az Cole ellenpontos narratívstruktúrájának zenei megfelelője lehet. Pieter Vermeulen a következőképpen jellemzi Cole fűgás narratíváját: „Az egyes elemeket [...] nagyon különböző, sőt ellentétes elemek ellensúlyozzák, [...] az olvasóknak visszhangok, ellentétek virtuális hálózata, a különböző területek közötti mindenféle összekapcsolódások maradnak” (2013, 45). A szimfónia Mahler búcsútrilógiájának részét képezi; a halállal és az élettől való elbúcsúzás tematikájával foglalkozik (Rothkamm 2007, 495, 502). Kései művei Julius szerint is, a Mahlert övező tragédiák ellenére tele vannak fénnel és életigenléssel: „A mindent elsőprő benyomás a fény: a szenvedélyes életéhség fénye, a halál könnyörtelen közeledését szemlélő szomorú elme fénye” (Cole 2012, 250).

Julius úgy érzi, hogy a zenével sikerül a mindenséggel egy hullámhosszra kerülnie, a zenét túlvilági lehetőségek tárházának tartja, ugyanakkor a fehér tekintet megszakítja a szenvedélyesen fűlelő és magamutogató flâneurségét. Miközben a zene megtermékenyíti képzeletét, Mahlerrel identifikálódik. Azonosul Mahlernek betegsége ellenére végzett hősies munkájával, végső hazautazásával és Bécsben bekövetkezett tragikus halálával. Mahler zenéről a következőt mondja: „Mahler zenéje nem fehér vagy fekete [...], és kérdéses, hogy kifejezetten emberi-e, nem egyetemesebb rezgésekkel van-e összhangban” (Cole 2012, 252). Az ezekben az univerzális vibrációkban rejlő lehetetlen lehetőségek egyfajta formális és időbeli szakadást előidézve „különböző epiztemológiai, talán már ontológiai és empirikus rezsimiek felé mutatnak” (Keeling 2009, 567). Az álombeli, a világot másképpen képzelő harmadik tétel (Crawley szavaival élve) *imagines otherwise*, egy példája a mahleri legtávolabbi zene, a „Musik aus weitester Ferne” kategóriájának (Rothkamm 2007, 509). Az alteritást kifejező zene az áldozat/tűlélő* narratívájának nyomaként is értelmezhető,¹⁹ egy olyan más világ közvetítőjeként, melyben a fekete (női) életek is számítanak. A zenében transzformált formában ezt a szublimált üzenetet már Julius is kész meghallani.

¹⁹ A tritónusznak itt is fontos szerepe van, kiváltképp a halál bizonyossága és az élni akarás közötti konfliktus kifejezésében (Baragwanath 2004, 32). Ahogyan korábban a tritónusz Julius képzeletében az atrocitásoktól menekülő fekete takarítónő hangjaként, itt a tritónusz az áldozat/tűlélő* narratívájának nyomaként is értelmezhető, mely paradox módon, Juliusban a tagadás iránti vágyat ébreszti fel és erősíti.

Theodor Adorno filozófus és zeneesztéta a következőket gondolja a zene és a szünet kapcsolatáról: „A zene mindig és mindörökké formája egy elemeként a szünetet használja/használta” (2002, 625). Cole ezzel a kapcsolattal játszik, amikor a csendet zenei ágenssé teszi,²⁰ amikor a szimfónia a zene elhallgatása után még visszhangzik és lüktet a teremben:

A zene elhallgatott. Tökéletes csend a teremben. Simon Rattle még mindig a dobogón állt, a dirigensi pálca még mindig a levegőben, és a zenészek is mozdulatlanok, hangszereik a kezeikben. Körbenéztem a teremben, a megvilágított arcokra, amelyeket mind elárasztott ez a csend. A másodpercek elhúzódtak. Senki sem köhögött, és senki sem mozdult. A termen kívülről messziről hallhattuk a forgalom halk hangját. De benne egy hang sem: a gondolatok százai is megálltak. Aztán Rattle leengedte a karját, és a nézőtér tapssal robbant fel. (Cole 2012, 254)

A tökéletes csend megtölti az akusztikus teret, és hallhatóvá teszi a halk hétköznapi neszeket, zörejeket. Voegelin megállapítása szerint a csend nem a hangok hiányát, hanem a hallgatás és a zaj kezdetét jelenti, mely a hallgatókat szonikus közösséggé alakítja (2010, 83). A csend a teremben tehát a hallgatás és a zajképzés kezdete. Kiiktatja a hallgatók megszokott gondolatainak menetét és leállítja a testi mozgásokat, amikor a külső zajok megjelennek, a belső csend fogva tartja őket. Annak ellenére, hogy a hallgatóság foglyul ejtése a csend, a pauza által mulandó, a nyitottság, melyet az ilyen kollektív hallási élmények eredményeznek, a közösségben megélt társas revelációk és lehetőségek alapja lehet.

Mahler zenéje megalapoz, létrehoz egyfajta szonikus kapcsolatrendszert, amely a másságot (akár a fekete női másságot) is magában foglalja. Ugyanakkor ez a rassznélküli vagy rasszon túli zenei élmény nem képes arra, hogy a koncertterem halljában megváltoztassa a tér és a szubjektivitás racialis és gender alapú strukturáltságát. A koncerten Juliusnak feltűnik, hogy: „Mint szinte mindig, az ilyen koncerteken, szinte mindenki, fehér volt” (Cole 2012, 252, 251). A szünetben észreveszi, hogy sorban álláskor sokan nagyon furcsán néznek rá.²¹ A fehér marginalizáló,

²⁰ A csendről szóló diskurzust nagymértékben befolyásolja John Cage *4'33"* (1952) néma darabja, amely bevezette a csendet a koncertterembe (bővebben ld. pl. Voegelin 2010, 80-81).

²¹ *Black Skin, White Masks* című művében Fanon a következőket állítja (1968, 140): „Nem tudok elmenni egy filmre, anélkül, hogy ne lássam magam. Várok magamra. A szünetben, mielőtt elkezdődik a film, várok magamra. A moziban az emberek engem néznek, engem vizsgálnak, várnak rám. Egy fekete szolga fog megjelenni. A szívverésemtől elszédülök.” Julius racialiszt tapasztalatai a koncertterem fehérek által dominált térben felfoghatók akár Fanon megjegyzéseinek zenei-szonikus perspektívából való regényesített átdolgozásként is. Terjedelmi korlátok miatt nem áll módomban kitérni a különbségekre Cole és Fanon

lealacsonyító tekintetek megsemmisítik önazonosságát, aktiválják benne a fehér szupremácia értékrendjét, melynek szemszögéből látja önmagát. Olyan érzése támadt, mintha Ota Benga lenne, az a Mbuti férfi, akit 1906-ban a bronxi állatkert majomházában állítottak ki (Cole 2012, 252). A szünetben az érzékszervei által közvetített indulatok keltette érzületek és az általuk kiváltott normatív fizikai és pszichológiai reakciói megsemmisítik a szimfónia által létrehozott túlvilági rassznélküli közösséget. Az ábrázolás és a láthatóság tartománya visszaküldi Juliust, a fekete flâneur a fekete lét lehetetlenségeibe, megszakítja azonosulását a fehér művész férfival, visszazárja őt a koloniális időbeliség és térbeliség „pokoli körforgásába”, melyből nincs kimozdulás az univerzális emberi jövő felé (Fanon 1968, 140).

Az ellenpontos narratívában a mahleri klimaxot és a büfés antiklimaxot követően, Julius egy rendkívül komikus helyzet áldozatává válik. A vészkijárat becsukódik Julius mögött, aki hirtelen a Carnegie Hall épületének megvilágítatlan oldalán találja magát a zuhogó esőben. Az égboltot fürkészve elismeri, hogy nem éri el a csillagok fényét, mert: „egész lényem egy vakfoltnak ragadt meg”²² (Cole 2012, 256). Julius a Mojin elkövetett nemi erőszak emlékét, magát a bűnt vakfolttal takarja el, és a flâneur barangoló tekintete elől, illetve a füle mögött rejtegeti, így „teljesen felderíthetetlen, rejtett férfi” marad (Benjamin 2002, 420). Egyébként maga Julius is a pszichiáterek munkáját egy olyan „széles vakfolthoz hasonlítja, amely eltakarja a szem nagy részét”, mert a betegek által elmondottakra támaszkodva, gyakran ők is ezen a hiányos, torzító lencsén keresztül látják a tüneteket, miközben a lencsének a mikéntje „gyakran maga is szimptomatikus” (Cole 2012, 239, 238). Később viszont, amikor Julius a saját elméjét Moji vádjával összefüggésben veszi görcsö alá, akkor úgy látja, hogy mindenkinek abból kell kiindulnia, hogy a saját elméje „nem lehet teljesen átláthatatlan” (Cole 2012, 243). Elismeri ugyan, hogy Moji nem egy rosszul elképzelt, nyilvánvalóan hamis, szimptomatikus narratívát ad elő, de belekapaszkodik a *mintha* szó bizonytalanságot indexáló jelentésébe, elégedett, úgy érzi, nem követett el erőszakot: „Úgy mondta, *mintha* egész lényével biztos lenne az igazában” (Cole 2012, 244, kiemelés tőlem – M. D.). James Wood értelmezése szerint az

ábrázolásmódjai között; a szünetben való fekete szubjektum, a várakozás és a fehér tekintet összefüggéseiről bővebben l. Keeling 2003.

²² „A vakfolt kb. 1,6 mm átmérőjű, kör alakú terület a szem ideghártyáján [...] Ehelyütt hiányoznak a receptorsejtek, tehát itt nincs látás” (*Britannica* 299). A vakfolt (látókörkiesés) miatt a szem egy része képtelen a fény érzékelésre, ezért a látott kép soha nem lehet tökéletes, de ezt a tényt az agy automatikusan képes leplezni, így az ember nincs tudatában látása tökéletlenségének. A vakfolt szemészeti fogalmát Julius kiterjeszti a tudatra. A tudat igyekszik egy belső ellentmondásoktól mentes, harmonikus önképet teremteni, melynek során a nem kívánatos eseményeket, emlékeket „vakfolttal” eltakarja, azaz különféle torzításokkal, elfojtásokkal, téveszmékkel a tudatalatti mélyébe száműzi.

elkövető és az áldozat között zajló interakció Julius mások megértését akadályozó „önző normalitásának” és „hétköznapi szolipszizmusának” bizonyítéka. Wood nem foglalkozik sem Moji narratívájával, sem elhallgattatásának/visszautasításának etikai vonatkozásaival. Ezzel szemben, Vermeulen állítása szerint Julius rögeszmés sétái és disszociatív állapota arra mutatnak rá, hogy figurája inkább *fugueurként* (bolond, kényszeres utazóként), mint *flâneurként* értelmezendő (2013, 53–54). Egyetértek azzal, hogy Julius disszociatív állapotának, illetve a nemi erőszakkal összefüggően akár szelektív amnéziájának vagy szándékos elfedésének, elfojtásának jelentősége van, ugyanakkor véleményem szerint a városképhez fűződő viszonyát a flâneurség szempontjából szükséges értelmezni. A nemi erőszakot érintő két narratíva időbeli, térbeli és cselekménybeli szakadást eredményez, a kettős narráció magát a narratívát alapjaiban ambivalenssé teszi. Az első változatban Julius nem tesz említést a nemi erőszakkal kapcsolatos beszélgetésről, de napkelte előtt elhagyja a bulit, és napkeltekor tanúja lesz egy balesetnek a George Washington hídon. A második változatban napkelte után kel fel, és Moji szembesíti őt múltbeli tetteivel, mielőtt felmegy a hídra. Moji beszédaktusa zenei és narratológiai szempontból egyaránt Julius elbeszélésének ellenpontjaként fogható fel – ahol Moji hangja nem egyszerűen feloldódik Julius hangjában, hanem ellenkezik, „szembeáll vele” (Adorno 2006, 75).

A városi terekben való bolyongásai sokféle, változó identitáslehetőségeket kínálnak számára, önértelmezése időnként megerősítést nyer vagy kibillen, de a sokkoló vád alapvetően megkérdőjelezi azt. Nem képes a kihívásnak megfelelni, a múlttal szembenézni és önképét felülvizsgálni. Ahelyett, hogy korrigálta volna patriarchális vakfoltját, az ellenpont csupán tudatosítja Juliusban, hogy bizonyos tekintetben vak önmagával és másokkal szemben is. Konstatálja, hogy egy olyan vakfoltba került, ahol saját belső énje sötétnek, átláthatatlannak és megfoghatatlannak tűnik, de azt nem látja át, hogy ezt ő idézte elő fekete macsó viselkedésével. Látása egy rövid időre (a Mojival a nemi erőszakról való beszélgetés idejére) kitisztul, hogy azután visszavonuljon a sötétségbe (a későbbiekben semmiféle utalást nem tesz a nemi erőszakra): „Olyan közel kerültem valamihez, hogy az kiesett a fókuszából, vagy annyira messzire kerültem tőle, hogy elhalványult” (Cole 2012, 257). Jared Sexton szavaival élve: „[ő maga] az a nem szabad dolog, amelyet [nem] ismer és nem tud megoldani” (2017). Azaz Julius nem szabadul fel és nem szabadul meg a gyarmatosítás és a heteropatriarchátus által rákényszerített racializált gendernormáktól és -szerepektől. A bemutatott őslakos és a fekete nők, valamint a tüntetők megnyilatkozásai sem képesek áthatolni privilegiált patriarchális helyzetéből adódó szelektív hallásán, nem adja fel a normatív, áldozatot nem igénylő genderfelfogást. Elzárkózik attól is, hogy a flâneuri bolyongás közben a fülei által közvetített és érzékelt másság

hatására átértékelje saját megrendült önazonosságát, egyéni defektusokkal küzdő identitászavarát. Nem képes önmagát meghallani, nem tud legbensőbb énjének belső ellentmondásaival szembenézni. Továbbra sem tud vagy akar visszaemlékezni az elfojtott emlékekre, nem hagyja, hogy emlékezetének folyama a nemfehér nőkkel való szolidaritás felé szabadon áramoljon.

Összegzés

A nézés és a nézettség iránti maszkulin modernista vágyat kifejező fehér flâneurséghez hasonlóan a fekete flâneurségben is artikulálódik a nézés és a nézettség iránti vágy, de ezen túlmenően szerves összetevője a hallás és az *odahallgatás* iránti fogékonyság és igény. A fekete flâneurségnek tehát alapvető jellemzője a „vizuálszonikus” orientáció, mely a rasszista elnyomás és a gender privilégium keresztmetszetében, ambivalens módon, az alávetettséghez és a dominanciához egyaránt kapcsolható tapasztalatok függvényében érvényesül. A fekete flâneur zenei és egyéb auditív, a racialiszt hallási gyakorlatokon túlmutató élményei felfedik a hivatalos narratívákon kívül maradó városi (hang)tájképek és az ott élő különböző marginalizált lakosok/közösségek traumatikus történelmi múltját és jelenkori szenvedését. A fekete flâneur szonikus érzékenysége azonban általában férfi központú, nem terjed ki a fekete nők specifikus elnyomásának és alárendeltségének szólamaira. Julius elutasítja a feminista tüntetőket, illetve Moji áldozati/túlélői* hangos/hangzó megnyilatkozásait, nem hajlandó feladni patriarchális dominanciáját és etikai viszonyba kerülni velük. Julius belső, patriarchális kiváltságok talajában gyökerező világában a női elnyomás szólamai legfeljebb tűnékeny, semmivé foszló rezdüléseket váltanak ki (ld. az ismeretlen afrikai nő zajképzésének és csendjének, valamint V. gyötrelmeit kifejező szavainak vibrációját).

A benjamini maszkulin fehér nézelődő flâneur potenciálját a szonikus élmények jelentésképző folyamatai, a hangokra, zajokra, a zene érzelem és jelentésképző szerepére való *odahallgatás*, radikálisan megnövelhetik, ami új horizontokat nyit a városi kapitalista lét olvashatóságához, megérthetőségéhez. Nyilvánvalóan a hangtájképek értő hallgatása, a fekete flâneur sem képes megválaszolni a *who done it* alapkérdését, hiszen a racialis kapitalizmus rendszerszintű bűnbakjait, „bűnözőit” nem lehet olyan egyszerűen kézre keríteni, mint a detektívregényekben. Így annyi azért megállapítható (Theodor Adorno Kafka műveire vonatkozó érvelését kiterjesztve), hogy az *Open City* is értelmezhető olyan detektívregényként, melyben a bűnöst nem lehet felelősségre vonni (1983, 265). Ugyanakkor a fekete flâneur kószáló, odafigyelő, érzékeny hallása hozzájárul ahhoz, hogy feltérképezze, feltárja a racialis kapitalizmus városi lenyomatait. Cole

nyilatkozata is megerősíti azt, hogy a regénybeli fekete flâneur New York olyan olvasatát mutatja be, mely szerint a várost ért első megrázkódtatás nem szeptember 11. volt. A regény tehát lehetőséget teremt arra, hogy Juliust, a kószáló flâneurt a nagyvárosi élet detektívjeként vizsgáljuk. Ugyanakkor paradox módon különösen ebben a nyomozó, felderítő szerepben válik nyilvánvalóvá, hogy a regényben megkonstruált fokalizáció hiteltelensége miatt, Julius flâneursége ellenére nem bizonyulhat igazi, jó szimatú detektívnek, hiszen Moji vádjai alapján nem képes leleplezni és felelősségre vonni a tettest (tehát önmagát). A racialis kapitalizmus bűneit nyomozó detektív énjével ellentétben a nemi erőszak büntetésében Juliust individuumként, a cselekményt megúszó konkrét elkövetőként kell értelmezni. Belső ellentmondásokkal és feszültségekkel terhelt személyiségének következményeként Julius hallását nem a felderítés vagy az emlékezés, hanem a rejtegetés és a feledés vezérli. Átadja magát a flâneur lódörgő hajlamának, barangoló figyelmét olyan auditív jelenségekre fókuszálja, melyekben eltűnik saját maga, feloldódik emlékeinek, valamint etikai felelősségének súlya. Az akusztikus élmények elterelik figyelmét a patriarchátus erőszakos mivoltáról, helybenhagyják, vissza- vagy újraállítják a patriarchális rend normáit, vagy legalábbis normatív olvasatait.

Cole a „*me too*” és a „*time’s up*” mozgalmak globális térnyerését és hazánkban is port kavarázó kibontakozását megelőzően ábrázolja a nemi erőszak problematikáját, az elkövető és az elszenvető két totálisan eltérő perspektívája alapján. Julius konok tagadását, a beismerés, a büntudat hiányát és az érintetlen torz belső önképet a vakfolt metaforája könnyörtelenül közvetíti. Egyfelől a gender és a szexuális erőszak kérdéseiben a Julius „vakfoltjai” normatív, heteropatriarchális hallási (és más érzékelési) gyakorlatokra épülnek. Másfelől azonban a nemfehér női szereplők kinyilatkoztatásainak, ellenállási formáinak, túlélési stratégiáinak és egyéb zajos akcióinak ábrázolásán keresztül kikényszeríti az olvasói *odahallgatást*. A regény kritikus üzenetei az olvasó számára a mű értelmezésének radikálisan más, új horizontját teremtik meg, új relációs lehetőségek és formák feltárására adnak lehetőséget. Emellett a #MeToo és a #BlackLivesMatter korszakában az ún. *odahallgatás* segíthet nemcsak a regénybeli, hanem a valós urbánus terek rejtett társas-társadalmi, történelmi háttereinek megismeréséhez, illetve az *odahallgatást* gyakoroltatva a fekete nők, az indigén nők, a nők, és más kisebbségek hangjainak meghallgatására, megértésére, felemelésére ösztönöz minket.

Felhasznált irodalom

- Adorno, Theodor. 1996. *Mahler: A Musical Physiognomy*. Trans. Edmund Jephcott. Chicago: University of Chicago Press.
- 1983. *Prisms*. Trans. Samuel and Shierry Weber. Cambridge: MIT Press.
- 2002. *Essays on Music* Trans. by Susan H. Gillespie. Berkeley: University of California Press.
- 2006. *Philosophy of New Music* Trans. and ed. Robert Hullot-Kentor. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Baragwanath, Nicholas. 2004. „Fin-de-siècle Wagner: Parsifal Analysed through Berg’s Programme to Mahler’s Ninth Symphony.” *Music Analysis* 23 (1): 27–55.
- Baudelaire, Charles. 2010. *The Painter of Modern Life*. Trans. P. E. Charvet. Harmondsworth: Penguin.
- Benjamin, Walter. 1997. *Charles Baudelaire: A Lyric Poet in the Era of High Capitalism*. Trans. Harry Zohn. London & New York: Verso.
- 2002. *The Arcades Project*. Trans. Howard Eiland and Kevin McLaughlin. Cambridge: Harvard University.
- Byrd, Jodi A., Alyosha Goldstein, Jodi Melamed & Chandan Reddy. 2018. „Predatory Value: Economies of Dispossession and Disturbed Relationalities.” *Social Text* 36 (2): 1–18.
- Chude-Sokei, Louis 2014. „The Newly Black Americans.” *Transition* 113: 52–71.
- Cole, Teju. 2012. *Open City*. New York: Random House.
- Crawley, Ashon. 2017. *Blackpentecostal Breath: The Aesthetics of Possibility*. New York: Fordham University Press.
- Crenshaw, Kimberlé Williams. 1989. „Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics.” *University of Chicago Legal Forum* 139–167.
- 1991. „Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color.” *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–1299.
- De Certeau, Michel. 1984. *The Practice of Everyday Life*. Trans. Steven Rendall. Berkeley: University of California Press.

- Fanon, Frantz. 1968. *Black Skin, White Masks*. Trans. L. Markmann. New York: Grove Press.
- „Fuga”. 1997. *Britannica Hungarica Világenciklopédia*. VII. Kötet. Budapest: Magyar Világ Kiadó, 260.
- Gilroy, Paul. 1993. „Living Memory: A Meeting with Toni Morrison.” *Small Acts: Thoughts on the Politics of Black Cultures*. London & New York: Serpent’s Tail. 175–82.
- Glissant, Édouard. 1989. *Caribbean Discourse*. Trans. Michael Dash. Charlottesville: University of Virginia.
- Györke, Ágnes. 2019. „Stories from Elsewhere: The City as a Transnational Space in Doris Lessing’s Fiction.” In Jasmina Lukić et al. (eds.) *Times of Mobility: Transnational Literature and Gender in Translation*. Budapest: CEU Press, 155–170.
- . 2017. „Doris Lessing’s *London Observed* and the Limits of Empathy.” *Études anglaises* 70 (1): 63–77.
- Hacking, Ian. 1998. *Mad Travelers: Reflections on the Reality of Transient Mental Illnesses*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Jaworski, Adam. 1993. *The Power of Silence: Social and Pragmatic Perspectives*. Newbury Park: Sage Publications.
- Kandiah, Thiru. 1998. „Epiphanies of the deathless native users’ manifold avatars: A post-colonial perspective on the native speaker.” In Rajendra Singh (ed.) *The Native Speaker: Multilingual Perspectives*. New Delhi: Sage Publications, 79–110.
- Keeling, Kara. 2003. „In the Interval’: Frantz Fanon and the ‘Problems’ of Visual Representation.” *Qui Parle* 13 (2): 91–117.
- Keeling, Kara. 2009. „Looking for M—: Queer Temporality, Black Political Possibility, and Poetry from the Future.” *GLQ* 15 (4): 565–82.
- LaBelle, Brandon. 2010. *Acoustic Territories: Sound Culture and Everyday Life*. New York & London: Continuum.
- . 2018. *Sonic Agency: Sound and Emergent Forms of Resistance*. London: Goldsmiths Press.
- Mózes, Dorottya. 2020. „Black Flânerie, Non-white Soundscapes, and the Fantastic in Teju Cole’s *Open City*.” *HJEAS* 25(2). (megjelenés alatt)
- Pataki, Éva. 2014. „Mozgásban: a turista és a flâneur Nirpal Singh Dhaliwal *Tourism* című regényében.” *Filológia Közöny* 60 (2): 183–197.

- Patterson, Jennifer. 2016. *Queering Sexual Violence: Radical Voices from Within the Anti-Violence Movement*. New York: Riverdale Avenue Books.
- Rothkamm, Jörg. 2007. „The Last Works.” In Jeremy Barham (ed.) *The Cambridge Companion to Mahler*. Cambridge: Cambridge UP, 494–543.
- Schaeffer, Pierre. 2017. *Treatise on Musical Objects: An Essay Across Disciplines*. Trans. Christine North and John Dack. Oakland: University of California Press.
- Sexton, Jared. 2017. „[On Black Negativity, or the Affirmation of Nothing](#).” *Society & Space*. Letöltés: 2020. december 29.
- Sharpe, Christina. 2016. *In the Wake: On Blackness and Being*. Durham: Duke University Press.
- Stoever, Jennifer Lynn. 2016. *The Sonic Color Line: Race & The Cultural Politics of Listening*. New York: New York University Press.
- „Tritone.” 2003. In Don Michael Randell (ed.) *The Harvard Dictionary of Music*. Cambridge: Belknap Press of Harvard UP.
- „Vakfolt”. 1997. *Britannica Hungarica Világenciklopédia*. XVIII. Kötet. Budapest: Magyar Világ Kiadó, 299.
- Vermeulen, Pieter. 2013. „Flights of Memory: Teju Cole’s *Open City* and the Limits of Aesthetic Cosmopolitanism.” *Journal of Modern Literature* 37 (1): 40–57.
- Voegelin, Salomé. 2010. *Listening to Noise and Silence: Towards a Philosophy of Sound Art*. New York & London: Continuum.
- Wood, James. 2011. „[The Arrival of Enigmas](#).” *New Yorker*. Letöltés: 2020. december 29.

Antoni Rita

SZTE TNT – Nőkért Egyesület

„A közös ellenség mégiscsak a patriarchátus” – interjú Dr. Barát Erzsébettel

A nőtörténettel, valamint a feminista szemlélettel kapcsolatos ismeretterjesztést, egyben a közéleti szexizmus elleni küzdelmet felvállaló Nőkért Egyesület szervezésében 2015 óta működik, kisebb megszakításokkal, a Nőkért Szabadegyetem. E rendezvénysorozat célja meghívott szakértők segítségével a közbeszédben aktuálisan jelenlevő témák feminista szempontú megvitatása, egyúttal a feminista megközelítés hozzáférhetővé tétele. Az inspirációt a rendezvénysorozathoz a Feminista Hálózat tagjai (különösen Elekes Irén Borbála) által a kilencvenes években Budapesten a RS9 Színházban szervezett *Negyedik Kedd* közéleti beszélgetős programsorozat adta. A Nőkért Szabadegyetem az évek során működött szeminárium, előadás és kerekasztal-beszélgetés formájában; először a Közkincs Könyvtárban, majd a Szimpla Kertben, és azt „kinőve” a Gödör Klubban. (Az alkalmak egy része hangfelvételen az egyesület honlapján – www.nokert.hu – hozzáférhetők.) 2020-ban a Nőkért Szabadegyetem, a COVID-19 helyzetre való tekintettel, online formában jelentkezett a Nőkért Egyesület Facebook-oldalán.

2020. október 26-án vendégünk Dr. Barát Erzsébet nyelvész, genderkutató volt, aki az SZTE Angol-Amerikai Intézet docense, a CEU Gender Studies Tanszékének oktatója, valamint a TNTeF: *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris E-folyóirat* felelős szerkesztője. A Kaliforniai Egyetem professzora, Judith Butler gondolkodása kapcsán a genderfogalom körül keltett politikai indíttatású pánikról, valamint a feminista mozgalom belül, főleg angolszász területen jelentkező, de időnként itthon is érzékelhető feszültségekről beszélgettünk vele.

Tekintettel arra, hogy a közelmúltban megjelent az Alapjogokért Központ gondozásában a Marguerite A. Peeters által írt Genderőrület: Útmutató a globális mesterterv megértéséhez című propagandakiadvány, arra gondoltunk, hogy a mai alkalommal vendégünk, Dr. Barát Erzsébet segítségével a „genderideológia” konstrukció körül keletkezett vitákat vesszük górcső alá. Ráadásul egy mai hír is hozzájárul témánk aktualitásához, ugyanis Orbán Viktor elérte, hogy a gender kifejezés kerüljön ki egy EU-s dokumentumból. „Magyarországon mi nem használjuk azt, hogy gender equality, ez egy

túlideologizált kifejezés” – jelentette ki a miniszterelnök. Mit szólasz ehhez a hírhez, illetve Orbán viselkedéséhez?

Először is mindenkit köszöntök, aki online csatlakozott hozzánk, és köszönöm a felkérést. A kérdésre válaszolva: ha ironikus akarnék lenni, akár azt is mondhatnám, hogy még jobb is, hogy kikerült a *gender equality* a szövegből. Ugyanis a kifejezést sokan úgy értették volna, hogy kétféle konstrukcióról beszélünk, és akkor esélyünk sincs arra, hogy a gender többféle jelentését láthatóvá tegyük. Az, ahogyan a mostani szöveg változott, ironikusan mondván, még pozitívnak is tekinthető, hiszen az egyenlőségbe nagyon sok minden belefér, nem csak a férfinak vagy nőnek gondolt csoportok közti egyenlőség.

Ha máshonnan nézem, akkor persze feldúl a hír. Különösen nehezményezem az ottani politikai viszonyokat nézve, hogy Angela Merkel a gender szó eltávolításával gondolta jónak rövidre vágni a vitát az egyébként meglegházasságban élő luxemburgi miniszterelnök, Xavier Bettel és Orbán Viktor között. Az, amit Orbán most művelt, ugyanannak annak a politikai hadjáratnak a része, amely ellehetetlenítette, hogy Magyarországon genderszakos mesterdiplomát lehessen szerezni, és amelynek „köszönhető”, hogy ez a szakterület gyakorlatilag semmilyen kutatási pályázaton nem kap egy fillért sem. Ráadásul a kormány emiatt volt képes júniusban azt a nyilatkozatot megszavaztatni a parlamentben, miszerint azért nem fogjuk a magyar jogrend részévé tenni az Európa Tanács bántalmazott nőket védő isztambuli egyezményét, mert abban a gender szó szerepel.

A gender az utóbbi időben mind akadémiai szinten, mind a nőkkel szembeni erőszak elleni küzdelem kontextusában valóban egy démonizált kifejezéssé vált. A külföldi genderellenes mozgósításokban az egyik „főgonosznak” Judith Butlert kiáltották ki, akiről gúnyolódó mémeket gyártottak, sőt még tüntettek is ellene. Itthon laikusok kevésbé ismerik őt, az Alapjogokért Központ említett kiadványa viszont hosszasan (és nyilván nem rokonszenvvel) foglalkozik vele. A kontextus bemutatása érdekében felolvasom, hogy Peeters mit ró fel a nemi esélyegyenlőségi szakértőknek és a(z) elsősorban posztmodern) feminizmus képviselőinek:

A férfi és a nő antropológiai szerkezetének lebontása után a forradalom a lebontásról az „építkezésre” tér át. A letűnt ideológiák maradványaiból egyfajta virtuális valóságot tákol össze: olyan polgárt, olyan egyént, aki „megszabadul” önmaga ingyenes ajándék voltától, aki aszexuális, semmilyen megkülönböztető jelleggel nem rendelkezik, sőt saját „nemi irányultságát” és „nemi önazonosságát” is „szabadon választhatja meg.” A nemek közti egyenlőség propagandája az értelmet és a tudományt a tényleges valóság tagadására használja fel. A nyugati szekularizmus szülöttét most minden

kultúrába elviszik, ami azzal a veszéllyel jár, hogy elpusztítja azok lelkét, és tönkreteszi a szent iránti érzéküket.

Csapjunk a lovak közé: Judith Butler tényleg fel akarja számolni a nemeket?

Röviden azt tudnám mondani, hogy ha úgy lenne, azzal sem lenne semmi baj. *(nevet)*

Ne ijesszük el a nézőinket! (nevet)

Rendben, ez egy provokatív válasz volt. Érdeemes felidézni viszont Christine Delphy francia feminista gondolatmenetét. Ő abszolút logikusan felveti azt a kérdést, hogy ha konzekvensen gondolkodunk, akkor nem kell-e végül megkérdeznünk magunktól, hogy akarjuk-e, hogy legyen az a fogalmunk, hogy nő (vagy férfi). Ha abból indulunk ki – és akkor rátérek a genderre is –, hogy ez a fogalom társadalmi szempontból mit jelent, akkor egyúttal felmerül a kérdés, hogy a végső célunk nem az-e, hogy (még ha nem is mondjuk feltétlenül azt, hogy egyáltalán ne legyen, de) ne kirekesztő értelemben használjuk. A gender mint kritikai fogalom számomra valóan (és abban, hogy ez letisztuljon, Butler sokat segített) egy történelmileg és kulturálisan meghatározott különbségtételnek az elvét jelenti, aminek célja: elleplezni, hogy a férfi(asság) vs. nő(iesség) megkülönböztetés egy kirekesztő gyakorlat. Ez a megkülönböztetés relatív felértékelődéssel, illetve leértékelődéssel, valamint nyelvhasználati, egyben (mivel mindent nem redukálhatunk fogalmakra) materiális vonatkozásokkal jár.

Tehát azt gondolom, hogy Butler nem szünteti meg a nemeket, de azon a véleményen van, hogy azzal a jelentéssel, amelyben azok itt és most (értsd: a felvilágosodás kora óta az európai és észak-amerikai kapitalista társadalmakban) működnek, nem lehet egyetérteni. Erre gondolva mondja azt, hogy a gender-megkülönböztetések stigmatizálnak. A Peeters-féle konzervatívok viszont azért küzdenek, hogy az, ahogyan mi itt és most ismerjük a gender működését, együtt az összes kirekesztő módozatával, fel ne számolódjék. Részükről az aggodalmat az váltja ki, hogy ezek a jól bejáratott distinkciók nehogy elmozduljanak a helyükről. Ezt a működést Butler mindenképpen fel akarja számolni, és azért is szeretné a nemeket felforgatni, hogy leleplezze a mögöttes hierarchiát és feltegye a kérdést, hogy hogyan lehet azt megváltoztatni.

A nők elleni erőszak is ebből a hierarchiából táplálkozik, ahogy a nők elleni erőszak büntetlensége is.

Pontosan így van.

Kicsit még visszatérve Christine Delphy-re: ha magunkévá tennénk a gondolatmenetét és nem akarnánk többé, hogy legyen olyan fogalmunk, hogy nő (vagy férfi), akkor onnantól hogyan tudnánk egyáltalán feminizmusról vagy leszbikusságról beszélni? Akkor ezek után mi értelme maradna ezeknek?

Delphy ezt abban a(z) utópisztikus) kontextusban veti fel, hogy hogyan képzeljük el, milyen lesz az a számunkra jobb vagy elfogadhatóbb világ, ahol a nő vagy a férfi nem önmagában jelent valamit, hanem valamilyen nem hierarchikus helyzetbe beágyazottan jelent valamit. Az, amit ezek a fogalmak most az elvárt értékrendekben és életlehetőségekben jelentenek, többnyire hierarchikusak és együtt járnak a nő(ies)nek tudott, a nő(ies)nek pozicionált, a nővel asszociált dolgok leértékelésével. Egy ideális világban nem szeretnénk efféle hierarchikus gendermegkülönböztetéseket. Így vetődik fel a kérdés Delphy számára, hogy akkor ez a világ esetleg azt is jelenti, hogy nyelvi szinten nincs az a fogalmunk, hogy nő – mert jelenleg ez a fogalom negatív dolgokat jelent, és nagyon nehéz ezt átírni.

És mit gondolsz ennek kapcsán egyes radikális feministák álláspontjáról, akik a női(es)nek tekintett attribútumok felértékelésével oldanák meg a problémát?

Néhány radikális feminista valóban meghagyná a különbségtételt, és inkább azzal érvel, hogy mindazok, amiket a nőkhöz társítunk és negatív dolgoknak gondolunk, azok igenis fantasztikus dolgok és kezdjük el őket ünnepegni. Az ünneplés jogosságát nem vonom kétségbe, de a vállalkozás sikerességét igen. Más fogalmak esetén is ez egy létező feminista dilemma, hogy szabaduljunk-e meg tőle [a fogalomtól] a negatív telítettsége miatt és vezessünk be valami mást, vagy tartsuk meg és próbáljuk meg másfajta jelentéstartalmakkal telíteni.

És mit kezdünk a biológiai nemi különbségekkel Butler elmélete alapján, illetve véleményed szerint?

Butler attól zseniális szerintem, hogy szétszedi azt a (politikai és ismeretelméleti értelemben egyaránt) fundamentalista felfogást, miszerint akármilyen kulturális konstrukciónak gondoljuk is a gendert, valahogy a végén azért mindig fogjuk tudni, hogy az adott attribútum egy női(es) dolog, vagy a nőiséghez köthető, vagy a nőre jellemző, mert mintegy biztonsági utolsó mozzanatként valamilyen szállal mindig hozzá van kötve a szükségképpen ismert és ezen a konstruált világon kívül helyezett, és ettől stabil és nem változó, biológiához. Ő viszont azt mondja, hogy ha valamilyen értelemben,

akármennyire közvetetten, de még a feminizmuson belül is ehhez odahorgonyozva gondoljuk el azt, hogy nő, akkor ezt a köteléket el kell vágni.

Ezzel [a biologizált nemiséggel] összefüggésben pedig fontos elmondani, hogy a vágy, illetőleg a szexualitás is társadalmi gyakorlat függvénye. Tehát nem egy konstrukción kívül álló, adott valami, amivel csak annyi a dolgunk, hogy kordában tartsuk.

Butler ezt az egybevágóságot, ezt az ok-okozati viszonyt szüntette meg a test, a társadalmi nemi szerep és a szexualitás között – tehát azt az elképzelést, hogy ha valaki biológiailag nő, akkor a társadalmilag elvárt női szerepeket tölti be és szükségképpen heteroszexuális irányban alakulnak a vonzalmak.

Nem Butler az egyetlen, queerelméletben jeleskedő gondolkodó ezzel a nézettel az elmúlt harminc évben. Például Jack Halberstam szerint (aki transznemű férfi és korábban Judith Halberstam néven publikált) azért van (a kapitalista északi euro-amerikai világban) egy bizonyos fajta férfiasságnak egyedurialma, mert a férfiasságot magától értetődő módon a férfiteszthez rendeljük, tehát azzal áll a végén egy lehorgonyzott viszonyban. És ha a férfiasságot nem tekintenénk csak a férfiak privilégiumának, akkor például a tomboy-ok („fiúsnak” tartott lány, vadóc), vagy a butch leszbikusok, vagy a transznemű férfiak nem lennének automatikusan perifériára, a beteges, a deviáns kategóriába szorítva.

Azért vállaltam el annak idején Butler *Jelentős testek* c. művének fordítását, mert abban ő kimondja, hogy a test sem csak magánvaló hús, és a vágy sem valamiféle velünk született [vonz]erő, hanem olyan tényező, aminek van társadalmilag megtanult gyakorlata. Például amikor én tíz év körüli gyerek voltam, akkor a könyv, amit le kellett a szüleim polcáról lopni, a *Kámaszútra* volt. Abban egyrészt viszonylag explicit módon van leírva a (hetero) szeretkezés, de valami egészen másként, mint amit akkor, a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején Magyarországon erről egyáltalán mondani vagy gondolni lehetett.

Tehát én azt gondolom, hogy nagyon fontos kimondani, hogy maga a biológia, illetve mindaz, amit a biológia által megragadható test, morfológia alatt értünk, nagyon sokféle. Gondoljunk arra, hogy a külső és belső nemi szervek, a gének és a hormonok egybeesése sem mindig valósul meg. Fontos megvizsgálni, hogy erre a jelenségre, például az interszexualitásra egy adott társadalom hogyan reagál. Általában mindent megtesz azért, hogy az érintett egyént valahogyan a végén mégiscsak hozzá tudja rendelni egy problémamentesnek, a társadalmi életen, kulturális gyakorlatokon kívül eső, szükségképpen adott, a természet vagy Isten, vagy mindkettő által „elrendelt” testhez.

Pedig a test, mondom én Butlerrel együtt, nem rajtunk kívül „van”, hanem egy megélt test. És ha ezt belátjuk, onnantól kezdve már nem lehet olyan vegytiszta binárisokat alkotni, mint test vs. gondolat, biológia vs. kultúra.

Mert a merev bináris kategória felállítása sokszor egyben erkölcsi magasztalatot jelent, ahonnan az egyik fél azt mondhatja, hogy „én nagyon kedves vagyok, mert elfogadlak téged, tolerálom, elviselem, hogy vagy.” Ebben azonban mindig egy hatalmi kiegyenlítetlenség van. Ami azt jelenti, hogy amíg ez a kristálytisza elválasztó vonalvezetés van érvényben, addig te lehetsz más, csak nekem ne kelljen magamra úgy gondolni, hogy valami bennem is van belőled. Ne kelljen kettőnkre úgy gondolni, hogy egymással viszonyban vagyunk. Abban a pillanatban, amikor már úgy gondolok rád, hogy valami bennem is van belőled, megszűnnek a tisztán elkülöníthető kategóriák. Ezt mondja Butler is: hogy relációkban vagyunk, és a reláció nem úgy értendő, hogy a már létező két, vegytisztán különböző dolog közé odarakunk egy hidat, hanem úgy, hogy én eleve hozzád képest, általad, veled relációban létezem, azaz valami bennem is van belőled – és vice versa.

Talán többre mennénk a mostani feminizmuson belüli vitákban is, ha ezt a relációt komolyan vennénk. Mert ennek tudatában talán kevésbé vehemensen esünk a másiknak, mert sohasem tudhatjuk, hogy mi az, amiről azt hisszük, hogy csak benne találjuk, de közben saját magunkban is pusztítjuk.

Az utolsó gondolatához kapcsolódva: így most már kezd világossá válni, hogy miért fáj annyira a genderpánik gerjesztőinek a komplementaritás elvetése. A konzervatívok szeretik az LMBTQ-, és különösen a transznemű embereket előtérbe helyezni, mint a genderpánik bűnbakjait, de valójában – ahogy Peeters említett új könyvéből is kiderül – nagyon régi és alapvető feminista törekvéseket problematizálnak és jótányt sem akarnak engedni a biológiai esszencializmusból. Azaz, az fáj nekik, hogy a feministák jellemzően nem hisznek abban, hogy férfi és nő mindenféle átfedéstől mentesen eltérő tulajdonságaival és szerepeivel, mint két félelme szíven kiegészíti egymást. Mit tudunk erre mondani Butler alapján?

A komplementaritás kimondva valamiféle nagyon ideálisnak is hihető világgép, hiszen azt implikálja, hogy eleve nem létezik benne konfliktus, mert ami kiegészíti egymást: ha az egyikben x tulajdonság van, a másikban meg annak az ellentéte, akkor az milyen klasszul egymásra talál. Ez a szemlélet mindenféle hatalmi viszonyt kivesz a képletből, tehát depolitizál. Ezért sem tudok a „két nem” elképzeléssel mit kezdeni, mert az rögtön hozza magával az elképzelt – és hamis – komplementaritást. Miközben nekünk nem depolitizálásra van szükségünk, hanem egy olyan kritikai fogalomra, egy olyan eszközre, amivel mozgósítani lehet. Azaz, aminek segítségével ki lehet kezdeni a hétköznapi nyelvhasználat, illetve megismerés számára magától értetődő

elképzeléseket. Nagyon fontos vagy hogy tudjunk olyan pozíciót találni, ahonnan tudunk reflektálni arra, amit nyilvánvalónak gondolunk. Nem feltétlenül azért, mert utána többet nem fogunk azzal egyetérteni, de azért is, hogy tudjuk, hogy mi az, amivel egyetértünk.

Judith Butlertől származik a nemiség performatív elmélete. Hogyan foglalnád össze ennek mibenlétét?

A performativitás mint metafora, a legkönnyebben a színház kontextusában gondolható el. Ugyanakkor a Butler-féle performativitás nem ebből a kontextusból ered, tehát nem arról van szó, hogy van egy szerep, amit mint művész magamra öltök, eljátszom, majd lejövök a színpadról, átöltözöm és utána valami mást veszek magamra. Már csak azért sem, mert ez egy nagyon keményen individualista elképzelés, tehát a modern kapitalizmus önmaga fölött teljes kontrollal bíró, atomizált egyénképét működteti, amihez Butlernek semmi köze nincs.

Butler a performansz fogalmát John L. Austin nyelvfilozófustól veszi át, akinek előadásait halála után, 1962-ben tanítványai sajtó alá rendezték *How to do things with words?* címmel (magyarul: *Tetten ért szavak*). Ebben állítja azt Austin – és ez a mai vitákban ideológiai célok miatt „kényelmesen” eltűnik a képből –, hogy minden egyes kijelentésünk performatív. Performatív abban az értelemben, hogy három dolgot tesz egyszerre: 1. valamilyennek leír valamit, tehát tesz egy kijelentést a világ állapotáról; 2. azzal együtt, hogy kimondja, és úgy mondja ki, ahogyan, ezt létre is hozza; 3. ezzel egy időben egy relációt is létrehoz, tehát megteremt a beszélő-hallgató viszonyt. Ezen felül arra nézvést is következményekkel jár, hogy innentől kezdve mit gondolunk arról, hogy milyen szituációban vagyunk.

Austin azt is állítja, hogy a szavak teremtő erővel bírnak és ebben az értelemben másféle viszonyokat hoznak létre. Például azt, hogy „én feleség vagyok”, csak abban az esetben tudod mondani, hogy ha részese vagy egy olyan performatív eseménysorozatnak, amely ezt eredményezi. Ezek az eseménysorozatok lehetnek flexibilisebbek, vagy egészen merevek, a rituálé szintjéig. A házassági ceremónia (főleg az ötvenes években, amikor Austin beszél erről) egy nagyon kötött rituálé. Az adott felekezeten belül ahhoz, hogy valaki elmondhassa magáról, hogy „én feleség vagyok”, át kell mennie ezen a ceremónián. Ennek során az eskető pap meg fogja kérdezni – szigorú sorrendben – először azt, akit ott férfinak pozícionálunk, egyúttal ezzel a sorrenddel meg is erősítjük ezt a férfiúi pozícióját –, hogy feleségül kívánod-e venni az itt jelenlevő X. Y.-t. Ő azt mondja, hogy igen, és aztán fordul a pap a másik félhez, és (annak függvényében, hogy hol vagyunk térben, időben), azt kérdezi tőle, hogy hites uradnak kívánod-e, vagy férjedül fogadod-e az itt

jelenlevő férfit. És akkor te is azt mondod, hogy igen, de ez még önmagában nem elég, mert ehhez az intézményrendszer is kell, amiben mindez történik. Vagyis, ha két nap múlva kiderül, hogy az eskető pap már nem hajthatta volna végre ezt a feladatot, mert valamiért felfüggesztette őt az ő egyháza, tehát ebben az értelemben nincs felhatalmazva, nem foglalhatja el az eskető pap pozícióját, akkor bizony a házasságkötés nem érvényes, és nem mondhatod azt, hogy „én feleség vagyok”. Vagy akkor sem, ha később az derül ki, hogy a férjemnek gondolt másik félnek van még érvényes házassága, tehát még nem ért egy válóperrel véget, azaz még nem kötelezhette el magát és nem mondhatta volna azt, hogy igen. Ez utóbbi arra is jó példa, ahogyan az intézmények beépülnek egymásba, tehát nem lehet őket olyan egyértelműen szétválasztani. Butler tehát ebben az értelemben használja a performativitás fogalmát.

Ehhez képest a „genderideológia” elleni hangulatkeltők folyton azzal hozakodnak elő, hogy ha elérkezünk a feministák és az LGBTQ-aktivisták által vizionált világhoz, akkor majd önkényesen úgy váltogatjuk a nemünket (és a nemi identitásunkat), mint a zoknit.

Ez alaptalan feltevés, hiszen még a nyelv sem úgy működik, hogy az ember gondol egyet, kimond valamit és akkor az úgy lesz. Még a nonszensz versek is, abban az értelemben az egyezményes jelölésen belül maradnak, hogy egy adott nyelvnek a mondatszerkezetét meg kell, hogy tartsák, ami alapján az egyébként értelmetlen szövegen belül el tudjuk dönteni, hogy mi az alany, az állítmány, a tárgy stb. – mert a mondaton belül egy bizonyos helyet foglalnak el az egyébként furcsa hangzású, képtelen szavak.

Nem hiába az egyik kedvenc szövegem Butlertől a (magyarul meg nem jelent) *Excitable Speech* (1997), amely a gyűlöletbeszéddel foglalkozik. Ebben a könyvében Butler leírja, hogy az, hogy valami egy rendszerben jelentéssel bíró módon működjön egy adott közösség számára, nem egyéni virtus és kreativitás kérdése, hanem konvenciók, egyezményes jelek függvénye. Ez azt jelenti, hogy ha egy adott közösség sokféle helyzetben, hosszú időn keresztül valamilyen értelemben használ valamit, az csak annyit tesz, hogy az nagyon sok intézményben, nagyon sok helyzetben hosszú időn keresztül automatikusan azzal a jelentéssel működik. (Mert az adott cselekvéssorokon keresztül abban a jelentésben ágyazódott be.) Viszont ez nem egyenlő azzal, hogy ez mindig is így volt, mindig is azt jelentette, és mindig is azt fogja jelenteni! Tehát nincs ilyen, hogy én reggel felébredek és azt a szerepet veszem fel, ami éppen eszembe jut. Kérdés először is, hogy szabadságomban áll-e az adott élethelyzetemben így tenni, és még ha a válasz igen is, mit szól hozzá a másik.

A jelentés, a nyelv, vagy bármilyen jelrendszer nem önkényes alapon működik. És ha cinikus akarnék lenni, akár azt is mondhatnám, hogy ez nagyon jó, mert nincs az az Orbán Viktor (hiába érte el most, hogy Angela Merkel vegye ki az EU-dokumentumból a gendert), sőt még az a Kim Dzsongun sem, aki a nem társadalmi jelentését egymaga a maga kénye-kedvére ki tudná találni.

Az önkényesség feltételezése egyébként a feminizmuson belül is működik, tehát a feministáknak is jobban utána kellene nézni, hogy honnan ered a performativitás fogalma, és ebben az értelemben mit jelent annak konkrét megvalósulása, a performansz. Egy szociológus valószínűleg a társadalmi gyakorlat, vagy, Bourdieu alapján, a praxis kifejezést használná erre – nem pont ugyanaz, de most analógiának meg merem kockáztatni.

Ezzel el is érkezünk oda, hogy Judith Butlert nemcsak a fundamentalista-konzervatív oldalról éri kritika, hanem egyes feministák részéről is. Korábban kritizálták olyan neves feminista szerzők, mint Nancy Fraser vagy Martha Nussbaum (ezekből az esetekből időnként építő párbeszéd is alakult), legutóbbi interjúja miatt viszont a radikális feminizmus egy marginális, ún. transzkritikus (vagy genderkritikus) ágának a képviselői pécézték ki (ismét) maguknak. Hogyan reagál ő ezekre a kritikákra?

Ami a transzkritikus feministákat illeti, általában meglepetésének szokott hangot adni. Nem csak újságcikkekben, a YouTube-on is (angolul tudók számára) elérhető jó pár nyilatkozata, és most, a COVID-időszak alatt még több interjút készítették vele. Valóban sokat reflektál az ún. „genderkritikus” (*gender critical*) álláspontra, mert mostanában erről kérdezik leggyakrabban.

Leginkább azon lepődik meg, hogy őt az a vád éri „házon belül”, hogy az ő elmélete tulajdonképpen identitáspolitikai. Ez az olvasat, gondolom, úgy áll elő, hogy a transz emberek jogi elismerésért folytatott küzdelme – részben – egyfajta identitáspolitikai (legalábbis ott a gender elsősorban mint identitás jelenik meg), de abból, hogy Butler támogatja a transz emberek jogait, nem következik automatikusan az, hogy Butler maga identitáspolitikus lenne.

De még ha ez így is lenne, akkor sem lehetne a saját kitalációjaként a szemére vetni. A hatvanas, hetvenes években megjelenő (második hullámos) feminizmus a nőkért, a nők érdekében kitűzött célok mentén definiálta magát. Tehát ebben az értelemben azt lehet mondani, hogy a hetvenes évek feminizmusa kemény identitáspolitikai volt: a nők csoportjáért, az esélyegyenlőségükért, az elismerésükért folytatott harc. És ez (több feminista iskola alakult ki abban az időben) nem csak a liberális irányzatra értendő, melynek törekvései közt pl. a béregyenlőség, a (Skandináviában már megvalósult) „apagyis” (miszerint a gyás egy részét 50-50 százalékban kell a

szülők közt megosztani, és ha az egyik szülő nem veszi igénybe a rá eső időt, akkor az elvász a pár számára), vagy a nőket eltárgyasító, szexista utcai hirdetések ellen vívott küzdelem szerepel.

A queerelmélet, amikor a kilencvenes években megjelenik, arra mutat rá, hogy amikor „a nőkről” beszélünk, akkor egyáltalán nem minden nőről, csak a nők egy bizonyos csoportjáról beszélünk, és ezt a specifikus csoportot (fehér, középosztálybeli, heteroszexuális nők) kezdjük el úgy használni, mintha az egyedüli lenne, és minden nőt lefedne. Ettől ez a partikuláris csoport belép a diszkurzusba abban a jelentésben, hogy „minden nő”. A queerelmélet szerzői két dolgot kérdőjeleznek meg egyszerre: azt, hogy a „nők” fogalma tényleg minden nőre vonatkozik-e, és ezzel együtt azt is, hogy ki ennek a mondatnak az alanya. Tehát kinek, kiről mondunk dolgokat, kinek a nevében, kikért, szólalunk fel, kihez szólunk, amikor feministaként azt mondjuk, hogy „a nők”.

Még véletlenül sem egy identitáspolitikai jegyében születik meg a queerelmélet, főleg azért nem, mert sokféleképpen éljük meg a szexualitásunkat. Ez azt is jelenti, hogy egy dolog, hogy mire vágyunk, egy másik dolog, hogy mit teszünk, és egy harmadik dolog, hogy magunkat minek látjuk mindeközben: szükségét érezzük-e annak, hogy magunkat valamilyen szexualitással bíró lényként definiáljuk és hogy ezt még kifelé is kinyilvánítsuk. Tehát még a szexualitáson belül is legalább ezt a három dolgot szét kell szedni, mert ezek egyáltalán nem biztos, hogy mindig egybeesnek. És azért jó rálátni azokra a helyzetekre, ahol ezek nem esnek egybe, mert akkor azt is megértjük, hogy ahol látszólag egybeesnek, az nem azt jelenti, hogy azért esnek egybe, mert ezek nem is különbözőek, és az az egyedül normális, ha egybeesnek.

A queerelméletben a genderfogalom azért problematizálódik, mert a queerelmélet észreveszi, hogy ez a feminizmus kitüntetett elemző kategóriája, és hogy ezt a kategóriát a nők nevében, a nőkért, a nőkről használják, és felteszi a kérdést, hogy álljon meg a menet, milyen nőkről beszélünk?

Butlert a mostani konkrét politikai helyzetben különösen bántja és dühíti mindaz, amit a transzneműek kizárását hirdető radikális feminizmus a transznemű emberekről mondani szokott. Mivel mindeközben csak a lényeg vész el: az, hogy ezeknek a magukat radikálisnak, és általában marxistának nevező feministáknak, meg egyébként a transz embereknak is, meg queer nézőpontból, tehát a szexualitást queerként felfogó gondolkodók nézőpontjából is, mégiscsak a patriarchátus lenne a közös ellenség! Butlert a legjobban az zavarja, hogy ahelyett, hogy azon gondolkodnánk, hogy ezt a közös ellenséget hogyan lehetne megközelíteni, e belső hadakozás által azt folytatjuk, amit egy másik queerelmélettel foglalkozó szerző, Lauren Berlant „látványsportnak” nevez („spectacular sport”).

Ez nekünk nagyon nem használ. Egymással hadakozunk, amikor ez a, ha úgy tetszik, Forum Romanum, amiben vagyunk, recseg-ropog minden ízében, és nyilvánvalóan nem azért vagyunk ebben a krízisben (nem azért vannak veszélyben a szabadságjogaink), mert a transznemű emberek azt szeretnék, ha a személyi igazolványukban az a név és nem szerepelne, amivel ők azonosítják magukat. (Sokkal inkább azért, mert ahogyan előretör az autoriter populizmus, globálisan veszélybe kerül a demokrácia és vele a női jogok.) A transznemű embereket okolni a feminista törekvések válságáért ideológiailag “fantasztikus” ugródeszka ahhoz, hogy felüljünk a magas lovunkra, ahonnan az erkölcsi fölény megkérdőjelezhetetlennek látszik, és amely pozícióból azt a látszatot kelthetjük, hogy velünk minden rendben van. Ráadásul azt látom, hogy a transzjogok ellen érvelő, illetve Butlert ostromozó feminista aktivisták nagyon kevés szöveget olvasnak. Néha abban sem vagyok biztos, hogy legalább a *Problémás nemet* ismerik tőle.

Butler ráadásul végképp nem érti, hogy hogy lehet azon az alapon harcolni a patriarchátus ellen, hogy márpedig mindennek az alapja egy magánvaló, biológiailag adott szexus, amit nem is kell tovább magyarázni. Ez a gyakorlatilag fundamentalista felfogás a feminista küzdelmet a reprodukciós jogokra szűkíti le: arra, hogy szabad-e az abortusz, vagy Kínában vállalhatok-e egynél több gyereket, vagy arra, hogy egyes országokban a lány magzatokat elvetetik (nemi szelektív abortusz). Nem vitatom a reprodukciós jogok fontosságát, de ez csak egy terület a sok közül.

Ha csak ezekkel foglalkozunk és semmi mással, akkor azt sem fogjuk megérteni, hogy a szexualitás akkor is megvalósul, ha látszólag senki sem beszél róla. Vegyük például a munkavállalási lehetőségeket lesbikusként. Ami engem illet, itt az egyetemen nem is emlékszem olyan pillanatra, hogy kimondtam volna, hogy „én lesbikus vagyok”, csak úgy utaltam a magánéletemre, mint más a saját, normatívnak tekintett heteroszexualitására. (Pl. „vettem a barátnőmnek egy farmert” – nem hívtam fel külön a figyelmet arra, hogy nekem nem pasim, hanem barátnőm van. Ha egy kolléganő ugyanezt mondja a férjéről, arra senki sem kapja fel a fejét.) De ezt semmiképpen sem tudnám ilyen magától értetődő módon megtenni például abban az elit gimnáziumban, ahol annak idején magyart meg angolt kezdtem tanítani. Biztos, hogy az igazgató behívatott volna, és veszélybe került volna az állásom.

De ennél is nagyobb probléma, hogy ha valaki politikai menekültként idejön, mint volt ugye ez a nyáron Strasbourgban lezárult eset, hogy a felperes 2015-ben megkapta a menedékjogot Magyarországon, mert Iránban a transzneműsége miatt üldöztetésnek volt kitéve, ám a hatóságok itt is elutasították a [magyar állampolgárok számára akkor még elérhető] nem- és névváltoztatási kérelmét. Talán részben azért, nehogy transznemű

menekülteket kelljen befogadnunk, a COVID alatti rendkívüli jogrenddel visszaélve, nemrég a magyar transz emberek számára is megszüntette a kormány ezt a lehetőséget. Azzal az indokkal, hogy bevezetjük az anyakönyvezésre vonatkozó törvényünkbe azt, hogy létezik születési nem. Az a komikus érvelés szól mellette, hogy mivel a biológiai nemet nem lehet teljesen megváltoztatni, ezért szükséges, hogy jogilag rögzítsük. Ez az a pillanat, amikor rá lehet arra mutatni, hogy ezek szerint nem az életünkön kívül eleve adott valamiről van szó, ezért kell, hogy jogilag jól megmondják. Ráadásul oda lehet tolni az orruk alá azt a kérdést is, hogy „Tessék? Nem lehet teljesen megváltoztatni? Szóval akkor valamennyire lehet?” És milyen értelemben lehet megváltoztatni? Nyilván nemcsak az operációk, illetve az egészségügy által lehetővé tett beavatkozások sorozatáról van szó – erre redukálni a tranzíciót pont annyira téves, mint a lesbikusságot a két nő közötti szexuális aktus mikéntjére kihegyezni.

Az utolsó kérdésem pedig az lenne, hogy a közelmúltban a J. K. Rowling tweetjei nyomán kibombant ún. cancel culture (az eltörlés kultúrája) vitáról mit gondolsz? Híres emberek, tudósok, művészek, újságírók aláírtak egy nyílt levelet, melyben a véleményszabadság állítólagos sérülése miatti aggodalmukat fejezték ki. Az ellenzők szerint viszont az aláírók azt nehezményezik, hogy nem lehet arányos következmények nélkül rasszista vagy transzfób nézeteket hangosztatni. A levelet J. K. Rowling is aláírta, mert nem sokkal annak publikálása előtt, meglátása szerint, támadás érte őt a Twitteren. Sokan ugyanis nemtetszésüket fejezték ki, amikor azon a felvetésen gúnyolódott, miszerint nem csak nők menstruálhatnak, hanem transz férfiak és nem bináris, queer emberek is. Ráadásul még igazsá sem volt, mert a menstruációs szegénységről szóló cikk nem „törölte el” a nőket: a szövegben ott van világosan, hogy „women”, csak a címben szerepel, hogy „people who menstruate”. Neked mi minderről a véleményed?

Mivel elsősorban a nyelvhasználat hatalmi és ideológiai vetületeivel foglalkozom, onnan közelíteném, hogy a „vélemény” lényegesen különbözik a vagdalkozástól, az „odamondás”-tól, a verbális agressziótól. A véleményt, egyrészt alá is szokták érvekkel támasztani. A vélemény nem kijelentés, nem deklaráció, nem egy kiáltvány. Ezért aztán részben maga az érvelési rend fogja megteremteni önmaga, a vélemény korlátját. A kérdés tehát, hogy mit jelent, amit mondok; a kijelentésem hogyan értendő. Tehát olyan mondatokat teszek közzé, amikbe beágyazva az a mondat [a véleménynek szánt kijelentés] majd azt jelenti, amit szeretném, hogy jelentsen. Ha agresszívan lépek föl viszont, mondok egy kijelentést és arra úgy tekintek, hogy az nyilvánvaló, magától értetődő, és aki nem érti, hogy mit mondok, aki nem képes belehelyezkedni az én pozíciómba, annak már régen rossz és az mit akar itt.

A cancel culture állítólagos áldozatai az egyetemi előadások törlését vagy a meghívás visszavonását is szokták nehezémenyezni.

Igen, a „beszólás” azzal is járhat, hogy onnantól kezdve már nem leszünk olyan népszerűek, nem fut velünk annyira szekér, nehezebb lesz megjelentetni a könyveinket, kisebb lesz az olvasótáborunk, ennek következtében alacsonyabb az eladott példányszám, csökken a jövedelmünk, egyúttal státuszvesztést szenvedhetünk el. A „vélemény” azonban nem „beszólás”. Az érveléssel már határt is szabok annak, hogy meddig megyek el; egyben teret adok a másik félnek, hogy tudjon hozzám kapcsolódni. Magyarul, azzal, hogy érvelek, egyúttal meg is nyitom magam a másik felé és számonkérhetővé teszem azt, hogy amit gondolok, azt milyen érvrendszer mentén gondolom úgy, ahogy. Ebben az értelemben nyitok a másik felé, a többértelműség felé, és ez nekem is jó, mert ebben a véleménycserében én is mozdulhatok másfelé; és, amennyiben a másik fél valóban véleményt nyilvánít, ő is mozdulhat másfelé, vagy legalább abban meg tudunk állapodni, hogy ezen a ponton túl nem tudunk lépni. De nem semmisítettük meg minimum verbálisan a másikat!

Ami a konkrét esetet illeti, ha te úgy érzed, hogy meg kell szólalnod egy ügy kapcsán, és amit mondasz, az szükségképpen valakikhez szól, és akikhez szól, azokról valamilyen pozíciót tételez fel, akkor minimum közvetve megszólítod őket. Rowling a transz emberekről mondott valamit. Róluk beszélt, de nem hozzájuk szólt. Márpedig a közösségi médiában viszonylag könnyű belépni egy beszélgetésbe, így nem értem, Rowling miért csodálkozott, miért vette rossz néven, hogy az érintett felek, a közvetve megszólítottak megjelentek és reagáltak az általa mondottakra, kifejtették az ellenvéleményüket. Rowling úgy pozicionálta magát, mint aki valakik mellett beszél, de közben valakik ellen is [nem véleményt nyilvánított, hanem] kinyilatkoztatott. Nem vitatkozni akart, nem véleményt nyilvánítani, hanem megmondóember akart lenni, ez a szándék márpedig egy nagyon erőszakos relációt szül. Attól függően, hogy mennyire öntörvényű és mekkora önbecsülése van annak, akivel szemben megmondóember akarok lenni, benne van a pakliban, hogy vissza fog szólni – nincs az a Harry Potter-hegy, ami ezt megakadályozhatná! Amikor megszólalt az, akit ő nem várt – tehát nem úgy viselkedett, mint az elvárt ideális hallgató, hogy fülét-farkát behúzza, elszégyelli magát és revideálja akár az énképét –, Rowling a megtámadott áldozat pozíciójába helyezte magát, és ha az erőviszonyok szerint nézem az interakciót, akkor ez egyszerűen nem fair! Akár közvetlenül, akár közvetve, a Harry Potter-sorozat jelentette kulturális tőkére hivatkozni nem fair, hanem ebben az eleve egyenlőtlen hatalmi helyzetben egy plusz erőfitogtatás.

Feministákként sem húzhatjuk ki Münchhausen báróként a hajunknál fogva saját magunkat a helyzetünkből, de azért, ha tisztában vagyunk azzal, hogy valamilyen szempontból (pl. a világ egyik leggazdagabb embereként) relatíve kivételezettebbek vagyunk, mint a másik, akkor mindig nekünk lesz nagyobb felelősségünk abban, hogy mit engedünk meg magunknak és mit nem. Ezért inadekvát Rowling támogatói részéről arra apellálni, hogy „itt van egy fantasztikus szerzőnő és nehogy már ne olvassátok majd a regényeit csak azért, mert megmondta, hogy mit gondol”. Nem, ő nem megmondta, hogy mit gondol, ő jól beszólt!

Ami pedig a *cancel culture* miatt aggodalmaskodó nyílt levelet illeti, nekem eleve nem tetszik, hogy pont a *Harper's Magazine*-ben jelent meg.

Nagyon meglepő Rowling neve az aláírók között – mert a vele kapcsolatos incidens nem kerül szóba a levélben, de számos stratégiai célú közvetett retorikai fordulat beleépült. Tudjuk jól, hogy nem magától íródik egy ilyen levél, hanem n-szer köröz, mire eléri a végleges verzióját.

Egy interjúban megkérdezték Butlertől, hogy ő miért nem írta alá. Több okot megnevezett.

Egyrészt, mert két nagy bekezdés szól a levélben a „Black Lives Matter”-ről, de csak azon elmélkedve, hogy hol legyen a határ, mit gondoljunk arról, amikor a békés demonstrációk fizikai harcba mentek át. Butler viszont legújabbán arról gondolkodik, hogy az erőszakszervezettel szemben, hogy lehet úgy fellépni, hogy mi nem vagyunk erőszakosak? Erről az erőszakmentes harc köré épülő *szolidaritásról* gondolkodik, méghozzá Angela Davis ihletésére.

Másrészt azért nem írja alá, mert indirekt módon benne van a levélben, a Rowling-vitára közvetett utalásképp, hogy azzal, aki rásüti a másikra, hogy transzfób, nem lehet kommunikálni, párbeszédet kialakítani. Butler viszont nem tud mit kezdeni azzal, ha valaki ki akarja rekeszteni a nő fogalmából a transz nőket, ha nem tartja megengedhetőnek, hogy a nő fogalom egyik jelentése a transznő legyen. Ha aláírná, azzal belépne a fent említett látványsportba, amit pedig nem akar.

Harmadrészt, Butler utal arra is, hogy másfél évvel korábban meggondolatlanul aláírt egy levelet, és ezzel hibát követett el. Az aláírással másokkal együtt kolléganője, Avital Ronell védelmére kelt, akit volt diákja szexuális zaklatással vádolt meg, és később kiderült, hogy ezek a vádak megalapozottak. Ezzel Butler elismeri, hogy az ember tud hibázni, és közvetve annak is teret enged, hogy Rowling is hibázhat, és mostani nyilatkozatait később ő is felülbíráhatja. Csakhogy, ahogy én látom, Rowling azóta teljesen belement a mártírszerepbe és lépten-nyomon azt hangoztatja, hogy őt igazságtalanul támadják, és megint arra apellál, hogy ő milyen fantasztikus regényeket ír. Hogy fantasztikus regényeket ír, az egy dolog. Én ugyan nem

szeretem a Harry Pottert – tudom, magam ellen beszélek azzal, hogy ezt bevallom... *(nevet)*

Én szeretem! (nevet)

Akárhogy is, sem ezt, sem azt, hogy ő mennyi gyerekkel megszerettette az olvasást, sem egyéb érdemeit nem lehet annak megalapozására használni, hogy ő másoknak „beszóljon”. Vagy szándékosan nem figyel, vagy tényleg nincs rá füle, hogy meghallja, mi a problémája a mondandójával annak a közösségnek, amelynek nekimegy.

Mit gondolsz arról, hogy Magyarországon is megjelent a transzkirekesztő feminizmus angolszász importeszméje?

Egyrészt, nekünk nem kell egy az egyben átvennünk ezt a leghangosabban valóban az Egyesült Királyságban létező hangot, de elsősorban ne azzal érveljünk ellene, hogy a magyar helyzettől ez idegen. Azaz, abba a hibába se essünk bele, hogy egy szintishta választóvonalat tételezünk Nyugat-Európa és Magyarország közt – mert akkor megint annál a tévhitnél fogunk kikötni, hogy mi vagyunk a jóisten kalapján az árvalányhaj és mi vagyunk a világ a legtöbbet szenvedett népe.

Ha már egy globalizált tőkemozgással megvert világban élünk, akkor már eleve nincs értelme olyat mondani, hogy „begyűrűzik ide ez az idegen angol-amerikai, – illetve, ahogy mondani szeretik, angolszász – elmélet”, mert ezt annak idején magára a feminizmusra is ráfoglák, ahogy most a gender studiesra vagy a queerelméletre is. Azt mondani, hogy a queerelmélet egy idegen elmélet lenne, ami a magyar helyzetre semmilyen értelemben nem vonatkoztatható, véleményem szerint – utalva Sara R. Farris fogalmára – femonacionalizmus. Nem azt állítom ezzel, hogy minden ilyen kijelentés kimeríti a femonacionalizmus fogalmát, vagy hogy eleve ebből a pozícióból mondják, de eleve, szükségképpen azt gondolni, hogy a magyar sajátosságokra hivatkozni az csak jó lehet, véleményem szerint nem jó irány.

A közönségből Szabó A. Zsófia kérdezi: „A legújabb művei alapján hogyan képzeled Butler az erőszakmentességet és az egymásrautaltságból eredő továbblépést?”

Ehhez hozza be Butler a sebezhetőség (*precariousness*) fogalmát. Ennek a konkrét megnyilvánulási formái a különböző, prekariátusként elrendeződő helyzetek. Az a baj, hogy magyarul mind a kettőt úgy kellene fordítanom, hogy sebezhetőség.

A prekariátus fogalmát Magyarországon a bizonytalan foglalkoztatásúak csoportjára vonatkoztatjuk.

Mondjuk úgy, hogy arra van leszűkítve. Butler szerint, hogy ha valamiféleképpen meg akarjuk ragadni, hogy mi lenne a lét értelme – elsősorban az emberi lété, de nemcsak az emberről beszél, ott is megszünteti a kristálytiszta vonalat, ebben az értelemben poszthumánként is értelmezhető a felfogása –, mi a világban való létezés legfőbb tulajdonsága, mi az, ami mindannyiunkban közös, akkor a válasz az lenne, hogy a sebezhetőség.

„A létbizonytalanság jó fordítás lenne-e?” – kérdezi a közönségből Makai Péter Kristóf.

Általában a sérülékenység vagy sebezhetőség fogalmat használjuk, mert a létbizonytalanság is finánciális értelemmel telített, tehát inkább csak a gazdasági, megélhetési bizonytalanság irányába visz el. Felmerült még korábbi javaslatként a kiszolgáltatottság, mint lehetséges fordítás, de azt sem választanám, mert az már azonnal egy hierarchikus hatalmi viszonyulást jelentene. Butler azért mondja, hogy a világ lényege a sérülékenység, mert nem vagyunk önmagunkban, önmagunk számára elégségesek, hanem a többiekhez való viszonyunkban élünk, e viszonyulásainkon keresztül létezőnk – ez tesz sebezhetővé.

Ennek belátásának etikai vonzata is van: sérülékeny vagyok, ki vagyok téve a másiknak. Mit jelent ebből a szempontból erkölcsös életet élni, jól élni, helyesen élni? Ha belátjuk, hogy viszonyokban élünk, akkor nem képzelhetjük magunkat önmagában álló, védett, ha úgy tetszik, a saját testi korlátainkat is legyőzni tudó, minden felül kerekedő, a természetet büntetlenül kizsigerelő teremtés koronájaként. Ez az emberkép nem tud tovább működni. És ez óvatosabbá kell, hogy tegyen minket: ha azt gondolom, hogy egy kicsi bennem is van belőled, akkor nem fogok olyan bátran ütni, mert nem tudhatom, hogy mit találok el magamban. Ha ezt tudomásul vesszük, akkor ezen az alapon sokkal könnyebb politikai koalíciókat szervezni, és általában szolidaritást vállalni másokkal.

Köszönöm szépen Dr. Barát Erzsébetnek az interjút! Tartsatok velünk a Nőkért Szabadegyetem következő eseményein is!

Hivatkozott irodalom

- „[A Letter on Justice and Open Debate](#).” *Harper’s Magazine*. Letöltés: 2020. december 13.
- Antoni, Rita. 2020. „[A genderőrületet kiáltóknak valójában a nemek egyenlősége fáj. \(Ismertető Marguerite A. Peeters Genderőrület: Útmutató a globális mesterterv megértéséhez című kiadványáról.\)](#)” Letöltés: 2020. december 15.
- Austin, John L. 1990. *Tetten ért szavak*. Ford. Pléh Csaba. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bayard, Pierre. 2007. *Hogyan beszéljünk olyan könyvekről, amelyeket nem olvastunk?* Ford. Kovács Ilona & Boros Krisztina. Szeged: Lazi.
- Berlant, Lauren. 1997. *The Queen of America Goes to Washington City: Essays on Sex and Citizenship*. Durham, NC: Duke University Press.
- Butler, Judith. 1997. *Excitable Speech. A Politics of the Performative*. London & New York: Routledge.
- . 2005. *Jelentős testek. A szexus diszkurzív korlátairól*. Ford. Barát Erzsébet & Sándor Bea. Budapest: Új Mandátum.
- . 2006. *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása*. Ford. Berán Eszter & Vándor Judit. Budapest: Balassi.
- Butler, Judith & Alona Ferber. 2020. „[Judith Butler a genderfogalom körüli kultúrharcról, J.K. Rowlingról és „anti-intellektuális” korunkról](#).” Ford. Szabó A. Zsófia. *Nőkért.hu*. Letöltés: 2020. december 10.
- „[Elfogadták a transzneműeket ellehetetlenítő törvényjavaslatot](#).” *Budapest Pride*. Letöltés: 2020. december 15.
- Farris, Sara R. 2017. *In the Name of Women’s Rights: The Rise of Femonationalism*. Durham, NC: Duke University Press.
- Halberstam, Judith. 1998. *Female Masculinity*. Durham, NC: Duke University Press.
- „[Nyert a magyar állam ellen egy transznemű férfi Strasbourgban](#).” *Index.hu*. Letöltés: 2020. december 13.
- Pálfi, Rita. „[Elutasította a magyar parlament az Isztambuli Egyezmény ratifikálását](#).” *Euronews.hu*. Letöltés: 2020. december 15.

- Peeters, Marguerite A. 2020. *Genderőrület: Útmutató a globális mesterterv megértéséhez*. Ford. Sallai Gábor. Budapest: Alapjogokért Központ & Jogállam és Igazságosság Nonprofit Kft.
- Spirik, József. „[Orbán Viktor lett az EU-ban a gender szó legelszántabb ellensége](#).” *444.hu*. Letöltés: 2020. december 10.

Taskovics Viktória

Szegedi Tudományegyetem

Halálperformanszok Patti Smith memoárjában (*M Train*, 2015)

Patti Smith 2015-ben megjelent *M Train* című memoárjának középpontjában az egyéni és kollektív halálesetek traumatikus tapasztalata áll. Memoárja céljának az utazáson, zárandoklaton keresztül történő gyászfeldolgozás és annak megírása tekinthető. Smith elbeszélőjének csavargása nem csak a narratívában említett fizikai terekben megy végbe, hanem a textuális térben egybefonódó identitáskonceptiók, emlékezettöredékek és irodalmi szövegek között is. Az elhunytakkal való találkozás lehetőségét, illetve annak illúzióját az elbeszélés, a textuális tér jelenti Smith narrátora számára, aki önmagát olvassa és írja bele különféle terekbe és történetekbe: „*Azért írok, hogy legyen mit olvasnom.*” Az *M Train* megállói ezek az intermedialis találkozási pontok képezik, azonban ezek mesterséges mivoltával kénytelen szembesülni az önéletírását olvasó narrátor, aki saját fikciójának csapdájában találja magát.

M Train (2015)

*Lost things. They claw through the membranes,
attempting to summon our attention through an indecipherable mayday.
Words tumble in helpless disorder. The dead speak.
We have forgotten how to listen.*

(Smith 2015, 227)

Patti Smith *M Train* című memoárja 2015-ben jelent meg New Yorkban, egy több évtizedes időszak lenyomataként. A főhős-narrátor az első memoárjához, a 2012-ben megjelent *Kölykökhöz* (*Just Kids*) képest megváltozott szerepben és élethelyzetben tűnik fel. A korábbi, szintén traumaközpontú, de a hagyományos zenei önéletrajz műfajához erőteljesebben köthető narratívával szemben a jelenleg tárgyalt mű elsősorban az elbeszélő házassága utáni tapasztalatait rögzíti. Főhőse a fiatal, bohém beatnik lány helyett az önmaga számára tett ígéretekkal szembe helyezkedő, saját gyásztapasztalatát detektáló özvegy. Amellett, hogy a cím referenciálisan is értelmezhető, hiszen az 'M' New Yorkban az M-metróvonalon Brooklyn és Manhattan között közlekedő járatra is utalhat, jelölheti a memoár témája

alapján a *memory train* (emlékezet járat), *mind train* (elme járat), esetleg *mourning train* (gyász járat) szókapcsolatok kezdőbetűjét is.

Az epizódyszerűen felépített narratíva térben és időben széles spektrumon mozog. Az utazás toposza nemcsak a szöveg témáját, hanem felépítésének koncepcióját, vagy éppen annak hiányát is példázza: az utazás során elkalandozó és álmodozó narrátor spontán reflexiói jelennek meg az egyes fejezetekben, melyek között mégis felfedezhető egyfajta szimmetrikus szerkesztés. A nem-lineáris narráció különféle emléktöredékekből összeállt montázsok sorozatát vonultatja fel, melyek a második világháború utáni gyermekkori élmények beemelésétől, az első házassági évfordulón át egészen a kiadás évéig mutatnak be egy-egy önálló címmel jelölt epizódot. Ezek többnyire lazán kapcsolódnak, világszerte különféle helyszíneken játszódnak. Szimmetrikus keretként szolgálhatnak a házasságához, s egyben Jean Genet-hez kapcsolódó rituális helyszínek, melyeket a továbbiakban részletesebben elemzek az azokban megjelenő szubjektumkonstrukciók, performativitás és trauma kérdéskörei felől.

Smith önéletírásainak közös nevezője, hogy különféle öndokumentációi, mint a memoárrá bővített naplójegyzetei, azokhoz társított fotói, egyúttal útinapló formájában közreadott szövegei rendszerint egy traumatikus keretbe vannak beágyazva. A *Kölykök* (*Just Kids*) Robert Mapplethorpe 1989-ben bekövetkezett halála, az *M Train* esetében pedig férje, Fred Smith 1994-es elhunya jelentik a memoárok kiindulópontját. Az *M Train* esetében a halál, mint egyéni veszteség, számos egyéb halálesettel íródik egybe. A narrátor zárandoklata során ellátogat egykori szubjektumkonstrukcióinak egyes állomásaira is: Frida Kahlo mexikói házába, Sylvia Plath sírjához, Jean Genet *Egy tolvaj naplójában* megírt börtönszigetre, illetve Genet marokkói sírjához. A valós és narratív térben is véghez vitt zárandoklat állomásain különféle rítusokat, performanszokat ad elő, melyek a regényen kívüli, 'valós' térben játszódnak, viszont a textuális térben fonódnak össze egy cselekményegésszé, intermediális performanszá, melynek sikertelenségét illusztrálja végül a Genet-sírjánál készített fotó. Az önreflexív nézőpontból megszólaló narrátor útja során szembesül egykori identitáskonstrukciója és önmaga múlandóságával, és színre viszi saját halálát is. Lebontja saját önéletírását, mint művészi önéletrajz felől olvasható szöveget, elmesélésre érdemes, példászerű történetet.

A Smith-memoárban megformált kószáló-narrátor egyszersmind a saját történetfragmentumaiból épített állomások között bolyongó, traumafeldolgozó szubjektum allegóriájaként értelmezhető.

Az önéletíró punk

*I've been called the 'princess of piss',
'the keeper of the phlegm',
'the wild mustang of rock 'n' roll' [...]
but I was not really a punk,
and my band was never a punk rock band.
(Smith in Kot 2015)*

Patti Smith mindig is tartózkodott a fix címkék alatt történő besorolástól, a kategorizálástól, vagy bárminemű behatárolt öndefiníciótól. Nem így a nyilvánosság különböző orgánumai. A zenei lexikonok és magazinok állandóan visszatérő szófordulata a „*punk keresztanyjaként*” hivatkozik rá az 1970-es évtized második felétől a new yorki punkszcénában betöltött ikonikus szerepe miatt, valamint a későbbi hatástörténete tükrében. Az 1990-es években indult *riot grrrrl*-mozgalom¹ megkerülhetetlen referenciapontként tekintett rá, hiszen egy alapvetően férfiak által dominált szcénában képes volt saját teret szerezni magának öntárgyasítás nélkül. Sokak szerint a punk és a hip-hop szubkultúrákban, a könnyen fogyasztható, *mainstream* szcénákkal ellentétben, nagyobb tér, láthatóság és alkotói szabadság volt biztosítva a nők számára. Ezek a zenei irányzatok a megelőző korszakok trendjeihez képest kevésbé hierarchikus, tekintélyelven nyugvó platformokat jelentettek. (Meyer & Milstone 2012, 53) Ennek okai részben azzal magyarázhatóak, hogy az említett szcénákban nem a zeneipar működése és igényei szabták meg a produktumot: a céljuk kezdetekben a fennálló politikai és kulturális normák kritikája, nem a fenntartása volt. A nemi sztereosztereotípiák és tradicionális nemi szerepek átörökítéséért felelős, romantikus rocknroll-dalokkal szemben, vagy egyéb „műanyag” populáris zenei produktumokkal ellentétben, ezek a dalok dühösek voltak, perifériára sodródott társadalmi csoportok problémáit, és a nőkkel szembeni erőszakot tematizálták. Míg az előbbi szcénák a női résztvevőkre leginkább potencionális rajongóként tekintettek, addig a punkban lehetőség nyílt a konvencionális feminin attitűdök áthágására, a férfiakkal közel egyenrangú szerepek betöltésére. (Meyer & Milstone 2012, 61, 200) Habár a punkmozgalom

¹ A 90-es években, Olympiában alakult szubkulturális és zenei irányzat, amely ötvözte a feminizmus politikáját a punk zenei attitűddel. A mozgalom képviselői elutasították a punk színtér heteronormatív hagyományát, macsó-éthoszt, helyettük egyenlő szerepeket, önkifejezési kereteket követeltek, valamint olyan témákat dolgoztak fel zenéjükben, mint a családon belüli erőszak, kapcsolati erőszak, szexizmus, rasszizmus, osztálykülönbségek. Képviselői a 90-es években Bikini Kill, Bratmobile, Huggy Bear, L7 stb, akikre hatással voltak a megelőző évtizedek underground és mainstream női előadói, például: The Slits, Au Pairs, The Raincoats, Joan Jett vagy Patti Smith (Leonard 2014).

alapvetően önmagát egalitárius elvek mentén gondolja el, a gyakorlatban ennek megvalósulása ambivalens. Helyet biztosít a nők számára, egy kevésbé konvencionális feminin attitűd elfogadását szorgalmazza, azonban ezt a maszkulin attitűdökhöz, elvárásokhoz való igazodás esetén teszi csak lehetővé. (Meyer & Milstone 2012, 200) Még ha a punk a rocknroll zsenikultuszával való leszámolását is tűzte ki célul, mint egy sokkal demokratikusabb és igazságosabb világszemlélet képviselője, a zsenikultusz és sztárkultusz jelenlétét igazolja a szubkultúráról írt férfiszemzőgű autobiografikus szövegek túlsúlya, illetve maga a kritikátlan *hype* és egyéb zenei utóhatások, melyek során nem ritkán idolt, sőt mártírt faragnak közönséges gyilkosokból, mint a Nancy Spungent a mai napig tisztázatlan körülmények között meggyilkoló Sid Viciousból.

A zenei témájú autobiográfiák az autobiografikus szövegek azon szubzsánerét képviselik, melyek már eleve magukban foglalják azokat a kételyeket, amiket a posztstrukturalista elméletek az önéletrírással szemben megfogalmaztak mind a szerzőség problematikája, mind a leírtak hitelességét, valóságtartalmát illetően. Továbbá, a saját műfaji konvencióik reprodukálása révén metareferenciális szövegekként értékelhetők. (Butler & Stein 2015, 115) Egyes kritikusok épp ebből kifolyólag vonakodnak ezen szövegek elemzésétől: egyrészt a bulvárujságírással rokon, olcsó szórakozást kínáló tömegtermékeknek látják őket, másrészt pedig az önéletrajzzal szemben általános elvárást vélik meghiúsulni, miszerint annak szerzője hiteles, vallomásos szöveget tár az olvasója elé. Ez az elvárás megdőlni látszik annak tudatában, hogy az egyes szerzők egyéni műveiként aposztrofált írások sokszor valójában szellemírók munkái, vagy legalább társszerzőkkel közös együttműködések eredményei. (Butler & Stein 2015, 116) Sokféleségük ellenére a zenei autobiográfiák egy közös narratív trópusban osztoznak, ez pedig lényegében a populáris szereplő önleleplező, saját fikcióját bejelentő aktusa.² A szövegek narrátora egy autonómnak láttatott gesztus keretében létrehoz egy visszatekintő narratívát, melynek célja megmutatni az önéletríráson keresztül valódi arcát, (re)konstruálni a maszk mögötti valódi perszónát, aki egyúttal arcrongálásán (de Man 1997, 94) keresztül mintha önmaga hamisságát ismerné be. A valósság és hamisság paradoxikus együttállása azt sugallja, hogy a közismert imidzs csak egy szükséges performansz, egy piacra szánt termék, ellentétben az írás őszinteségével, igazságával (Butler & Stein 2015, 117). Az önmagasággal való szembenézés nem ritkán az olvasót együttérzésre sarkallja a különféle gyermekkori traumák, szenvedéstörténetek, áldozathozatalok elmesélése folytán, azon lemondások számbavételével, melyeket a betöltött szerep, a siker megkövetelt. A

² A fikció egy bizonyos célképzet szolgálatának érdekében működik, felfedi saját természetét a szelekció, kombináció és az önleleplezés (önbejelentés) aktusai által (Iser 1997, 51).

sztárönéletrajzok és zenei önéletrajzok árucikké silányított vallomásai éppen az illuzórikus intimitásélmény következtében egy újabb mesterséges perszónát alkotnak meg. Igazságának garanciája a szerző nevével ellátott nyomtatott szöveg, ami a digitalizált technológiák okozta távolsággal szemben elsőbbséget élvez (Gács 2020, 35–36). A szövegek performatív aspektusa ezen önéletírások transzmediális jellegéből is eredeztethető: a mediális határokon átívelő, a *public image* részét képező korpusz folyamatos mozgásban, burjánzásban, alakulásban van, a populáris szereplőknek az őket tematizáló produktumok felett nincs teljeskörű irányításuk, így az autoritás elvesztésére adott reakcióként is értelmezhető az önéletírói vállalkozás.

Patti Smith memoárjai nem illeszkednek a zenei önéletírások közé annak ellenére, hogy szerzőjük zenész, vagy zenei munkásságát többen ismerik, mint az irodalmi munkásságát. Számára az írás egy sokkal intimebb, magányosabb időtöltés, aminek elsődleges közönsége önmaga. „*Azért írok, hogy legyen mit olvasnom*” (Smith 2015, 178). Smith memoárjaiban a hangsúly nem a zenei, populáris kontextuson van, illetve annak felépítésén, hanem épp a művészi önéletrajzok köré szőtt mítoszok leépítését célozza meg hétköznapi jelenetekre építve. Nem egy sikertörténetet tárnak az olvasó elé, és nem is egy karriertörténetet, vagy egy kivételes személykör épített mítoszt bontanak ki az olvasóközönség számára. Egy általános tapasztalatot tematizálnak: a gyászt, illetve a narrátor a traumára adott személyes reflexióját beszélik el. Hangsúlyosan a női szemszög van előtérbe helyezve. Ez a maszkulin szubkulturális közegben tapasztalt kívülálló, vagy *outsider* perspektívájából megszólaló narrátor szemszögén keresztül formálódik, aki véletlenszerűen találja magát az adott közegben. A női perspektívájú autobiográfia szubverzív, transzgresszív jellegét pont ez az idegenségtapasztalat, bizonytalanság, állandó feszültségérzet adja. Sikertörténetet írni női perspektívából pedig csak akkor lehetséges, amennyiben az alany összejátszik az adott kulturális közeg nőiségkoncepciójával, annak szerepelvárásaival. A populáris és nem populáris zenei közegekben elhallgatott paktum, hogy a femininitás a dekoratív, fiatal, attraktív külső fenntartásában és kizárólag külső, testhez köthető jegyekben határozható meg (Meyer & Milestone 2012, 71). Így, például az öregedés, a halál, a gyermekvállalás traumatapasztalainak tematizálása kívül esik azokon a kategóriákon, melyek a “sikerességhez” vezető egyenes utat jelölik – Smith memoárjainak kiemelt témáit képezve.

Az *M Train* sok tekintetben a *Kölykökben* felépített narratíva ellenpontjának tekinthető. Az első memoárban megjelenő kölyök-lét, mint a társadalmi konvenciókkal szembehelyezkedő allegorikus szereplehetőség radikális fordulatot vesz, a főhős/narrátor megváltozik, amikor Fred Smith-szel megismerkedik, majd 1980-as házasságukat követően visszavonul a nyilvános szerepléstől.

Amikor Patti Smith úgy döntött, hogy kiszáll - amikor úgy döntött, hogy férjhez megy és háziasszony lesz belőle, Todd Rundgren volt az egyetlen, aki tudott erről. [...] Patti még az együttesnek sem mondta el. [...] Elmondta nekem, hogy férjhez akar menni, és gyerekeket akar, és milyen jó, hogy Frednek ugyanaz a vezetékneve, mint neki, mert így nem kell megváltoztatnia a nevét. [...] Azt mondtam, nem akarom, hogy ez legyen az utolsó lemeze. A rock and rollal kapcsolatban sokkal kamaszosabb voltam. Számomra ez hihetetlen veszteség volt; úgy fogtam fel, mintha meghalt volna valaki a családban. [...] Pattinek tulajdonképpen nagyon trükkös dolog sikerült. Megvalósította a rock and roll halált anélkül, hogy meg kellett volna halnia.” (McNeil & McCain 2009, 427–428, 433)

Ahogy a fenti idézetekből is kiderül, a 70-es évek new yorki punk szubkulturájának a társaság elhagyása és a klasszikus, konformista életpálya választása, a megállapodás, egyenlőnek bizonyult a (szimbolikus) halállal. Smith túlélési trükkje talán éppen abban rejlik, hogy nem abban az értelemben volt soha punk ikon, ahogy a többiek, hiszen nem is tudott úgy az lenni. A punk tekinthető egy homogén kifejezésnek, akárcsak a rocker, vagy a ted, mivel ezek alapvetően fehér, alsó középosztálybeli, munkásosztálybeli férfiakat jelölő, totalizáló, egyben uniformizáló megnevezések (Meyer & Milestone 2012, 61), melyeknek női jelöltje eredetileg nem volt. Ezért amit Smith képviselt, arra sem létezett nyelvi jól körülhatárolható kategória. Így már eleve nem is létezhetett. Részben azért is, mert a punk szóhoz kapcsolható negatív konnotációk, mint a hasznavehetetlen, mocskos, vacak, kitaszított stb. a nőiség hagyományos „illelmes” vagy dekoratív attribútumaival nem fértek össze, vagy az alantasságában nőiességétől megfosztott prostituált szinonimájaként ruházódtak fel elsősorban jelentéssel. (ld “punk” in etymonline) Smith punk női mivolta a „minden dacára való létezés” emblémája.

Csavargóként New Yorkban, Mexikóvárosban és a szöveg univerzumban

A Smith autobiografikus regényeiben megjelenő utazás a gyászfeldolgozó szubjektum narratív (re)konstrukciójának, az utazás által önmagát újjáépítő és kereső narrátor zárandoklatának fiktív és valós térben is meglévő állomásaihoz vezet. A narratívum válik azzá a közeggé, mely által lehetősége nyílik a felépülésre. Tehát egyfajta performatív folyamat része, amelynek célja a gyászfeldolgozás. Míg a *Kölykök* narratívája az identitáskonstrukció felépítését tematizálta, addig az *M Train* egy tapasztaltabb nézőpontból, a traumatapasztalat következtében önmagát újraépíteni kényszerülő szubjektum belső utazását is színre viszi. A korábbi

identitáskonstrukciója építőköveitől való eltávolodás tapasztalatát jeleníti meg egy önreflexív zárandoklat keretein belül.

A modern, nagyvárosi, sőt világ csavargójaként megjelenő narrátor kapcsán felmerülhet paratextusként a Benjaminhoz köthető kószáló figurája (Benjamin 1969, 228–273), mint kritikai fogalom, és mint szubverzív identitáskonstrukció. Benjamin Baudelaire nyomán megteremtette a *flâneur*, a nagyvárosi kóborló figuráját, melynek jelentései a posztromantikus irodalomban a privilegizált térhasználattal bíró, modern művész metaforájaként rögzültek. A tekintet, a látás autoritásán keresztül a szubjektivitás metaforáját, egy hierarchikus pozíciót takartak a város olvasásának kivételes képessége által (Horváth 2007, 126–127). A kószáló totalizáló olvasatában a városhoz való viszony tárgyiasul, míg önmaga inkognitóban, jelöletlenül tud maradni, zavartalanul járhatja a nyilvános tereket önnön rítusainak rabjaként.

Horváth Györgyi meglátása szerint a XIX. századi női várostapasztalat ezzel ellentétben egy jóval korlátozottabb térhasználatról számol be, mely többnyire a magánszférára korlátozódna, nyilvános tereken való megjelenés esetében pedig a nő a jelölt szubjektum pozíciójába került, és nem tudott kilépni a megfigyelt státuszából (141). A kószáló figurája a 2000-es évektől többféle reprezentációs stratégia mentén válik olvashatóvá, elveszti maskulin autoritását, feminizálódik. A századforduló magányos irodalmi csatangolói egy polgári életvitellel szembenálló, analitikus figuraként, elidegenedett művészként jelennek meg, akik a kapitalizmus során marginalizált rétegekkel, társadalmi számkivetettekkel (rongyszedőkkel, prostituáltakkal) azonosulnak. Így perspektívájuk nem a város szövege fölött áll, hanem általa képződik meg (153). A prostituált, mint nyilvános térhasználó és az kószáló között analógiát fedezhetünk fel, hiszen feminizált megfigyelőként ugyanazt viszik véghez: anyagot gyűjtenek a szakmájukhoz (Horváth 2007, 155).

Smith narrátora egy olyan feminin kószáló figura szerepében jelenik meg, aki megfigyelésének elsődleges tárgya nem a város, hanem önmaga. Mániákusan öndokumentál: megírja minden impresszióját, rezdülését, álmát, vízióját. Rítusszerű keretek között látogatja kedvenc kávéházait, mint az első epizódban szereplő Café’Ino-t, ahol írással tölti idejét. A felgyülemlett anyagból állítja össze memoárjait, így munkáját rendszerint nyilvános térben végzi. Felmerül a kérdés, hogy valójában mennyiben lehetséges inkognitóban, jelöletlen megfigyelőnek maradnia a nyilvánosság számára közismert szereplőként, ami eleve jelöltté teszi. Smith főhőse teljes természetességgel számol be a memoárban mindennapos teendőiről, mint például az aznapi reggelijéről, vagy napi rutinjáról, aktuális olvasmányélményeiről, macskák etetéséről, az utazások során különféle tömegközlekedésen szerzett élményeiről. Olyan, mint egy átlagos turista, aki beolvad a tömegbe. Ahogy

Gács Anna rámutat, a hétköznapiak banalitását, egyszerűségét tematizáló autobiográfiák is tekinthetők szubverzívnek, mert a műfajjal szembeni előzetes elvárásokat forgatják ki (Gács 2020, 31–33).

A memoárban megformált narrációban nincsen semmiféle sztárallűr, vagy saját ismertségből fakadó privilegizált térhasználat. Mindennemű ismeretségéből fakadó történetet egy eltávolító gesztussal önironikusan, önparodisztikusan ábrázol, mint például a Frida Kahlo szülőházába tett látogatását. A Casa Azulban játszódnó, nem kevésbé teátrális epizódnak az az érdekessége, hogy egyszerre jelenik meg benne a fiataalkori, művészek iránt rajongó elbeszélő, és a saját idoljainak halálával szembesülő idősebb narrátor, aki látogatása során váratlanul rosszul lett, ezért a múzeum vezetősege úgy dönt, befekteti Rivera műtárgyként kiállított ágyába. Saját, korábbi naiv reflexiójával kell így testközelből szembesülnie, az ereklyeként, műtárgyként kiállított ágyat átesztétizált, szakrális dimenziójától megfosztott, egyszerű használati tárgyként kénytelen használni. Ez, bizonyos tekintetben ugyanaz a folyamat, amit Smith az önéletírás műfajával véghezvisz. A teátrális jelenet narratív reprezentációja során egyszerre saját halálát rendezi meg, s mintha a múzeum munkatársai a narrátor halálos ágyát körülálló gyászolók szerepébe kerülnének. De ugyanakkor a parodisztikus jelleg abból is fakad, hogy mindannyian tisztában vannak azzal, hogy mindez színjáték.

Úgy fészültem a hajamat, ahogy Frida, szalmakalapot viseltem, mint Diego, és most megérintettem Frida ruháit, és Diego ágyában feküdtem. [...] A szobában sötét volt, és elaludtam. [...] Láttam a könnyeket lecsordulni az igazgató és a hölgy arcán, akik gondomat viselték. Arcokra többé nem emlékeztem. [...]

Az igazgató meggyőző indokkal ébresztett fel.

– Látogatók fognak érkezni hamarosan.

– Ne aggódjon, mondtam, most már jól vagyok.

(Smith 2015, 122–123)

Az önparódián túl ez a jelenet a trauma, a gyászfeldolgozás kontextusában is értelmezhető. A narrátor halott idoljának ágyába fektetése egy identifikációs mechanizmus irodalmi reprezentációja. Még ha csak imitációja is a halálnak, lényegében egy szimbolikus identifikáció a halottal (Kristeva 2007, 32). Mindez visszautal a memoár eredeti, performatív célkitűzésére, a gyászfeldolgozásra. Az egyéni és a kollektív traumatapasztalat ebben a jelenetben így egymásra íródik.

Véleményem szerint azonban ez az identifikációs gesztus nem csak a szeretett és idealizált személyek elvesztésével, és annak traumájával való szembesülés/együttérzés eszközeként működik, hanem Smith saját

múlандóságával is kénytelen szembenézni. Egy 2015-ös interjúban, amikor a szerző a hatvanhatodik életévét töltötte be, a következőképpen nyilatkozott az *M Train* megírásának körülményeiről:

Mindig későn érő típus voltam, így különösebben sosem aggodalmaskodtam amiatt, hogy mi lesz, ha megöregszen egyszer, de ez volt az egyik alkalom, mikor szembesültem a korommal. (Patti Smith says “M Train” is the roadmap to her life” 2015)

Smith filozófiájának ellentmondásossága épp a halálhoz való viszonyban bontakozik ki. Korábbi memoárjából megtudhatjuk, hogy a fizikai értelemben vett halál nem jelenti egy adott személlyel való kapcsolat, kommunikáció végét. Ennek egyik magyarázata a katolikus neveltetéséből eredeztethető, ahol gyermekkorában korán elsajátította az imádkozás képességét, ezáltal a halottakkal való kommunikációt. Ezt jól példázza a *Kölykök*ben megírt jelenet, melyben a leukémiában elhunyt barátnővel, Stephanie-val való kapcsolat fenntartása az újonnan elsajátított imádságon keresztül válik lehetségessé. A későbbiekben ugyanezt a modellt alkalmazza idoljaival való kapcsolat fenntartására, akiknek életét könyvekből ismeri meg: „Az imádkozás iránti szeretetemnek azonban hamarosan vetélytársa akadt: a könyvek iránti rajongás” (Smith 2012, 15).

Smith felfogásában az irodalom, tágabb értelemben véve pedig a művészet válik azzá a mediális közeggé, amelyben szimultán létezhet élő és holt. Ennek eszköze a *prosopopeia*, mint az arcadás, „hangadás” retorikai alakzata (de Man 107), hiszen amíg valakivel, valakihez beszélnek, vagy valakiről beszélnek, az jelenlévőnek érzékelhető, azonban ez a hangadás csak egyetlen beszélő, jelen esetben a narrátor beszédének bizonyítéka. Az általa képviselt művészet-eszmény a halál gondolatával való dacolás: az alkotások túlélnek alkotójukat, így a halhatatlanság garanciája a műalkotásban rejlik, ezért nem lehet pusztán véletlen, hogy a memoárnak Smith szerzője és főszereplője is egyben. Kristeva elmélete szerint amennyiben a gyász, a hiány a képzeletbeli aktus mozgatója, abban az esetben a műalkotás szolgálhat a trauma ellensúlyaként (2007, 30). A szerző számára a fikció természetes, performatív képződményként épül be az egyéni tapasztalatába.

Még ha tudom is, hogy ő egy kitalált karakter, sokkal kedvesebb számomra, mint a legtöbb ember. („Patti Smith says „M Train” is the roadmap to her life” 2015)

A traumatikus felismerés azonban abból fakad, hogy tudja: ő is alkotó, tehát túlélésének egyetlen garanciája a műalkotásokba való menekülés, a tudatos hibernáció. Pszichogeográfiai szempontból értékelve tehát a narrátor

csavargása nem csak a narratívában említett fizikai terekben megy végbe, hanem a textuális térben egybefonódó identitáskonceptiók, emlékezettöredékek és irodalmi szövegek között is (Kérchy 2018, 100), ami közös túlélésük, halhatatlanságuk illúzióját táplálja. Az egyes szerzők, szövegek idézése, mozgásban tartása ilyen értelemben ugyanúgy az utaz(tat)ás toposzára vezethető vissza, egyben örök nyughatatlanság és otthontalanságérzet is, amely a fizikai terek ellenpólusaként és tükörképeként is értelmezhető. A memoárban megjelenített helyszínek valós térben is bejárhatóak, mégis meghatározó aspektusuk a trauma, a hiány, amelyek folyamatosan a belőlük hiányzókra utalnak vissza, mint a temetők, a Kahlo-ház, vagy a fényképek.

Fotó Genet sírjánál

A *Kölykök* és az *M Train* esetében is egy kettős portré bontakozik ki a szövegből. Am az *M Train* esetében a hangsúly nem a közös történet megírásán van, ahogy a Mapplethorpe és Smith történetét tematizáló *Kölykök* esetében. Sokkal inkább a narrátor/főhős egyéni útján, a másik elvesztésére adott reakciójára, a gyászból fakadó útkeresésre esik a hangsúly. Ahogy az identitáskonstrukciók is egymásra íródnak, a halálesetek tekintetében is megfigyelhető az egyéni és kollektív veszteségek egyidejű jelenléte. Somogyi Gyula Shoshana Felman traumaelméletéből kiindulva a túlélő narratívájának felépítését performatív folyamatként értelmezi, amely feltételezi a megszólítható másik empatikus jelenlétét a prozopopeia alakzatán keresztül, s így a felépülés stratégiájaként tud működni (Somogyi 2011, 25). Smith memoárjában ezek az alakzatok egyrészt magából az önéletírás műfajából következnek, valamint párbeszédes formában jelennek meg, melyekben a narrátor egyszerre egy interszubjektív beszélőként funkcionál jelenlévő és nem-jelenlévő, élő és halott között.

A női narratív pozícióból konstruált főhős saját diskurzusa által formálódik meg egy önreprezentációs, rekonstrukciós folyamat keretében. (Bollobás 19) Viszont Smith narratív identitása tekintetében nem csak egy, hanem több, megsokszorozott identitás párbeszédeként képződik meg ez a konstrukció. A narratív identitás megalkotásának elsődleges forrásai gyermekkori olvasmányélményeihez köthetőek, ahogy a *Kölykök* esetében is. Azonban ezeket folyamatos változás, rögzítetlenség jellemzi: egyik sem válik kizárólagossá vagy hézagmentesen betölthetővé. A gyermekkori nézőpontból beszélő és az időskori narrátor, az első házassági évfordulót ünneplő feleség és az özvegy, a magánszférába zárt anya és a kitaszított csavargó pozíciójából megszólalók mind egy hibrid identitás egyes összetevőit alkotják, akár csak Smith Genet iránti rajongása, és a vele való azonosulás. A kulturálisan

marginalizált csoportok hasonló diszkurzív folyamatok révén konstruálódnak (Bollobás 2007, 18) – amit Smith Jean Genethez való kapcsolódása is jól mintáz.

Gyerekkoromban olvastam, hogy Jean Genet mindig is Saint Laurent du Maroni börtönébe vágyott, a megátalkodott gonosztevők közé. Az Ördög-sziget, ahol Dreyfus is fogoly volt, ahol sok elítélt életét vesztette maláriában vagy szökés közben a piranhákkal teli folyóban, a hely, ahová az igazi bűnözők kerültek. A negyvenes években azonban, mikorra már megkapta a büntetését, a börtönt bezárták, így sosem juthatott el a fegyenctelepre. Olvastam, hogy ez a tény elkésérítette, így elhatároztam, egy napon majd elmegyek oda, és hozok neki ajándékot: egy kevés földet és néhány követ, vagy bármi apró szuvenírt, ami a fegyenctelepről mesél. Sosem sikerült találkozunk [...]. William Burroughs ígérte, hogy egyszer majd bemutat minket egymásnak, és gondoltam, adok neki majd valamit, ha találkozunk, így ha én nem is tetszenék neki, [...] a köveknek azért csak örülni fog. (Schlaich 2013)

Pár hónappal a házassági évfordulónk előtt Fred azt mondta, ha megígérem, hogy lesz egy közös gyerekünk, elvisz bárhová a világon. Hezitálás nélkül rávágtam, hogy Saint Laurent szigetére szeretnék menni. Jean Genet a Tolvaj naplójában úgy ír Saunt Laurentról mint felszentelt földről. [...] Genet túl későn börtönözték be ahhoz, hogy csatlakozzon a testvériséghez, akit halhatatlanná tett az írásaiban. (Smith 2015, 10)

Az egyes identitáskonstrukciók mind performatív képződmények Smith memoárjában. Az irodalmi fikció világából kölcsönzött szerepek, ahogy Genet *Egy tolvaj Naplója* című önéletírásában idealizált társadalmi számkivetett, mind a Genet-t olvasó Smith narrátora, valamint az olyan társadalmi folyamatok is, mint a házasság, az anyaság performatív aktusokként olvashatóak. A performatív módon konstruált szubjektum rögzítetlenségét, fluiditását, identitásjátékát figyelhetjük meg Smith memoárjaiban. Ez a *Kölykök* esetében a szerepjátékot játszó gyermek allegóriájában nyilvánul meg, és épp ezért lesz jelentősége annak, hogy az *M Train* esetében narrátor az anyaság ígéreten keresztül juthat csak el az Ördög-szigetre. Az anyaság egy rögzített, társadalmi nemében jelölt pozíció, mely a heteroszexuális mátrixba való visszatérést jelenti. (Bollobás 45) Smith választott úticélja viszont elsősorban nem az ő vágyát teljesíti be, hanem Genet vágyát, aki jól példázza a társadalom periferiájára sodródott csoportok azonosan módon képződő identitáskonstrukcióját, mind a csavargó, a nem heteroszexuális, és a bebörtönzött bűnöző tekintetében. A Genet-vel való szimbolikus azonosulás, helyettesítés vagy imitáció csak abban az esetben következhet be, ha a narrátor vállalja az alku feltételeit, performálja a heteroszexuális nőt. A szigeten gyűjtött

köveket és földet 2013-ban elhelyezi Genet marokkói sírjánál egy intermediális rituálé, fiktív performansz keretében, és ezt dokumentálja is fotóval, és egy ugyanabban az évben készített rövidfilmmel. (*Three Stones for Genet*) A memoár, illetve a Genet-epizód többszörösen intermediális jellege abból eredeztethető, hogy az irodalmi önéletrajz elveszti kitüntetett pozícióját a vizuális médiumok előtérbe kerülésével (Gács 2020, 72). Illetve ahogy Barthes is rámutat, a fotó és az önéletírás hasonló természetű médium, így Smith memoárjában is azonos funkciót képviselnek:

A Fotográfia egyébként történetileg úgy indult, mint a Személyiség művészete, mint az ember identitásának, egyéni sajátosságának, azaz annak a művészete, amit a szó összes értelmében az ábrázolt lényegének nevezhetnénk. (Barthes 1985, 92)

A fényképészet bizonyos tekintetben utilitarisztikus művészet, hiszen a fénykép készítése az elsődleges cél, nem pedig a valóság megörökítése (Szilágyi 2014, 37). A fotó ebből a fordított hozzáállásból kifolyólag le is leplezi saját művi természetét. A direktpozitív eljárással készült Polaroid természetéből fakadóan önálló műtárgynak tekinthető. Ez a fajta öndokumentáció egyfajta muzealizációs eljárásnak feleltethető meg, mely során a fotókon keresztül Smith magángyűjteményének részeivé válnak az egyes kompozíciók. Összegyűjtésük, elraktározásuk azt az illúziót kínálja fel, hogy a fotókon rögzítettekkel birtokosa rendelkezik, azonban ahogy Sontag is rámutat „*a fotográfiában a dolog (egy adott elmúlt pillanatban) sohasem metaforikus értelemben van jelen*” (Sontag 1999, 10–11).

A fekete-fehér képeket a legtöbb esetben kulturális beidegződésből hitelesebbnek, dokumentumszerűbbnek látjuk. A fotó és szöveg által megképzett, Genet és Smith mediális térben történő találkozása az a jelentés, amit a narrátor elsődlegesen implikál: elsősorban a vizuális médiumokon keresztül (ún. cinkosság) (Barthes 1985, 98). A cinkosság jelen esetben pedig a narrátor által felkínált olvasatból fakad: a korábbiakban kifejtett művészeteszmény és trauma produktumaként értékelhető, mely során a műalkotás fétise a halhatatlanságba vetett hit képződménye, a találkozás lehetősége (Kristeva 2007, 30). A fotózás viszont lényegében be nem avatkozás, sikertelen performatívum. Egyrészt abból adódóan, hogy aki a fotót készíti, az nem vesz részt az eseményben. Smith fikcióhoz való viszonyából kiindulva a halottal, illetve annak sírjával való fotó úgyszintén készülhetett egy közös portrét megteremtő igénnyel, egyfajta identifikációs gesztusként is, melyen mind két szereplő lehet egyszerre élő és halott. Ezért lehet jelentősége annak, hogy Smith a sírral együtt kerül a fényképre, hiszen részt akar venni a rítusban, nem csupán figyelőállást akar felvenni. Másrészt az íráson és a fotó médiumain keresztül, a prozopopeia alakzatán képesek

szimultán megidézni a távollevőt, de sosem teszik jelenlévővé azt. Smith így voltaképpen kívül reked a fikciója világán, éppen a saját fiktív performanszának köszönhetően, hiszen nem befolyásolja Genet-történetét, kívánsága teljesülésére nincs garancia, mindössze egy szöveget hoz létre, amelynek maga is olvasójává és szereplőjévé válik, akárcsak Genet szövegének.

Felhasznált irodalom

- Barthes, Roland. 1985. *Világoskamra*. Ford. Ferch Magda. Budapest: Európa Kiadó.
- Benjamin, Walter. 1969. *Kommentár és prófécia*. Ford. Bizám Lenke. Budapest: Gondolat.
- Bollobás, Enikő. 2007. „Performansz és performativitás. A női, a meleg és nem fehér szubjektumok nagy előadásai az irodalomban” In Séllei Nóra. (szerk.) *A nő, mint szubjektum, a női szubjektum*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 17–57.
- Butler, Martin & Daniel Stein. 2015. „Musical Autobiographies: An Introduction” *Popular Music and Society* 38 (2): 115–121.
- Felman, Shoshana. 1993. *What Does a Woman Want? Reading and Sexual Difference*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Gács, Anna. 2020. *A vágy, hogy meghatódjunk. Tanulmányok a kortárs önéletrajzkultúráról*. Budapest: Magvető.

- Horváth, Györgyi. 2007. *Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*. Budapest: Kijárat.
- Iser, Wolfgang. 1997. „A fikcionális aktusai.” Ford. Katona Gergely. In Thomka Beáta (szerk.) *Az irodalom elméletei IV*. Pécs: Jelenkor, 51–84.
- Kérchy, Anna. 2018. *A nő nyelvet ölt. Feminista narratológiai, esztétikai, testelméleti tanulmányok*. Szeged: Jate Press.
- Kot, Greg. 2015. „[Patti Smith on Horses: I Was Not Really a Punk.](#)” BBC.com. Letöltés: 2020. november. 15.
- Kristeva, Julia. 2007. „A melankolikus képzelet.” Ford. Dobossy Anna. *Thalassa* 18 (2–3): 29–50.
- Leonard, Marion. 2014. „[Riot grrrl.](#)” *Grove Music Online*. Letöltés: 2020. december 6.
- de Man, Paul. 1997. „Az önéletrajz mint arcrongálás” Ford. Fogarasi György. *Pompeji* 2-3: 93–107.
- McNeil, Legs C Gilian McCain. 2009. *Please Kill Me - A punkzene cenzúrázatlan története*. Ford. Tomori Gábor. Budapest: Cartaphilus.
- Meyer, Anneke & Katie Milstone. 2012. *Gender and Popular culture*, Cambridge: Polity Press.
- „[Patti Smith says „M Train” is the roadmap to her life.](#)” 2015. *Youtube.com*. Letöltés: 2020. dec. 5.
- „[Punk.](#)” *Online Etymology Dictionary*. Letöltés: 2020. november 15.
- [Three stones for Jean Genet/Patti Smith.](#) 2013. Rend. Frieder Schlaich.) 2013. Filmgalerie 451.
- Somogyi, Gyula. 2011. „Dekonstrukció és etika között. A trauma alakzatai Shoshana Felman és Cathy Caruth írásaiban” *A trauma alakzatai. Studia Litteraria* (50) 3–4: 20–35.
- Smith, Patti. 2010. *Just Kids*. New York: Bloomsbury.
- 2012. *Kölykök*. Ford. Illés Róbert & Turi Tímea. Budapest: Magvető.
- 2015. *M Train*. New York: Bloomsbury.
- Sontag, Susan. 1999. *A fényképezésről*. Ford. Nemes Anna. Budapest: Európa.
- Szilágyi, Sándor. 2014. *A fotográfia (?) elméletei*. Budapest: Vince.

Patricia MacCormac

Az identitás eltűnése?¹

Mit jelent poszt-világban élni? Azon a ponton vagyunk, ahol már sokféleképpen elhangzott, hogy posztumán világban élünk, hogy mindig is posztumánok voltunk, s most az örök transzhumán állapot elérésére kell törekednünk, ahol a szubjektum fogalma régóta a múlté, de a szubjektivizálódás és a rétegződés, mely során az én szubjektummá válik és egy hierarchikus vertikális rendbe helyeződik, továbbra is az egyes ember életének alakító erőiként működnek, legyenek akár saját jogon elismert egyének, az ő létük is veszélyeztetett, sebezhető, hiánnyal telített. Olyan világban élünk, ahol a minoritárius szubjektumok között folyó küzdelmek épp annyira kiszámíthatatlanok, mint a többségi rendszerek és a minoritárius csoportok közti harcok (a minoritárius csoportok nem a 'kisebbségek', hanem mindazok, akiknek kisebb hozzáférése van a hatalomhoz, azaz a túlnyomó többség). A feministák – mint a legnagyobb és legsokfélebb csoport, akik egyszerre küzdenek a nekik tulajdonított ágencia vezérelte szubjektum fogalma ellen, és a szubjektum utáni puszta vággyal – tűnhetnek a legalkalmasabb kiindulópontnak arra, hogy megkezdjük az identitás napjaink politikai aktivizmusában elfoglalt státuszának Kharübdiszét megvitatni. Tetszőlegesen és esetlegesen, világunkat rendre két nemre bontják, noha számtalan más módon is lehetőség lenne a különbségtételre, ahogy a binárisok helyett a sokféleségükben burjánzó distinkciók megtételére is. A rassz, a szexualitás, a fogyatékoság, az osztály, a minoritáriusság számtalan szubjektumformációt hoz létre; a szubjektumok izomorf bináris választások számtalan aprólékos részletéből tevődnek össze, ahol az egyik mindig a domináns elem (rendszerint fehér, férfi, heteroszexuális, és így tovább) míg a másodlagos elem a „minden más”, ami egyúttal azt is jelenti, hogy 'kudarcként' érzékelődik és ez lesz a domináns olvasat. A gondolkodás története során a kudarc érzékelése maga lett kudarcként megjelölve, különböző szubjektumok láthatatlanná tételét eredményezve. Ez az identitáspolitikák terén a különbözőségek reprezentációjának programjait hozta magával, a jogi, erkölcsi és tudományos szempontból emberi lénynek tekintés célkitűzését. Ez

¹ A cím az eredetiben „Wither identity?”, Patricia MacCormac *The Abuman Manifesto: Activism for the End of the Anthropocene* (London: Bloomsbury Academic, 2020, 35–66.) című monográfiájának első fejezete. Külön köszönettel tartozunk a Szerzőnek, hogy hozzájárult munkája magyar fordításához és ennek érdekében közbenjárt a Kiadónál is.

a fejezet az *ahuman* fogalma (*'ahuman'*) mellett érvel, amellelt, hogy hagyjunk fel azzal, hogy embernek tekintsenek. Ez a kijelentés polémikus, éppen azért, mert számtalan emberi és nem emberi lény várja ma is ennek a pillanatnak az eljövételét. Az identitáspolitika régóta kritizálja a posztthumán filozófiát, amiért az lemond az identitás fogalmáról a metamorf leendések és a transzformatív poszt-szubjektivitás kedvéért, míg a posztthumán filozófia képviselői (mint jómagam is) identitáskritikájukban továbbra is azzal küzdenek, hogy miként ismerjék el az elnyomás számtalan formájának sötét történetét anélkül, hogy megtartanák az ezeket a történeteket fogva tartó identitás fogalmát. Ezt a számomra egyáltalán nem feloldhatatlan, látszólagos ellentmondást fogom áttekinteni, hogy megelőlegezzem a későbbi fejezetek mozgósításra hívó üzenetét.

Napjaink identitáspolitikája és a posztstrukturalista politika között feszülő konfliktus ön maga csodálatos ellentmondás. Az elsősorban az Egyesült Államokban működő elismerést kereső csoportok, kisebbségek, és jogfosztottak az alulreprezentált identitások elismeréséért, illetve a sztereotipikus, és ezért többnyire befeketítő, az identitásukkal össze nem egyeztethető reprezentációik ellen küzdenek. A feminista korporealizmusnak nevezett iskola posztstrukturalizmusa az identitás képlékenyebb fogalmát hozta létre, amely a kritikai potenciálját veszített szubjektivizálódás helyett a leendés (*'becoming'*) kategóriáját részesíti előnyben. Ez az iskola semmi esetre sem menthető fel az alól, hogy része van a minoritárius csoportok folytatódó elnyomásában (ahol látszólag önellenmondásba keveredik), de egy sokhangú közösséget keres. Ebben az elnyomásban én magam is bűnrészes vagyok. Arra teszek kísérletet, hogy egyensúlyozzak saját, a sok más filozófus által osztott, identitáspolitikával szemben létező averzióim és annak belátása között, hogy ez az averzió olyan, különféle életkörülmények folytán létező identitáspolitikák elutasításhoz is vezethet, amelyeket kétségkívül számításba kell vennünk. Azonban nem egyértelmű, hogy a problémával való foglalkozás szükségképp elismerést is jelent-e. Linda Martin Alcoff és Satya P. Mohanty is ennek a látszólag megoldhatatlan helyzetnek a komplexitásáról beszél: „Nyilvánvalóan, tantermi helyzetekeben és a társadalomban általában káros módon is lehet az identitást elismerni, a diszkrimináció céljával. De az hamis dilemma, ha azt feltételezzük, hogy *vagy* el kell fogadjuk az identitás használatának eleve ártó formáit, *vagy* tegyünk úgy, mintha azok nem léteznének” (2006, 7). A korporeális feminizmus szerint az identitás sem nem eleve ártó, sem nem eleve üdvözlendő módon használt fogalom, és nem is tekintendő nem-létezőnek vagy haszontalannak. Olyan szimultaneitást tételez, ami ellenáll minden vagy/vagy felállásnak, és ebben az értelemben olyan leendésekként definiálja az identitásokat, mely az időt és teret palimpszesztként gondolja el. Térbeliségét illetően létezésünket úgy

tapasztaljuk meg vagy rendezzük el taktikusan, mint önmagunkkal való immanens találkozást, mely egyben minden mással való találkozás is, olyan kapcsolatok sorozata, amelyek ellenállnak és elutasítják a nekik előírt szubjektivizálódást, miközben, bár tudatában vagyunk és figyelünk ezekre az előírt kategóriákra, ugyanakkor mégis elfoglaljuk őket, mert ebben a viszonyrendszerben a többiek nyitottsága kérdéses. Ugyan leendhetünk, de a társadalom visszatart bennünket a létben. Ahogy Gilles Deleuze és Félix Guattari írja: „Organizálva leszel, organizmus leszel. Artikulálsz a tested – különben elromolsz (*depraved*). Jelölő és jelölt leszel – különben pusztán deviáns vagy. Szubjektum leszel, odaszögezve; a kijelentés alanyába visszahajlított artikulálódott szubjektum – különben csak egy csavargó vagy” (1987, 159). Az identitáspolitikai nem annyira a jelölő rendszert akarja megváltoztatni – ez az ahumán kiáltvány alapvető küldetése –, mint inkább a jelölő ragokat kívánja megváltoztatni, hogy átírja a jelölttel társított értéket és tulajdonságokat, átrendezze azok elrendeződését mintha egyetlen kijelentés lenne, s így egységes, együtt küzdő közösségeket hozzon létre. Mint előttem már sokan rámutattak (komplexen érvelő feminista kritikusoktól férfi fehér-lovag ’megmentőkhöz’), a rendezetlenségnek ez az ünneplése könnyű két fehér kiváltságos francia férfi számára, de mivel az identitáspolitikai csak a nyugati fehér patriarchátus szintaxisára szorítkozik, elég lesz-e akkor csak a jelölőket megváltoztatni? Megtehetjük-e mindkettőt egyszerre abban az értelemben, hogy míg térbelileg leendünk, közben a társadalom arra emlékeztet bennünket, hogy kismizett, deviáns csavargók vagyunk, és így magunknak követeljük az ilyen megnevezéseket a ránk és másokra gyakorolt affektív hatásuk elismerése révén? Azt állítom, hogy igen, mert a szubjektivitás mobilitása nem kell, hogy egy teljesen másfajta, történelem nélküli világba vigyen bennünket. Ez az ellentmondás időbeli vetülete. Leendéseinknek hosszú, egyéni és közösségi története van; nem a semmiből indulunk. Így szökésvonalra léphetünk anélkül, hogy elfelednénk azt a pályát, ahonnan érkezünk. A legtöbb minoritárius csoport éppen azért szeretne a leendés útjára lépni, mert nem szeretnék, ha a múlt ismételen ránk vetítené szubjektumpozícióinkat és nem szeretnék a jövőben ugyanazt a helyet elfoglalni a világban.

A fluiditás, változás, és leendések fogalmait kritizáló identitáspolitikai utánnak nevezett felfogás szerint, Paddy McQueen szavaival,

az identitás alapvetően esetleges és fluid jellegének kritikátlan ünneplése figyelmen kívül hagyná, hogy ezek az esetleges normák miként „jönnek létre, mint mélyen körülhatárolt testi diszpozíciók”, amelyek „újra meg újra szükségszerűen, természetesként megélt diszpozíciók” (McNay 2014, 82). Következésképp [Chantal] Mouffe identitás-fogalma és a folytonos agonizmus politikai modellje nem számol azzal, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek milyen mélyen rögzültek, s hogy az elnyomás mennyire

mélyen megélt tehetetlenség, eszköztelenség, és elszigetelődés érzetével járhat. Az identitás formálhatóságának, nyitottságának pusztá hangsúlyozása csak minimálisan veszi figyelembe ezt a helyzetet és képtelen létrehozni a helyzet átalakításához elengedhetetlenül szükséges radikális politikai ágenciát. (2015, 78)

A számtalan, fentiekhez hasonló megállapítás három fontos ponton kritizálja az identitáspolitikát, melyekkel ugyan kellemetlen lehet szembenézni a minoritárius csoportok számára, mégis ezek tartják őket a „jelölőn kívüli” tartományban, miközben új értékekkel és tulajdonságokkal igyekszünk felruházni őket. Az első egyfajta önmagunkba feledkezés (és ezt tapintattal és érzékenységgel igyekszem mondani, bár lehet, hogy végsősoron ez nem lehetséges), mely következtében bizonyos önmagasság-technológiák – öntudat, önértékelés, az énnel azonos tagokból álló közösség – elnyomják az organizmus bármiféle értelemben vett konnektivitását a világban, mind azokhoz, akik kevésbé képesek az önkifejezésre (a kevésbé ágensek), mind az elnyomókhoz. Ez az antropocentrikus hübrisz elidegeníthetetlen alapja, még ha a majoritárius csoportok ritkán is tanúsítanak önreflexiót, s önérdeküket rendre semleges egyetemességnek álcázzák.

Az identitáspolitikai második nehézsége az, hogy a szubjektumok láthatóvá és érvényessé tétele során nem számol a kapitalizmus és jelölőrezsimjeinek változó állapotával, ahol a jelölőrezsim szüntelen szoktatja és alakítja a társadalomban a szubjektumot ahhoz, hogy önmagát reprezentációként fogyassza, hogy az én az őt a folytonos veszteség állapotában pozicionáló ideológiák és árucikkek tulajdonlás-sémája szerint valósítsa meg önmagát, s ezzel az elidegenedés és kiszolgáltatottság érzetét működtesse oly módon, hogy az kizárólag a hatalmat teszi kíváncssá, a kapcsolódást pedig a majoritárius szignifikáció manipulálásának elérése révén tünteti megvalósíthatónak. Ezért marad fenn a minoritárius politika ’hozzáadó’ logikája; mert a kapitalizmus az elnyomás szüntelenül megújuló és egyre kifinomultabb módjait hozza létre. A fluid identitás és az identitáspolitikai szembeállításának harmadik nehézsége a legfontosabb a kiáltvány szempontjából. Ez a poszthumanizmus és az ahumán közötti különbségből adódik. Ahhoz, hogy a kollektív gyülekezés és viszonyok etikusak lehessenek, fel kell hagyjunk azzal, hogy a saját pozíciókat mások fölé és elé helyezzük; bár sok esetben ez az identitáspolitikai lényege – az *én* identitásom. Az ahumán *pontosan* a dehumanizálást célozza, mert a leglényege, hogy leszámoljon az ember kivételezettségének gondolatával és a másért kezdjen szerveződni – anélkül, hogy akár csak megkísérelje, hogy megismerje, megértse, vagy akár csak a közelébe kerüljön annak a másnak. Ez az elsődleges technikája a különbözőség általános politikájával karöltve, nem pedig a különbségek végeláthatatlan taxonómiája. Ezért annyira fontos Adams

munkája. Adams kritikája az „emberi lény mindenek fölöttisége” tézis szószólói ellen irányul és mutat rá talán leginkább az identitáspolitika érthető, de nárcisztikus jellegére, és rokonítja azt minden más antropocentrikus politikával, azok legkorlátozóbb és eugenikus formáit is beleértve. Nem azt állítom, hogy az identitáspolitika legfőbb célja a kirekesztés. A szubjektifikáció számos posztstrukturalista kritikája, függetlenül attól, hogy mennyire radikális vagy transzgresszív, azt hangsúlyozza, hogy mi az, ami kirekesztődik, amikor az identitás nevében valami elismerést nyer. Foucault is messzemenően kritikus ezzel a felfogással szemben a „Előszó a határsértéshez” (1998) című tanulmányában, mert azzal, ha arról beszélünk, hogy mi maradt ki, továbbra is a jelölés piramisának csúcsa marad az elérendő cél. A kérdés az lesz, ki foglalja majd el ezt a nagyon korlátozott helyet a csúcson, mert az antropocentrizmus a jelölés során egyszerre sztratifikál is, így még ha létezne is nem izomorf bináris vagy pluralitás, továbbra is az egyeduralomra való törekvés maradna a legitimizáló mozgatóerő, és nem a mit lehetne még befogadni iránti nyitottság, és mindez még az előtt, hogy elismernénk, ezek a kategóriák állandó változásban vannak, akár tudomásul akarjuk ezt venni akár nem. Vajon adott kisebbség pontosabb vagy igazabb módon való láthatóvá tétele inkluzív vagy kizáró? Minden esetben mindkettő és csak időleges. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy a diszkomfort érzetét adó identitáspolitikára van szükségünk a saját identitásunk láthatóságának komfortérzetére törekedés helyett. A diszkomfort etikájának érdekében, mondja Foucault,

A látható igazság nem akkor tűnik el, amikor egy másik, frissebb vagy élesebb lép a helyére, hanem amikor az ember elkezd azokat a feltételeket feltérképezni, amik lehetővé tették láthatóságát: az ismert elemeket, melyek megerősítését szolgálták, a sötét foltokat, melyeket nyilvánvalósága eredményezett, és mindazokat a messzi dolgokat, melyek titokban fenntartják, ‘nyilvánvalóvá’ teszik. (1994, 447)

A minoritárius csoportok a hatalmat, a láthatóságot kiérdemlőket vitruviuszi emberi lényként felmutató hatalmat, a fehér férfit tartó támaszok (igen, azt a fehér férfit, akit annyira frusztrálóan folyton emlegetek, tudom). Az ahumán visszaköveteli sötét foltjainkat, annak a sötét kontinensnek a megértését, hogy látunk a sötétben és nem vagyunk Eurüdiké, úgyhogy „baszódj meg Sigmund Freud és véletlenül sem érdekel, Jacques Lacan, hogy válaszoljak a szükségedre!”; visszaköveteljük Oswald de Andre „Kannibál Kiáltványának” kijelentését: „Megeszünk kolonializmus!”; visszaköveteljük a „kiírtjuk a fajokat” heteronormativitásának queerségét; és a legsötétebb sötétet, ahol a legkiszolgáltatottabbak a legnyomorúságosabb környezetben élnek, úgyhogy akadjon a torkotokon a ’boldog’ hús és tej! Egyenlőség vagy megoldás lenne a megvilágosodás? Elégséges, ha láthatóvá tesszük a

legelnyomottabb identitásokat, vagy a láthatóvá tétel és az életkörülményeknek a kényelmetlen kapcsolódások mentén, a 'miként' receptje nélkül történő átalakítás az etikusabb eljárás? A leendés a világ igei lényege, ami cselekvés és a 'hogyan'-ra kérdez rá és nem definiál, nem a 'mit' kérdését teszi fel. Teljesen elhatárolódom a minoritárius identitások fetiszizálásától, melyek olyan sok posztstrukturalista leendést tartanak fenn, különösen azoktól, ahol a kutató megélt tapasztalata egyáltalán nem hasonlít a papírra, képernyőre, vászonra vitt másik megélt életéhez. A másikért harcolni abszolút luxus, a kiváltságos sokak privilégiuma, beleértve magamat is. Mégis, ez a kiáltvány pontosan azon a ponton mondja, hogy „Elég!”, ahol a domináns és az elnyomott másik ember egyaránt végtelen számú, konkrét megnyilvánulásaikban (jöllehet a domináns megnyilvánulásai valamelyest konzisztensnek tűnnek) a végső antropomorfikus célnak, a jelölés csúcának elérésére törekszenek a jóllét, a hatalom, vagy az önmeghatározás révén, a szabadság minden más formája helyett, *a nem-humán másik kárára*.

És ebből van igazán elégünk.

A nem-humán és az emberi képmutatás

„Az állatjogi mozgalom sajnálatos módon modernista követelés, mint ahogy a posztmodernizmust is áthatja a modernista gondolkodást... az autonóm, egységes egyén eltűnik a posztmodernizmus közegében, *kivéve* az étkezés során” (Adams 2009, 61, 70). Ez az erőteljes kijelentés ma is olyan erősen ragad magával, mint mikor először olvastam Adams *The Sexual Politics of Meat [A hús szexualitása]* (1990) című munkájában, amikor afeletti megbotránkozását fejezi ki, hogy egy cicamentő állatmenhely támogatója sonkás szendvicseket, vagy egy feminista konferencia a fogadáson mindenféle húst, tejterméket, tojást kínál. Ekkor az 'interszekcionalitás' fogalma éppen csak alakulóban volt még, mégis a legtöbb feminista pontosan ismerte, megtapasztalta, mit jelent a faji, szexuális, osztály, testi képességek, vagy bármilyen más minoritárius szempont elidegeníthetlensége a feminista léttől. Nem szükséges elismételnem, hogy a feministák legerőteljesebb megnyilvánulásaikban mindig is harcoltak más identitások jogaiért, mint a nő létének is alkotó elemeiért, köztük a színesbőrű nők jogaiért, a szexuális kisebbségi és transz jogokért, és azokért is, amik nem alkotó részei a nők identitásának (ld. a leszbikusoknak az AIDS áldozataiért végzett munkáját az 1980-as években az USA-ban). A feminizmus történelme során gyakran találta magát olyan helyzetben, ahol a színesbőrű feministák kérték számon a rasszizmusra gyakran vak fehér feministákat, vagy megemlíthetjük napjainkban az úgynevezett TERF (transzfób, kirekesztő, radikális feministák) feministák és a transz nők között zajló küzdelmet (melynek nagy része jogos,

egy részét a média gerjeszti, ugyanakkor teljes egésze szem elől téveszteni látszik a közös ellenséget, a patriarchátust). Ezek összetett kérdések, melyeknek nem szolgáltattam még igazságot és melyekre majd visszatérek, de közös bennük, hogy mindegyik identitás-alapú probléma, s így mindegyikük az antropomorf elismerés-diszkurzus keretein belül fogalmazódik meg (ami természetesen egyben biztonságot, sérülékenységet, ágenciát és jogokat is megfogalmazó diszkurzus, ám továbbra is egy antropomorf társadalmi szerződés keretein belül), mert végsősoron mindegyikük az embert helyezi előbbre még akkor is, amikor a humán-nem-humán viszonyokat tárgyalják. Egyetlen jelölt marad feltűnően hiányzó, az, aminek Adams a fallogocentrikus tekintet tükrében a nem-humán nevet adja a *Neither Man nor Beast*-című művében [*Sem nem férfi, sem nem állat*]. Ez a hiányzó jelölt a nem-humán és a vele való viszonyaink. Fiatal kutató koromban, amikor a filozófiát elsősorban feministáktól tanultam, néha megdöbbenem tapasztaltam, mikor neves feministákkal ültem le ebédelni, hogy a helyzet azokra a családi ebédekre hasonlít, amikor valamelyik résztvevő váratlanul rasszista vagdalkozásokra ragadtatja magát, vagy amikor felfedezed, hogy valamelyik barátod elképesztően elszánt homofób. Jólelhet kegyetlennek tűnnek ezek a helyzetek, pontosan olyan, amilyenek Adams leírja őket, nyilvánvaló, jól látható kivétel, ami, noha nem vagyok logocentrikus, teljességgel értelmezhetetlen számomra. Eltekintve a helyzet egyetlen lehetséges olvasatától, az emberi képmutatás kivételezettségi tudatától, ami egyként sajátja az identitáspolitikának és a posztstrukturalizmus képlékeny identitás fogalmának (és valószínűleg ezek ezen a ponton érintkeznek egymással): addig amíg engem és a fajomat nem érinti (a diszkurzusait is beleértve), nem számít. Számtalan variációja létezik az ilyen érveknek és kígyószerűen álnok retorikai fordulatoknak (másnéven kifogásoknak), ami azt igyekszik alátámasztani, hogy bármelyik vagy akár az összes minoritárius miért marad a zoizmust nem tisztelő felfogáson belül (malzoan) (akik tiszteletlenül bánnak az álatokkal, amikor nem abolicionista vegánok: mal=rossz, zoan=állati élet). Ezek leggyakoribb változata az, amit Adams az „emberi lét minden előtt” érvként említ, a filozófiát és pszichológiát jellemző felfogás, mivel a humanista pszichológia szerint ’az ember mindenekelőtt’ felfogás a kognitív előfeltétele annak, hogy empátiát érezhessünk a nem-humán állati lények irányában; ami nyilvánvalóan nem talál semmilyen rokonszenvre az ahumán felfogásban. De Adams megemlíti a furcsán amorf malzoianus „Nem tudom megtenni” érvet is, az esetleges mentegetőzés, amire az ember a nem-vegánoktól számíthat egy asztaltársaságban. Miért mentegetőznek egy másik emberi lénynek, akit nem fálnak fel kannibalisztikusan? Ebben rejlik az érvelés lényege, ami visszavisz bennünket az antropocentrikus jelrendszerek kérdéséhez. Itt érthető meg az állattudományok eredendő etikátlansága. Az abolicionizmus kivételével

minden, a nem-humán állatokról szóló beszédmod az emberek között zajlik és végső soron csak az emberekről szólhat – a mi akaratunkról, a mi 'szükségeinkről', a mi véleményünkéről és mentegetőzéseinkről. Kimerítően írtam máshol arról, hogy miként hagyta cserben a nem-humán állatot a kontinentális filozófia és a poszthumanizmus (2012, 2014, 2017), de ott a kritikám célpontja könnyebb volt: öntelt fehér férfi filozófusok, akikről semmi jót nem vártam. Ez viszont most probléma, mert a feminizmustól, ahogyan a nőktől is általában azt várnánk, hogy többet adjanak és tegyenek, jobban dolgozzanak meg, legyenek jobb példák. Tehát azt kérem, hogy ne tekintsék ezt a fejezetet ennek az elvárásnak a megnyilvánulásaként, jöllehet hazudnék, ha azt állítanám, hogy ne várnam el bármilyen nemű feministától, hogy jobbnak bizonyuljon. De ez az én problémám és nem a feminizmusé. A kognitív disszonancia láttán mégis zavarba jövök. Az identitás-politikának számtalan „az ember mindennek előtt” kijelentése van a fajról és nemről, és az abolicionista vegánizmusról, mint kulturálisan érzéketlen és gazdaságilag megvalósíthatatlan felfogásról; míg a poszthumán elmélet azt állítja, hogy mivel az identitás flexibilis, nem kötelezheti el magát egyetlen abszolutizmusra törekvő aktivista gyakorlat mellett sem. Mindkét érvelés pusztá szembeszegülés egy megvalósítható és közvetlen potenciállal bíró ökozófiai ('ecosophical') aktivizmussal szemben, ami exponenciálisan tudná csökkenteni a szenvedést a földön. A kultúra kérdése az emberi kérdése, ami többnyire kiváltságos fehér emberek által hangoztatott felvetés egy megvalósíthatatlan pásztori idillt megidéző fantazmagóriáról, ami nem tud vegán lenni, következésképp így aztán ők maguk sem. Legjobb esetben, ez a gondolatmenet pusztá antropológiai szemantika. A faj és a feminizmus metszéspontjában valóban érvényes felvetés a gazdasági kérdések felvetése, de az, hogy megtagadjuk az állatokat azért, hogy a fajvédelemnek és a feminizmusnak igazságot szolgáltassunk, semmi esetre sem. Az elnyomásnak ezeket az összefüggéseit és az abolicionista kérdéseket számtalan filozófus magáévá tette, köztük Adams, A. Breeze Harper (akit Sistah Vegan néven is ismerünk), Elena Wewer. és Tara Sophia Bahna-Jones. A vita a faj kontra abolicionizmus között összetett és kívül esik az ahumán diszkurzuson, mert, mint arra a fenti szerzők rámutatnak, alapvetően a humán jegyében zajlik. A bonyolult érvelések arról árulkodnak, hogy a számtalan érvelés, vita, és végtelen mennyiségű diszkurzív akrobatika végül mind a humánról, a „mi felel meg leginkább az ember érdekeinek” jegyében folytatott humán-közi eszmecsere csupán. Az abolicionista vegánokat folyton magyarázkodásra kényszerítik, és csak ritkán veszik figyelembe azt, amit tesznek, amit Serres méltóságnak ('grace') nevez, aminek a lenni hagyni ('leaving be') a lényege:

Az, aki semmi, akinek semmije nincs, aki elhalad és félre lép. Ellép mindenféle erő elől, bármitől, bármilyen döntéstől, bármiféle

determinációtól... A méltóság a semmi, nem más, mint az ellépés. Nem illetni a földet az erőnkkel, nem hagyni nyomát nehézkedésünknek, nem hagyni nyomot, semmit sem hátra hagyni, átengedni, félre lépni az útból... táncolni azt jelenti, hogy helyet adni, gondolkodni azt jelenti, hogy ellépünk és helyet adunk, átadjuk a helyünket. (1997, 47)

A lenni hagyni bonyolult fogalom, amire majd visszatérek (nem azonos a „figyelman kívül hagyni” -val, nagyon is körültekintően navigál), de most azt szeretném megállapítani, hogy a lenni hagyni egyszerre aktivista és diszkurzív. Az állattudományok teljes tárháza az állatokról, az állatokért és „velük” beszélő emberek beszédfolyamából áll. A poszthumán tudomány állathoz fordulása, az ún. ’állat-fordulat’, ekvivalenciákat állít fel egy poszthumán jövő és az ember által elgondolt állati viselkedések között, olyan kooptáló gesztus, ami semmivel sem jobb, mint a növé-leendés fogalma. Az abolicionista vegánok állatokkal szemben tanúsított törődése viszont olyan törődés, ami megszabadítja az állatokat az emberi kifejezés rájuk erőltetésétől, ami az állatok érzéseit kizárólag az emberi érzésekre lefordítva tudja értelmezni, behatárolni. Nincs szükség arra, hogy a mellett érveljünk, hogy a nem-humán ezt vagy azt megérdemelné, akár úgy, hogy az emberrel ekvivalencia sorba rendezzük őket (elég a delfin- és csimpánz-fetisisztákból, akiket nem érdekel a közönséges tehén), akár úgy, hogy az érzelmekre apellálunk (a ’néma’ állat érv). A nemhumán állatok itt vannak és semmivel sem kevesebb joggal élnek a földön, mint mi (jóllehet a környezetet megváltoztató romboló indíttatásaink messze felelősebbé tesznek bennünket). A modernitásnak és a posztmodernitásnak nincs többé szüksége az állatokra az ember túléléséhez; de ha úgy is lenne, mi teszi az embert kiváltságosabbá az állatnál? A vegánizmus fellendülése során feléledt az állati jogok régi paradoxona, ami nem lép túl „az állatok elég jók ahhoz, hogy az embert helyettesítsék az élveboncolás során, de nem elég jók ahhoz, hogy tiszteljük őket” elven, egy sereg olyan újabb malzoianus bölcsességgel, amit a ’mindenevő, bingó!’ névvel illethetünk – ’noha az oroszlánok’, ’a tehenek ki fognak halni’, ’mit tennél egy lakatlan szigeten’ (a teljes, kimerítő felsorolásért látogasson el a vegansidekick.com honlapra). Ezek a fárasztó érvelések felszínesek és az abszurditásuk szórakoztató. A filozófia és a kultúra számtalan egymástól eltérő irányzatának a tovább éléséről tanúskodnak: a morálfilozófia megmagyarázhatatlan és nagyon valószínűtlen szcenáriónak felvázolásáról, az ’egészség’ fantazmagóriájának és az én-technológiáknak azon téves felfogásáról, ami a növényi-alapú táplálkozást összetéveszti a vegánizmussal és a nők testének további kontrollálását szolgálja csupán (Wright & Adams 2015), és arról a haszonelvű évről, mely szerint több emberi lény akarja a nem-humán lényeket hatalmába hajtani és legyilkolni, mint ahány nem. Meglehetősen ironikus érv, a teljesen ökozófikus szemléletű haszonelvűség

tükrében, ahol nem-humán állatok százmilliárdjainak véleménye tér el hétmilliárd emberi lény véleményétől, ami föld élőlényeinek 0,01 %-kát teszi ki csupán (Carrington 2018). A listát a végtelenségig lehetne bővíteni, de mindegyikük ugyanabból a pontból ered, az emberi lény kivételességének gondolatából. Még a 'jólét' és a 'párbeszéd' is az emberi lényekre vonatkozik. A teljesen békén hagyni gondolata, az emberi faj kihalására vonatkozó konklúzió teljességgel elgondolhatatlan, mert az ember nélküli bolygót apokaliptikus végnek semmint a világ kezdetének fogják fel. Ez a szöveg különösen fárasztó azzal az elképesztően egyszerű méltósággal szemben, hogy itt és most minden egyes nap minden egyes percében szinte minden egyes emberi lénynek lehetősége lenne nem részt venni a nem-humán állatok mindenre kiterjedő öldöklésében, kínzásában és leigázásában. A szenvedések könnyítését és csökkentését előidéző viszonylag könnyű teendőinek materiális aktualitása meghökkentően alapvető, mégis a mindenféle antropocentrizmus hosszadalmas apológiái malzoianus gyakorlataik mellett szüntelenül elképesztik az abolicionistákat. Mert a harcunk hadban állás, Adams szerint a könyörület háborúja, ami a maguknak emberi jogokat követelő emberi lények és a magukat ahumánnak definiálók között zajlik, akiket én abolicionista vegánoknak nevezek, aki saját fajtájuk ellen küzdenek azoknak a szabadságáért, akik szabadsága nem kedvezne feltétlenül saját ahumán státuszuknak, s ők mégis küzdenek értük. Bizonyos értelemben ezt a harcot úgy is lehet érteni, anélkül, hogy újabb binárist állítanék fel, mint ami a jelöletlen anyagi valóság és (az állatot, amit itt eszel meggyilkolták – igen, a gyilkosságról csak szavakban beszélünk, de annak nyers valósága ott van a tányéron) és a minden tapasztalatot üres valutává, posztmodern hóborttá, véleményé silányító antropocentrikus jelölő gyakorlatok között zajlik. Egyetlen önstilizáció sem tud szembe szállni a tányéron felszolgált gyilkossággal, legyen az akár vegán vagy nem, akár divatos, akár nem, akár poszthumán, akár nem. Nincs mód arra, hogy ezt úgy alakítsuk szimbólummá, hogy az ne jelentené egyben azt, hogy megtagadjuk a nem-humántól anyagi létezését. Az abolicionista vegánok nem vádaskodók. Tanúi lehetnek és számonkérhetik a malzoianust, de a cselekedet már ezt megelőzően megtörtént. Az áldozat ott van a tányéron, az állatkertben, a laboratóriumban, éhezik a megtizedelt élőkörnyezetében, ott lóg a falon, vagy az emberi testen. Lyotard azt mondja: „Ha azonosulunk a halálunkat elrendelő jogalkotóval, mentesülünk minden későbbi olyan pillanattól, amikor a nevünket tartalmazó kifejezés jelöltjei legyünk” (1988:100). Az abolicionisták a malzoianusok öngazolásának céltábláivá váltak azok abbéli igyekezetében, hogy a szemünk előtt kiterített halált az állati jogokra vagy az állattudományokra hivatkozva tisztázzák, amit Lyotard az athéniai nyomán a „halódní, hogy elkerüljük a halált” (*dying in order not to die*) esetének nevez. A tét, hogy melyik

embercsoport nyeri meg az érvek harcát, nem az, hogy ki fog meghalni vagy hogy milyen jövő vár ránk a nem-humán lények halála után (nevezetesen a földünk élővilágának jelenleg 60%-át kitevő emlősök pusztulása után; ld. Carrington 2018). A sokat vitatott, a napjainkban zajló nem-humán holokausz és a Második Világháborúban megtörtént holokausz között felállított ekvivalenciát sokan védelmükbe vették, köztük például a zsidó Nobel-díjas Isaac Bashevis Singer és J. M. Coetzee, vagy Charles Patterson (2002). Marjorie Spiegel (1997) is ezzel az összehasonlítással indítja a rabszolgaságról szóló monográfiáját. Nem az elkalandozás szándéka vezet, mikor őket említem, hanem hogy rámutassak arra, hogy még a legkétségsbe esettebb igyekezet is azoktól, akik maguk is átérték vagy a legmélyebben együtt éreznek a holokausztal, hogy embertársainknak rámutassanak arra, hogy nem akarhatjuk és nincs szükségünk a most zajló nem-humán holokauszra, hasadáshoz vezet magában a diszkurzusban. Ez azt bizonyítja, hogy itt eleve az ahumán 'diszkurzus' van játékban, kérések és tényközlések formájában, ami rámutat a joggyakorlat önös érdekeire, amikor lehetővé teszi (csöppet sem meglepő módon a tejipar támogatását élvező, ld. Moodie 2016) „tudományos” kutatás számára, hogy „bebizonyítsa”, „szükségünk” van az olyan dolgokra, mint a tejtermék, felerősítve ezzel a társadalmi szerződésnek a jelölés és alávetettség nélküli természettel kötött szerződésünket elhomályosító hatását. Az abolicionisták viszonya a nem-humán állatokkal, szemben a közfelfogással, nem feltétlenül közvetlenebb vagy empatikusabb (jóllehet néhányoké az). A nőkhöz hasonlóan, akikről rendre azt mondják, hogy érzelmesebbek és ezért nagyobb a valószínűsége, hogy anyáskodók és gondoskodók legyenek, a vegánizmus is az ilyen, a logocentrikus fallikus, igazságot magának vindikáló, maszkulin malzoianizmust megerősítő érzelem-diszkurzussal találja szembe magát. Az ökofemnizmussal és annak alapvető állításaival az identitás posztmodern játékossága áll szemben, ami egyszerre jelent egyfajta feminizálást, vagy nem eléggé férfiasnak láttatást is, ami végső soron egyet jelent a kevésbé emberivel. Vagyis a feminista férfi és a vegán férfi (bármit is jelentsen a férfi ebben a kontextusban) egyazon sorba rendeződik, miközben a nők „természetesen” valószínűbb, hogy vegánok „természetes empátiájuk” következtében. A sztereotipikus és felületes antropocentrikus jelölések, melyek mindent a jól ismert standard izomorf binárisokra redukálnak, könnyen alkalmazkodnak a posztmodern pózolóshoz, ahol is megjelentek az olyan vegánok, akik magukat „bizonyos megszorításokkal” mondják vegánnak, vagy a „Feminista vagyok” feliratú pólót viselő férfiak, akik ugyanakkor kerülnek a házimunkát vagy fetiszizálják a nő(i)séget. Adams eredeti kritikája, mely szerint a modernitás állatjogi küzdelmei posztmodernizálódtak, állati (beavatási) szertartássá alakultak az identitás-játék spektakulummá változása során, bárhová nézzünk, mindenütt itt van a „Mi vagy te; mi vagyok

én?” rendre hangoztatott kérdésben. Napjaink állatjogi kérdése sokkal inkább a ki vagyok kérdésének megválaszolását, semmint a tényleges állatjogi aktivizmust implicálja; bár a vegánizmus erősödése és egy sor különféle ételismiszer elérhetővé válása (csökkentve a malzoianus kifogásokat) pozitívabb és etikusabb képet mutat, mint az emberek egymás között hangoztatott számtalan érve, a legyilkolt és alávetett nem-humán materiává redukálása a humán fogyasztás során. (Sajnos, ezt a populáció növekedése váltotta ki, amiről a későbbiekben lesz majd szó.)

Mit jelent az egyenlőség?

Sok tekintetben az egyenlőség a feministák és más minoritárius csoportok számára is nimbuszától megfosztott fogalommá lett. Többnyire az identitáspolitikához kötődik és ezért sem a különbözőséget hangsúlyozó feminizmus, sem a kontinentális filozófia nem azonosul vele. Az egyenlőség legalább akkora mítosz, mint a humanizmus transzcendentális szubjektuma, amit az igazságosság vagy a hozzáférés szavakkal helyettesítenek, ami a szubjektumok hasonlóságának feltételezésén alapul – egyenlő szabadság egyenlő emberek számára. A különbözőséget hangsúlyozó feminizmus, elsősorban a kontinentális filozófiai iskola ihletésére, elutasítja az egyenlőséget a különbözőség és sokféleség nevében. Mindkét feminista iskola mélyen elkötelezett az egyenlőség amorf eszméjének egyfajta érték- és hozzáférés politika jegyében, és talán – egyfajta régimódi fordulat jegyében – ideje újra gondolni, mit is jelent az egyenlőség ökozfiai értelemben. Nem követek semmilyen bevett egalitáriánus vagy morálfilozófiai felfogást. A kifejezést ökozfiai nézőpontból, a lehető legnyersebb és legalapvetőbb értelmében használom, hogy feltehessem napjaink erkölcsi alapkérdését: mikor azt mondjuk, hogy az egyenlőségre vágyunk, mit is jelenthet az? Az a gyanúm, hogy ez, még a legtisztább szándéktól vezérelt erkölcs esetében is, az antropocentrizmus hibájába esik. Az a felfogás vezérli, bármilyen frusztráló is, hogy az egyenlőség nem elérhető, még elméletileg sem, megvalósíthatatlan az aktivista gyakorlatban. Derűlátóbban azonban azt mondhatjuk, a kérdés időnként az antropocentrizmus olyan sokkoló előfeltevéseivel tud szembesíteni bennünket, ami kifordít önelégültségünkől és kreatívabbá tesz aktivizmusunk során, mert az antropocentrikus rendszerek összeomlásakor semmi másra nem támaszkodhatunk, csak a képzeletünkre. Másokkal ellentétben, az 'egyenlőség' kifejezést Joan Dunayer hihetetlenül inspiráló, a fajizmust (*speciesism*) ahumán szempontból kritizáló munkája nyomán használom, ezért is hozzá fordulok az egyenlőség definíciójához: „Minden érző lény (nem-humán és humán) azonos értékű” (2004, 124). Ez az egyszerű kijelentés két fontos elemből tevődik össze: az egyik problematikus, a másik

nyilvánvaló. A problematikus elem az ‘érzőség’ (*sentience*) mivel ez a kifejezés hosszú antropocentrikus genealógiára tekint vissza az organizmusok közötti ekvivalencia megállapítása kapcsán; éppen ezért Morten Tonnessen és Jonathan Beever inkább a „bioérzőség” (*biosentience*) kifejezést használja, náluk „a szubjektív tapasztalat minden élő rendszer elidegeníthetetlen jellemzője” (2015, 48). Ezt a gondolatmenetet viszi tovább Christine Korsgaard analitikus filozófiai munkája (2019), amely azonos törődéssel fordul minden másik érzőség felé, lett legyen az bármi, mert annak érzőségét sohasem tudjuk megérteni saját feltételei mentén. A bioérzőség leginkább a spinozai érveléssel rokon, mely szerint minden élő rendszer rendelkezik a kifejezés és az érzés képességével, és saját vágyuk és akaratuk magánvaló, egyedüli manifesztációjaként létezik, térben és időben szüntelen metamorfózisban. Ebben az értelemben valamennyi organizmus és szervezett környezeti tér bioérző lény. Dunayer szerint minden ‘régi’ és ‘új’ fajizmus a filozófiában, jogban és a közjóban az érzőséget az érzellemmel bíró emberi privilégiumaként tartja számon, és az ember(i) felsőbbrendűséget magától értetődőnek tételezi. Míg a régi típusú fajizmus az Isten és ember egymás hasonmásaiként elgondolt viszonya és az ebből fakadó emberi kiváltságosság feltevése körül forog, az újabb fajizmus-elméletekben is az embertől mért különbözőség mértéke bizonyul meghatározónak az ’egyesek egyenlőbbek, mint mások’ elv alapján. Bár a hierarchikus struktúra valamelyest enyhült, de konkrét formái velünk maradnak. Itt vannak továbbra is nem csak nyelvi szinten, de a minoritárius csoportok tagjaival szemben gyakorolt más elnyomó gyakorlatokban is, legyen szó a munkamegosztás, a rabszolgatartás vagy a szexuális erőszak, formáiról – ezek az igazán releváns ekvivalens rendszerek. Az állatok szenvedései az ezen minoritárius emberi lények által elszenvedettekhez hasonlatosak. A hierarchia többé vagy kevésbé meredekebb rendje az a struktúra, amely az emberi és nem emberi lények által elszenvedett igazságtalanság valamennyi formáját működteti; ez a struktúra a probléma és nem az egyenlőségre érdemes lény (emberi) természete. Az élet megszervezése antropocentrikus. Kategorizálás, taxonómia, fajta, nemiség, rassz, szexualitás és képesség alapon tagadja meg az életet. Az antropocentrizmus rendjében az egyes organizmusok ezen kategóriák mentén jelennek meg, a hozzájuk rendelt életlehetőségek és felhasználhatóság alapján lesznek kevésbé szabad életre vagy halálra ítélve. Mi sem esik messzebb a szabadságtól. Mikor a kategorizálás maga alá gyűri az életet, az élet anélkül jelenik meg, hogy saját életlehetőségei formát ölthetnének. Dunayer legtalálhatóbb fogalmát alkalmazhatjuk ennek a megragadására, az „érték”-et. A „minden élet egyenlő” tézis azt sugallja, hogy előbb felmérjük az élet adott formáját majd ez után mérlegeljük, hogy mennyire „ér fel” az élet más formáihoz. Ez továbbra is azt előfeltételezi, hogy az élet adott formáját előbb kategorizálni kell ahhoz, hogy érzékeljük. Az

egyenlőségnek ez a felfogása az élet értékét az érzékeléstől teszi függővé. Dunayer a fajizmus ellenes jogalkotás és filozófia fókuszát a jóllétról az abolicionizmusra helyezi, ahol az értékek egyenlők. Napjaink globalista antropocentrikus gyakorlatainak érték fogalma a nemhumán fogyasztóknak tekinti – akár mert azokat emberi fogyasztásra (táplálkozásra, szórakozásra) alkalmasnak ítéli, vagy mert a fejlődés járulékos veszteségének ítéli. Dunayer szerint a régebbi és az újabb fajizmus törvények érvelésének abszurditását akkor láthatjuk be, ha megértjük, hogy ezek elsősorban azt a célt szolgálják, hogy olyan gyakorlatokat védelmezzünk, amelyekre nincs mentségünk, különösen nem az emberi történelemnek ezen a pontján. Az érték ma az „ember számára érték” értelemben definiálódik. Az értéknek a pusztán élet jogán eleve értékes felfogása továbbra is kellemetlen és/vagy elgondolhatatlan a filozófia számára. Még azon irányzatok számára is, amelyek az élet létének taxonómiákon túl mutató megjelenéséből indulnak ki. (Vagy, még ha az életnek ez a filozófiai felfogása jelen van is, a filozófusok kevésbé hajlamosak a nem-fajizmuson alapuló filozófiát aktivistaként is megélni.) Az állati jogok nevében fellépők kérdései ebben a struktúrában retrospektívek a javasolt megoldásaikban. Dunayer szavaival: „Míg nem csökkentjük a társadalom fajizmuson alapuló gyakorlatát, csak a tüneteket kezeljük, ahelyett, hogy a betegséget gyógyítanánk” (2016, 161). Az értékek egyenlősége nem támaszt az élő organizmussal szemben semmiféle előfeltételt azon túl, hogy önmaga kifejeződése. Különösen nem működtet semmiféle központi értékelési referencia pontot. Olyan sok etikai értekezés nyugszik azon a kritériumon, hogy meg kell szüntetni az áldozatra nehezedő ama kényszert, hogy bizonyítsa, miért nem kellene, hogy áldozat legyen. Ezviszont azzal egyenértékű, mintha arra kényszerítenénk az adott organizmust, hogy azt is bizonyítsa, miért kell egyáltalán engedni, hogy legyen, hogy nevezze meg önmaga értékét. A humán antropocentrista ész láthatatlan, központi, névtelen és arctalan istene minden élő organizmussal szemben követeléseket támaszt, anélkül, hogy számot adna saját pozíciójáról, és a magának vindikált saját semleges, végtelen bölcsességéről. A másik értékét nem tekinthetjük egyenlőnek, mikor ez az antropocentrikus istenség *a beszélő majoritárius emberi lényre* alapozza értékrendjét. Lyotard azt kérdezi: „Azért van, ha a túlélők nem beszélnek, mert nem tudnak beszélni vagy mert hasznukra van, ha nem élnek a nekik adatott beszélés képességével? A szükség viszi őket a hallgatásra vagy szabadon döntenek így? Avagy rossz a kérdés megfogalmazása?” (1988, 10). A másikkal szemben megfogalmazott elvárás, hogy értékelje saját értékét, az erőszak egy formája. Ennek legegyszerűbb példája, amikor a nem-humán állati lény leölése közben hallatott üvöltését, vagy a megkínzott állat kiáltását nem tekintik nyelvnak. Az állatok beszéde nem szolgál értékük bizonyítékeként; kényelmes figyelmen kívül hagyása, vagy az automatikus

karteziánus „az állatok gépek” felfogás, kétségkívül gonosz tudatlanság, amely közvetlenül megmutatja az antropocentrikus emberi lény érzéketlenségét a más organizmusok megnyilvánulásaival szemben, a jelen helyzet mélységesen etikátlan voltát. A kifejezés helyett követelni ugyanaz az etikátlan kommunikációs struktúra, mint érzéketlennnek mutatkozni mások megnyilvánulása iránt. Spinoza találóan fogalmazza meg ezt: „Azt állítom, hogy a világ sokkal boldogabb hely lenne, ha az ember ugyanannyira tudna csendben maradni, mint beszélni” (1957, 30). Spinoza az emberi testet a természeti világ olyan megnyilvánulási formájának tekinti, amely sokkal komplexebb, mint bármi, amit az emberi művészet, ész, vagy gondolkodás létre tud hozni; és leszögezi, hogy az emberi gondolkodás képtelen akárcsak felfogni is a természet törvényének komplexitását (1957, 29–31). Egyformán hangsúlyos állítás itt mind az antropocentrikus diszkurzus rendek kimeríthetősége, mind az emberi gondolkodás hübrisze, az elme képtelensége a legegyszerűbb organizmus komplexitásának felfogására. A tudomány fejlődése során az antropocentrikus gondolkodás térhódítása mindig meg fogja akadályozni, hogy egyenlő értéknek lássuk a minden életben egyszerre jelen levő egyszerű és komplex értékét. Az elvárások, a kérdések antropocentrikus impulzusok. A csend, a lenni engedés, nyithat utat a fajizmuson túli pozícióhoz, a világ birtoklása helyett a világhoz tartozás felé. A régi és új keletű fajizmus egyaránt értékelő megfigyelésként és a másiktól elvárt megszólalásként – antropocentrista beszédként felismerhető megszólalásként – definiálja a csöndet; ez az egyenlő érték előfeltétele. Ugyanakkor a természettel kötött szerződésben a csend nem más, mint a csend és a megfigyelés óvó, szimmetrikus pozíciót elfoglaló együttélése. Az új keletű fajista érvelés annyiban mond ellent a réginek, hogy a nem-humán állatoknak negatív jogokat garantál (passzivitást, ahol az emberek kötelessége a nem-humán lényekért szót emelni), semmint pozitív hibákat (az állatok gépek, az állatoknak nincs ágenciájuk, az állatok nem hasonlítanak az emberre). Zipporah Weisberg kritizálja napjaink új fajizmusának ezt a negatív értéken alapuló aktivizmusát, mert az elvitatja az állatok saját jövőjüket alakító ágenciáját, bár a feladat nehézsége éppen abban rejlik, hogy miként figyeljünk oda és halljuk meg ahumán módon a kevésbé nyilvánvaló kéréseket. Egyúttal szembeszáll a posztstrukturalista filozófiák egy másik vonulatával, ami az anyag valamennyi formájának, az élő és élettelen, a szerves és szervetlen anyagnak egyaránt egyfajta „ágenciát” tulajdonít. Ez a napjainkban egyre nehezkesebb igyekezetté válik a poszthumán filozófia bizonyos területein, ahol egy szék semmiben sem más, mint egy tehén vagy egy emberi lény. Weisberg így fogalmaz:

A kanti ágens fogalmához való ragaszkodás továbbra is fenntartja az antropocentrizmust és bizonyos értelemben, tisztességtelen. Azt állítani,

hogy minden élő és élettelen ágens, vagy egybemosni az egyén cselekedeteit a teljes körű ágenciával, megfosztja a fogalmat politikai és etikai jelentőségétől, és azzal a veszéllyel fenyeget, hogy elhomályosítja az előttünk álló feladat sürgető voltát, az állatok védelmét az embertől rendre elszenvedett atrocitásoktól. Ha valóban meg akarjuk valósítani a felszabadítást, elengedhetetlen az az előfeltevés, hogy minden tudatos és érző humán és nem-humán állati lényben egyaránt ott van és számtalan formában ölt testet az ágencia. (2010, 78)

Weisberghez és Dunayerhez hasonlóan én is azt gondolom, hogy a feladatunkat nem lehet teljesen elválasztani az ember-központú vállalkozásoktól, mindenekelőtt attól a valamennyi minoritárius csoportot sújtó leértékelő gesztustól, hogy a dominánsra jellemző értéket használjuk. Weisberghez hasonlóan, a nem-humán lények felszabadítását egy potenciálisan anarchista, de legalább is kommunista és kifejezetten antikapitalista vállalkozásnak látom. De, Weisbergtől és Dunayertől eltérően, nem vagyok meggyőződve arról, hogy előbb önmagunkat kellene megőriznünk a többiek egyenlősége előtt. És ez az a pont, ahol elveszíthetem az olvasót. Ha minden élet egyforma értékkel bír, ugyanakkor bizonyos életek több erőforrást élnek fel vagy veszélyeztetik a többi élet szabadságát, akkor nem a hiányuk, semmint a megőrzésük hordozza-e az értéket? Lehet-e a megsemmisülés pozitív metamorf változás? Az ember halálának gondolata részletesen kifejtésre kerül majd ebben a kiáltványban, de ezen a ponton két állítást teszek. Az első, hogy fajista vagyok, de csak egy faj tekintetében, az embert illetően. A másik az, hogy aktivista nézőpontból legalább annyi, ha nem több, a szabadság világához vezető morális elégedettség jár, ha nem értékeljük magunkat, mint amikor igen. Ahogy már mondtam, ez nem mártíromság és nem is nihilisztikus kétségbeesés. De ha valóban elkötelezettjei vagyunk az anti-fajista szabadság etikájának, akkor kellemetlen valóságokkal is szembe kell nézzünk. Noha az egyes, valószínűtlen szituációk felvázolása nem hasznos, még ha a morálfilozófia rendre él is ezekkel (meghálnál-e egy katicabogárért X szituációban, és így tovább), ökozófikus nézőpontból szinte képtelen az az állítás, hogy az ember cselekedetei a földön értéket képviselnek az általunk elkövetett pusztítás. Ezért aztán mielőtt túl mélyre ásnám magam ebbe a sírgödörbe, arra kérem az Olvasót, hogy próbáljon meg egyenlő értékűként gondolni valamennyi élőlényre. Ennek előfeltétele, hogy hagyjunk fel az egyén gazdaságának és az ön-megőrzés gazdaságának elsődlegességével abban a világban, amit az élet sokfélesége jellemez.

Queer-e az élet (avagy... vajon mennyire queer a filozófia)?

Inkább az aktivista filozófia és nem az identitás filozófia mellett kötelezem el magam. Ugyan az identitás, annak relatíve nem-reprezentációs állapotában is, szükséges tehertételként velünk marad, egyfajta fordított dialektika következtében rója ránk a legnagyobb tehertételt. Azt akarom mondani, hogy a minoritárius csoportok azért küzdenek, hogy meghallják őket, láthatóvá váljanak. Ez minden életnek kijáró jog, még ha az adott egyes élet ennek a felszabadulásnak részeként azt is választja, hogy láthatatlan és néma marad. A reprezentáció, az elfogadás és a jogok kötelezettsége terhes, mert az elnyomottra terheket ró. A kategorizálás, a szubjektum vagy a fajtság artikulációja ugyanakkor nem a minoritárius csoporttól jön – hanem a hatalom pozíciójából. A megnevezés hatalmából, a név hatalmából, nem pedig az egyes organizmus érték-, lehetőség-, jog-, és hely-megnevezéséből. A fallogocentrizmus trükkje abban áll, hogy láthatatlanságban és hallhatatlanságban tartja a másikat, miközben a láthatóságáért és hallhatóságáért küzdő, a fogalmak hálójában küszködő foglyául ejti. Akár a nem-humán, mi is olyan tudásrendszerrel küszködünk, amit nem mi hoztunk létre és amelyből nem profitálhatunk. A találékony csiki-csuki, ami figyelmen kívül hagyja a másikat, miközben a szubjektummá válás jellemzőit erőlteti rá az a paradoxon, ami az identitáspolitikát termeli ki, meg a minoritárius csoportok közötti számtalan belső harchoz vezet, ahelyett, hogy a küzdelem reprezentációkat felülről erőltető és az azt – alulreprezentáltsága, helytelensége, vagy grotesksége miatt – elvitatók között zajlana. Természetesen, hasonlóképp jártam el én is az identitáspolitiká kritikája során. Miért várnék el többet a minoritárius csoportoktól? Miért lelnek sokkal inkább egymásra a nem, a rassz, a szexualitás és fogyatékoság, osztály vagy akár a fajta kapcsán kirekesztést elszenvedők, semmint a majoritárius Isten-férfi örökösen hiányzó jelöltjével, a mostanra szinte mitikus, de mindent egybevetve túlságosan is valós gazdag, fehér, nyugati férfival? A válasz nem nyilvánvaló. De az árulás iránya fontos lehet. Igen, a fajtám árulója vagyok. De a fehér, jobb oldalra szavazó nők sokkoló számaránya tanúsítja, hogy az identitás megtagadása nem feltétlenül azonos mértékű az árulók között. Számtalan irányt vehet. Mindig az identitás elárulásával jár – amit többnyire kedvező jelenségnek gondolnak a poszthumanizmus szempontjából. De talán nem minden poszthumán identitás árulás jó: amikor azt látjuk, hogy fehér nők szavaznak erőszakos, nőgyűlölő rasszista fehér férfiakra, meleg fehér férfiak éltetik a visszatérést a hagyományos értékekhez és egyfajta eugenikához a rasszizmus és a szegénység megmagyarázása érdekében; amikor azt látjuk, hogy a munkásosztály tagjai a menekülteket okolják szegénységükért és nem az uralkodó osztályt. A fehér feminizmus elismerte a rasszizmusban játszott

bűnrészességét, dacára az ellene folytatott küzdelmeinek, mert pontosan érti, hogy az elnyomó intézmények lebontása melletti elkötelezettség során a jószándék nem elég, nem elég az intézményesült felfogás levedléséhez; de azért is, mert a nőgyűlölő világgal szemben a pusztá önérdek is elégséges akadálnak bizonyulhat a napi életben maradásért folytatott küzdelmek során. Az interszekcionalitás minden résztvevőt üdvözöl és az egyet nem értést a tanulási folyamat részének, semmint a fejlődés kudarcának tekinti. Személy szerint nekem a legkedvesebb minoritárius politikai rendszer a *queer* elmélet. De bevallom, annak nem az USA-ban kidolgozott változata, ami az LGBTQI jogokért folytatott aktivizmust helyettesítő elméletként vettek át, s amit a legtöbb posztmodernista feminista mélységes gyanakvással figyel, mert abban a pillanatban, ahogy elismerte, el is törölte a leszbikusokat. Az én *queer* foglalmam megegyezik a szó alapfogalmával tér és idő szempontjából egyaránt. A *queer*nek semmi köze az identitáshoz – annál inkább a cselekvéshez. A *queer mozog*, mozgásban van. Mozog az időben – így az identitás nincs jelen, de a minoritáriusság iránti rendíthetetlen elkötelezettség igen. Mozog a térben, mert taktikus és bármely adott térben a legnagyobb szükséglet szenvedő minoritáriusság érdekeit hangoztatja. A *queer* ellenáll mindenféle szubjektivizálódásnak és stratifikálódásnak. Az önérdek forrása a véletlen összeütközés lehet, de a *queer* elszántan elutasítja, hogy önmaga pusztá létét állítsa az aktivizmus hangoztatásának pozíciójával szemben, ami vagy egybeesik vagy nem az egyén személyes hasznával. A *queer*nek nincs motivációja, s ez teszi veszélyessé a majoritárius szemében, aki saját motivációját a 'logika' és az 'objektivitás' mögé rejti. A *queer* az én értelmezésemben mindenekelőtt sohasem individuális; nem ismer el semmiéle hierarchiát vagy taxonómiát a fajok között. Elszántan állítja az ember(i) halálát az élet valamennyi, nem diszkriminatív módon definiált formájának felszabadítása érdekében. Chrysanthi Nigianni szerint a *queerség* „az az erő, ami változást tud kiváltani és eredményezni az elméletben, ami a bevett gondolkodástól és diszciplínáktól eltérő deviáns gondolatmeneteket képes létrehozni, képes a *queert queerré* tenni, azaz önmagát aláásni, hogy szembeszálljon bármiféle normalizálódással” (2009, 1). Colebrook bizonyítja, hogy a *queer* elmélet mint teória mennyire összeegyeztethetetlen az identitáspolitikával (2009, 18–19). Grosz véleménye szerint azért van szükségünk a *queerre*, mert „a különbözőség, a másféleség, másság fogalmakat nehéz az elnyomás humanista és fenomenológiai paradigmájába integrálni, mert az minden szubjektum (de többnyire a *legtöbb* szubjektum) elismerésére törekszik a pusztá általános humanitás modellje nevében” (1995, 211). Feladja bárminemű nemhumán túlélésének lehetőségét. Noreen Giffney szerint a *queer* kategóriájának felvetése azzal jár, hogy „minden egyes kérdés, ahelyett, hogy megoldásra vezetne, újabb kérdések sorát eredményezi, folytonosan

frusztrálja megismerési törekvéseinket, a vágyra és vágyódásra nyit teret” (2009, 1). Ugyanazért, amiért Giffney a *queer* fogalmát ajánlja és azért is, mert a *queer* gyakran rendelődik az ’elmélettel’ szókapcsolatba, én is azt állítom, hogy a *queer* a filozófiai (anti-)identitás formája a fajizmus ellenes ahumán aktivizmus céljaiért folytatott küzdelemben. Az ahumán elmélet szerint a filozófus és az aktivista pozíciója ugyanaz: változást kiváltani, gazdanövénynek lenni, miközben megszabadulunk a parazita embertől, új kérdéseket tenni fel, amelyek megnyitják az embert a társadalmi szerződésen túli természetes világ felé. Serres azt mondja:

A filozófusnak többé nincs igaza és nem racionális, nem az esszencia vagy az igazság védelmezője. A politikus feladata, hogy helyesen járjon el és racionális legyen, a tudós dolga, hogy igaza legyen és racionális legyen; az igazságnak már így is számtalan felelőse van, a filozófus anélkül, hogy hozzájuk csatlakozna az igazság leplébe burkolózna, mint valami védő pajzsba vagy mellvértbe, nem énekel és nem is imádkozik, hogy éjszakai félelmekkel szövetkezzen, mert a lehetőséget akarja szabadjárára engedni. Az előre beláthatatlan és törekeny feltételeket tarja szemmel, bizonytalan, változó, függő a pozíciója, arra törekszik, hogy az elágazások és szétválások lehetőségét fenntartsa... A filozófus feladata, a filozófus szenvedélye a lehetséges változásainak negentropikus hívása. (1977, 23)

Serres a tudományos osztályozást és az igazság keresését az erőszak egyik megnyilvánulási formájának látja (1977, 97), míg a filozófus szerepét az én-en túli, világgal való törődéssel társítja. Munkáiban egyaránt kritizálja a politikát és a tudományt, amiért az igazságra hivatkozva, az igazságot az emberi intervenciótól független objektív megfigyelésnek, az emberi hasznót és értéket mélyen konzerváló jogi kinyilatkoztatásnak állítva, igazából az igazság mögé rejtik önös érdekeiket. Az „igazság” szó ebben az esetben mellvért és fegyverzet, mert kivédi az elszámoltatást. A poszt-igazság szervezte világunkban az igazságnak, „vitatott terep” definíciója még komplexebbé tette a fogalmat. A hamis hír és az igazság tagadása valós, míg az igazságra hivatkozás gyakorta esetleges és különböző tőke vezérelte tereket és értékeket szolgál, melyek egyaránt fenntartják az emberi és nem emberi szubjektumokra vonatkozó hagyományos felfogást. A filozófus sérülékenysége elengedhetetlen, a világ törekenységének megóvása áll a filozófiai navigáció és kreativitás középpontjában, s ugyanígy van ez az aktivizmusban is. A filozófus, aki az aktivizmus nélküli filozófiára esküszik, nem filozófus. A folytonosan változó filozófiánk közepette kell éljük életünket. Identitásunk kihangsúlyozása vagy megőrzése, lett legyen az bármilyen minoritárius is, lehet hasznos vagy taktikus, de ha ebben áll a célunk, akkor nem vagyunk filozófusok. Akkor antropocentrikus humanisták

vagyunk, és nem érdemljük meg az aktivista vagy filozófus nevet a természet világában. A nem-reflektív és nem-reaktív filozófia megtartja a múltból azokat a problémákat, amelyek katalizálják a kérdéseit, de amelyek új kérdéseket vetnek fel, semmint a régieket oldják meg – talán a különbözőség és az egyenlőség közötti különbséget. A kérdések *queerek*. Újabb kérdésekkel válaszolnak. Serres szerint a filozófia sodródása ez: „Ubi? Quo? Unde? Qua?” (2015, 27). Hol vagyunk? Hová megyünk? Honnan jövünk? Min keresztül vezet az út? Ezeknek a kérdéseknek a perspektivikus jellege a filozófia *queer* lényegéről árulkodik. A „Hol?” térbeli és időbeli, környezetünkkel és annak többi élőlényével áll relációban, a folytonos áthaladás és bolyongásaink inflektív tulajdonságára utal. Óvja a világ törekénységét, egyben elég bátor is ahhoz, hogy egyre kérdezzen és elfogadja a válasz lehetetlenségét annak tudatában, hogy az aktivizmus helyteremtés a másik kivirulására. Serres szenvedély fogalma a *queer* elméletben megnyilvánuló vágy-politikáról tanúskodik. A klinámen (Harold Bloom 'clinamen' fogalma) különböző időpontokban és különféle módokon áll elő, ami felerősíti, hogy megkérdezzük: „Ubi? Quo? Unde? Qua?” Filozófia szenvedélyünk, akár a *queer* vágy, túl van az élvezeten és a kielégületlenségen. A *queer* filozófia örökös ereje mindig ott van, és mindig ott van a politikusban és a tudósban is, de annak legrosszabb formájában, a hatalom akarásában, az antropocentrikus kivételezettség gondolatában nyilvánul meg.

Segíthet-e nekünk az ahumanizmus abban, hogy *queer* fajtává váljunk? Azt az intersztíciós, közbenső, ideiglenes fajt eredményezi-e az ahumanizmus, ami megnyithatja az utat a szabadsághoz megtizedelt természeti világunkban? Lehet, hogy a fajom *queerre* tételén fáradozom, de végsősoron fajtám eltűnésének módját keresem, elméletben és gyakorlatban egyaránt. Azaz, lehetséges, hogy a jövővel való viszonyunkat igyekszem *queerre* tenni. A jelölés és a szubjektivizálódás merev rendszereitől való elválás teszi lehetővé, hogy *queer* viszonyba lépjünk a világgal, mert csak kérdéseket tehetünk fel. Hogyan hallgatunk oda a világra? Hogyan tudunk a bennünket nagyon másként érintő, az emberi jelölési gyakorlatoktól eltérő módon működő nyelveken és kifejezéseken érteni? Egész idő alatt egyre tanuljuk meghallani, miközben küzdünk saját fajunk elszánt kivételesség tudata ellen. Aktivisták, abolicionalisták, mindazok, akiknek kevesebb értéket tulajdonítanak, mindig is köztes létezők voltak. A feminizmus és az antirasszizmus gazdag története, minden, a másféleségen alapuló *queer* igyekezet a köztes-lét pozíciójába helyez bennünket, mert Serres kérdései a minoritárius számára sohasem voltak a hagyományos humanista filozófia felfogása mentén megválaszolhatók. Az általam javasolt *queer* elmélet és Serres nyújtotta aktivista filozófia és a hagyományos filozófia közötti különbség nem pusztán a ki és mi kérdéséről a hol kérdésre történő elmozdulásban áll, hanem a filozófia újra definiálásában:

a közelebbről meg nem határozott, elvont „igazság” keresésének metafizikus nárcisztikus luxus kalandja helyett a konkrét testek szenvedéstől és pusztulástól való megszabadításának szükségességét valló filozófiaként, az olyan életért, amit gyakran sokkal nehezebb megélni, mint nem élni. A történetét tekintve a minoritarianizmusból származó *queer* filozófia felelőssége, hogy a másikként, nevezetesen a nem-humán állati lényekért gyakorolt filozófia legyen, akinek nincs szüksége a filozófiára. A *queer* filozófia önös haszon nélkül való megszólalás. A hatékonyságát korlátozó tudományos élet tereiben, a konferenciákon zajló eszmefuttatások nélkül aktivizál. A filozófiaként élt élet, élő organizmus, odafigyelő, gyakran szomorú és kétségbeejtő, de a világ és nem az én iránti elköteleződés szenvedélye vezérli. Düh, frusztráltság és öröm. Könyörületlen az ember kivételességével szemben, akkor is, ha azzal vádolják, hogy abszurd és abban az illúzióban ringatja magát, hogy le akar számolni ezzel a fajjal. A kreativitásban leli örömét, ami nem tűri a borongás vagy az áldozat kiváltságosságát. Ideje felhagyni az antropocentrizmus bizonygatásával. Legfőbb ideje, hogy az emberi lények felhagyjanak az emberi létezéssel. Valamennyien.

*Barát Erzsébet
Szegedi Tudományegyetem*

Bódi Katalin. *Éva születése*. Debrecen: Alföld Alapítvány, 2019. 280 oldal. ISBN 978-963-9946-06-4.

Bódi Katalin *Éva születése* című könyve a XVIII. századi regényeket kutató szerző szobrok és képek világába való kalandozásának gyümölcse. Belátva saját olvasói pozíciója korlátoltságát, a szerző e kitekintéssel eredetileg a felvilágosodás korának emberképét szerette volna jobban feltérképezni, ám – ahogy ez általában lenni szokott – „egyértelmű válaszok helyett számos irányba nyíltak meg továbblépési lehetőségek” (7). Bódi Katalin nem áll ellen a csábításnak, magával ragadja a felfedezés öröme és kíváncsi lépéseket tesz az előtte feltárulkozó kérdéskörök terein: tanulmányozza a kép és szöveg eltérő mediális természetét, az orvostörténet és a kultúrorvostan képzőművészetet megihlető vagy formáló megnyilatkozásaiba, ám kétségtelenül a testábrázolás képzőművészeti hagyománya kelti leginkább fel az érdeklődését. Ez utóbbiban is leginkább az akt kerül figyelme fókuszába, ugyanis az aktban Bódi „az újkori művészet egyik legizgalmasabb paradoxonát” véli felfedezni, amely egymással ellentétes test ideológiáknak igyekszik megfelelni:

az antik aktban rögzített eszményi formához és a sokszor hangsúlyozott érzékiséghez hozzá kell igazítani az ó- és újszövetségi tanításokat, például a test bűnösségéről (Éva és Ádám), Istentől eredő tökéletességéről és a megváltásban értelmet kapó szenvedéséről (Jézus). (8)

Az antik és a bibliai testkép e kettősségét vizsgálva Bódi rámutat arra, hogy a XIX. századtól az aktokat már túlnyomórészt nőábrázolások teszik ki: eltűnik a műfajból a férfi akt ábrázolása, valamint az aktok szublimált (nem csak erotikus vágykeltő) értelmezését lehetővé tevő kulturális kontextus is.¹ Ennek következtében a nők aktban való ábrázolása rögzíti „az eszményítéssel egyszerre jelenlévő eltárgyasulást, passzivitást és vágykeltést, ami mindenekelőtt a férfitekintet konstrukciójának eredménye” (10).

Bódi a kötetben összegyűjtött esszéi és tanulmányai által „nem egyszerűen a nőábrázolások és az akt kultúrtörténeti újraértelmezés lehetőségére” akarja felhívni a figyelmet, hanem – szerinte – alkotások egy olyan csoportjára is, „amely nincs benne a köztudatban, feltételezhetőleg amiatt, mert idővel transzgresszívnek, érzékenységet sértőnek minősítette őket a társadalmi közeg” (10). Ez utóbbi állítást azért emelem ki, mert talán rávilágít

¹ Feminista irodalomtörténeti szempontból érdekes lenne rámutatni arra, hogy e kulturális kontextus hiánya összefüggésben van a XIX. században kialakuló, női alkotókat és szempontjaikat kizáró, (nemzeti) irodalmi kánonokkal.

arra a kérdésre, hogy kinek szánja Bódi az *Éva születése* című kötetét? Ki és hogyan olvashatja érdeklődéssel a könyvet?

A fenti kérdésekre válaszképpen érdemes kitérnünk a kötet szerkezetére. Bódi monográfiája 13 fejezetet számlál, ami egy 184 oldalas (nem számítva a névmutatót és a képmelléleteket) könyv esetében felettébb soknak tűnhet. A fejezetek zömében rövidek: a kötet névadó első fejezete például mindössze öt oldal. Ez nyilván esszé műfajukból adódik és akár a könyv javára is írható, hiszen terjedelmüknel fogva e fejezetek könnyen befogadhatók, és inkább csak felhívják az olvasó figyelmét egy-egy jelenségre; izgató módon éppen csak fellebbentik a fátylat egy-két alkotás kultúrtörténeti háttéréről, felcsigázva ezzel az olvasó szellemét. Sőt, van, hogy a szerző egy-egy fejezetben csak a felfedezés örömét, saját rácsodálkozását osztja meg az olvasóval, anélkül, hogy az általa felvetett kérdésre lehetséges választ ajánlana meg („... ők tévedtek volna vagy Witkin van túl közel hozzám időben? Nem tudom. Csak csendben örülök Ingres hegedűjének Raffaellótól Witkinig.” [174]). Vagyis a kötet fejezeteiből inkább csemegézni szabad, időről időre elővenni, elolvasni egy fejezetet, hagyni, hogy magával ragadjon a szerző lelkesedése, majd letenni a következő alkalomig. A kötetben összegyűjtött esszéket, tanulmányokat nem érdemes tehát összefüggésben, egy ültő helyünkben olvasni, mert úgy szemet szúr a fejezetek közötti kapcsolatok és összefüggések hiánya, egyes állítások ismétlődő (de tovább nem vitt) jellege, illetve a felmerülő kérdések már nem annyira izgatóak mint frusztrálók lesznek.² Három rövid példával szeretném ezt a frusztráló, s ugyanakkor valahol inspiráló hiányérzetem illusztrálni.

Az első mindjárt a könyv címe, amely a kötet egészét olvasva félrevezetőnek, jobb esetben rejtélynek tűnik. A névadó, „Éva születése” című fejezet az első és egyben a kötet legrövidebb fejezete, és az egyetlen szöveg, amelyben Éváról érdemben szó esik. Ám Éva karaktere/alakja itt is háttérbe szorul azáltal, hogy az itt tárgyalt festményeken a szülő nő pozíciójában ábrázolt Ádámé lesz a főszerep, illetve a szerző valóban érdekességgént kitér az angol 19. századi orvos-teológus vitákra, amelyben pont Ádám álomba ejtése (Éva oldalbordából való teremtése előtt) lesz az az ószövetségi részlet, amellyel az orvosok a nők szülés közbeni fájdalomcsillapítása mellett érvelnek.³ Éva alakját messze túlszárnyalja az összes többi fejezetben

² Bár korántsem szokatlan a korábbi publikációk egy összefoglaló gyűjteményben való szelektálása a magyar nyelvű szakirodalomban, sokat segít e „számvetésben”, ha a szerző reflektál és szükség esetén hozzányúl az összeválogatott korábbi művekhez, vagy legalábbis határozottabb szerkesztői kézzel csoportosítja, egymáshoz hangolja az újabb publikálásra szánt szövegeit (ld. például Kérchy 2018, illetve Tatai 2019 gyűjteményes monográfiáját, valamint ezek szemléit Barát 2019, Tóth 2020).

³ Éva háttérbe szorulása (amely az „Éva születése” című képzőművészeti alkotásokra is jellemző, így végtére is érthető Bódi szövegében az Ádámra helyezett hangsúly) a kortárs

visszatérő Krisztus és/vagy Vénusz ábrázoláshagyomány tárgyalása, valamint az ezekre történő közvetlen avagy közvetett utalások feltárása, jelentésrétegeik felfejtése a női aktok és/vagy a női testet leíró szövegek elemzésében. Olvasás közben minduntalan egy alternatív cím provokatív lehetősége kísértett: „Aléló Krisztusok és hanyatló Vénuszok”. Persze felfoghatjuk a címet akár pajkos talánynak is, amely megfektetésre, jelentés-játszmákra szólítja fel az olvasót, bár ez esetben is örültem volna egy verbalizált játékba-hívásnak, amellyel a szerző az olvasót a jelentésalkotásban partnerként fogja fel.

A második frusztráló tényező – ami nem feltétlenül kérhető számon a szerzőn, ám jogosan felmerülhet e folyóirat olvasóiban – a feminista értelmezés alig érezhető jelenléte. Hiába szól a könyv a női testekről, azok eltárgyasító, erotizáló és így kiszolgáltatottként való ábrázolásáról, ezen alkotások értelmezése során a szerző szinte egyáltalán nem ad hangot feminista értelmezési lehetőségnek, eltekintve három fejezettől. Ezek sorrendben (bár nem egymást követően) a következők. A „Női messiások” címet viselő tanulmány (17–26), amelyben a *Messiások – A nyugati ember és a megváltás gondolata a modern és kortárs vizuális művészetekben* (MODEM 2009) című kiállítás három alkotását szemléltetve a szerző arra a kérdésre keres választ, hogy „lehetséges-e a meztelen női test ábrázolásának teológiai kontextusba emelése,” illetve hogy „az alapvetően bűnös test [amelyet a bibliai bűneset narratívájának értelmezése elsősorban Évával, illetve a nővel azonosít be] reprezentálhatja-e a megváltást, Jézus allegóriájává válhat-e?”⁴ Itt említhetjük

abortusz viták fényében is figyelemre méltó, hiszen ez utóbbiakra inkább a teremtés ábrázolás inverziója jellemző, amennyiben a várandós, potenciálisan szülő nő személyét és érdekeit teljesen háttérbe szorítja a magzat, a születendő gyermek (jövőjétől és jóllététől elvonatkoztatott) érdeke. Ádám főszerepeltetése azáltal is hangsúlyossá válik, hogy a Bódi által tárgyalt első három festményen nem az általa beazonosított Atya van teremtként ábrázolva, hanem a „második Ádám”, vagyis Krisztus mint teremtő *pantokrátor* (mindenható) – e beazonosítást a teremtő fejét beragyogó glóriában látható kereszt teszi egyértelművé William de Brailes (1. kép) és Giusto de Menabuoi (2. kép) ábrázolásában. Krisztus ezen ikonográfiai hagyományáról ld. Adolphe Napoléon Didron *Iconographie Chretienne: Histoire de Dieu* (Párizs, 1843), 152–153, illetve a Krisztusról szóló fejezet egészét (215. oldaltól).

⁴ Csak lábjegyzetben jegyzem meg, hogy teológiában némileg jártas olvasóként frusztrálónak találok a teológiára való hivatkozást egy olyan szöveggörnyezetben, ahol mindössze – ahogy a szerző is megfogalmazza az első fejezet bevezetésében – „a közös kulturális-civilizációs tudásunk” vallásos szókincse jön játékba. Így jelen esetben is, úgy vélem, hogy a *messiás* szó használata még nem ad egy témának (vagy alkotásnak) teológiai kontextust, még akkor sem, ha az adott szó a teológiában hozzá társított más szavakkal (*bűn, megváltás*) együtt szerepel a tanulmányban. Hasonlóképpen zavaró a kereszténységről úgy beszélni, mint tanításban/dogmában homogén egységről, amikor nyilvánvalóan radikális különbségek vannak különböző irányzatok értelmezéseiben, így a test sanyargatásában való vezeklés kérdésében is. Ezt a jellemzően katolikus dogmát lehet ugyan hegemónnak tartani a magyar köztudatban, de talán érdemes lenne (pajkosan/ironikusan) megjegyezni, főleg egy olyan

még meg Artemisia Gentileschi olasz barokk festő (108–120), illetve Drozdik Orshi (156–168)⁵ műveit elemző két külön fejezetet, amelyekben Bódi a kultúrtörténeti háttérre koncentrálna a nő mint alkotó tárgy és alany, néző és nézett egyszerre jelenlévő aspektusát posztulálja, de érvelése itt meg is reked. Ez utóbbi szempont figyelembevételével, t.i. hogy az alkotó (társadalmi) nemi pozícionáltsága esetleg meghatározó lehet abban, hogy mit lát, illetve hogyan és mit mutat meg a művész a női testből, fel se merül a „Női messiások” című fejezetben, amelynek górcső alá vett három alkotója közül csak egy nő (Sigalit Landau), amire Bódi csak egy zárójeles megjegyzésben tér ki.

A harmadik példával pedig az ötödik fejezetben tárgyalt kora újkori Lucretia-tárgyú képek (77–91) és a hetedik fejezetben tárgyalt Artemisia Gentileschi alkotások elemzése (108–120) közötti szoros, de kiaknázatlanul maradt kapcsolatra szeretnék rámutatni. A Lucretia-tárgyú reneszánsz képek elemzését Bódi nagyon izgalmasan a szégyen vizuális reprezentálhatósága kérdésével vezeti fel (rövid kitekintéssel a bűnbeesés és ennek kapcsán a test mezítelensége feletti szégyenérzet hagyományára). Amikor Lucretia öngyilkosságát tárgyalja (elkerülhetetlenül, hiszen a képzőművészeti alkotások a történet feldolgozásában túlnyomórészt e pillanatra összpontosítanak), Bódi a következő kérdésnek, az arra adott válasznak és a tovább élő kételynek ad hangot:

... feltehetnénk a kérdést, hogy ha végül mégis a halált választja, miért nem hagyja, hogy Sextus Tarquinius azonnal meggyilkolja? (Vagyis leegyszerűsítve: mindkét verzióban meghal, de a megtörtént változatban még meg is erőszakolják.) A válasz nyilván az erényben van, Lucretia nem cselekedhet másként: ha az azonnali halált választaná, rajta marad a szégyen halála után, így viszont – az utólag nyilvánossá tett erőszak után – a választott öngyilkosságban megtisztulhat a rajta esett szégyentől. (Ám tovább motoszkál bennem a kétely: vajon nem csak azért kell Lucretiának meghalnia, kitéve előtte magát a gyaláztatnak, hogy elmondhatóvá váljék az

kiállítás apropóján, ami Debrecenben, a „kálvinista [református] Rómában” került megszervezésre.

⁵ A Drozdik Orshi *A második Vénusz* c. (2011) kiállítása kapcsán íródott tanulmány címválasztásában Bódi nagyon is feminista hangot üt meg, amikor Simon de Beauvoir feminista alapművét idézi („Második nem: Drozdik Orshi kiállítása ürügyén”), ám konklúziójában mintegy a saját maga feminizmushoz (úgy is mint értelmezési kerethez) való viszonyulását fogalmazza meg Drozdikkal kapcsolatban: „[n]em egyszerű azonban valamit kezdeni a finoman, mégis tételesen kristályosodó feminizmussal, hiszen hatásmechanizmusa, illetve helye a kultúratudományi és egyáltalán hétköznapi társadalmi diszkurzusban ma sem pontosan tisztázott: sokszor olyan provokációként értett, amely éppen azt a rendet erősíti meg, amely ellen lázad” (168). Éppen ezért Bódi Drozdik alkotásait sem azok ideológia beágyazottságában akarja látni és láttatni, hanem „asszociációk végtelen láncát” felszabadító alkotásokként „az európai képzőművészet történetével folytatott [ám nem megkérdőjelezett] párbeszéddel” (168). V.ö. az ugyanezen kiállítást is tárgyaló Kérchy (2012) tanulmánnyal.

erkölcsi tanulság, és látszon a nő mint olyan vágyakat szító, szükségképpen mindig tisztátalan teste?!). (85)

Ha Bódi ezt a kérdést és kételyt az általa tárgyalt Artemisia Gentileschi fejezet fényében is fontolóra veszi, új, a hagyományostól eltérő értelmezési lehetőséget is adhat Lucretia döntésének, tettének. Ugyanis Gentileschi két ószövetségi deuterokanonikus/apokrif történetet – „Zsuzsanna és a vének,” „Judit lefejezi Holofernészt” – ábrázoló festményei kapcsán a szerző részletesen tárgyalja a festőnő saját élettapasztalatát arról, hogy az apja által melléje fogadott tanára, Agostino Tassi megerőszakolja (117). Bódi szerint e megélt tapasztalat perspektívája teszi Gentileschi Judit-festményét felforgatóvá, amelyen „az erőviszonyok egyértelműen a nők javára fordulnak” (115). Gentileschi Bódi által megosztott élettörténetéből én itt a szexuális erőszaktételt követő bírósági perre hívnám fel a figyelmet: „Artemisia a perben majdhogynem tragikus hősnővé emelkedik: hogy bizonyítsák tisztaságát, nyilvános nőgyógyászati vizsgálatokat végeznek rajta, kínvallatásnak vetik alá, azt kutatva, hogy szűz volt-e a Tassival való találkozás előtt” (118). Vagyis számomra Lucretia fiktív és Artemisia valós élettörténete azt (is) szemlélteti, hogy a test fölötti önrendelkezés (társadalmi erőviszonylatok miatti) hiánya a narratív korpusz, a történet elbeszélése/ábrázolása feletti rendelkezést még inkább hangsúlyossá teszi. Ha figyelembe vesszük ugyanis a két alternatívát, a meggyalázott nő áldozathibáztató karaktergyilkosságát, (ami megrázó módon még mindig jelen van a társadalmunkban), illetve öngyilkosságát, valahol mármár érthetővé válik, hogy Lucretia az utóbbit választja, nem pusztán azért, hogy a szégyentől – eleve fontos lenne felvetni, hogy kinek kellene az ilyen és hasonló esetben szégyenkeznie és miért – megtisztuljon, de azért is, hogy visszaszerezze és megtartsa a teste feletti önrendelkezést, amitől az erőszaktétel megfosztotta és amit esélyesen a következmények (lásd Gentileschi perét) csak reprodukálnak.

Összeségében tehát, Bódi Katalin e kötetben összegyűjtött esszéi, tanulmányai izgalmas csemegézést nyújtanak a képzőművészet iránt érdeklődőknek, a kép és szöveg kapcsolatára kíváncsi olvasók számára. Hogy mit nyújthatnak e folyóirat olvasói számára? Ismételt megerősítését azon felismerésnek, hogy a feminizmussal, úgy is mint értelmezési kerettel, igenis lehet és kell is mit kezdeni, talán éppen az e kötetben felvetett, motiváló kérdések kapcsán.

*Zámbóné Kocic Larisa
Szegedi Tudományegyetem*

Felhasznált irodalom

- Barát, Erzsébet. 2019. „[Kérchy Anna. *A nő nyelvet ölt. \[könyvszemle\]*.” *TNTeF* 9 \(2\): 146–149.](#)
- Didron, Adolphe Napoléon. 1843. *Iconographie Chrétienne: Histoire de Dieu*. Paris.
- Kérchy Anna. 2012. „[\(Poszt\)feminizmus, \(poszt\)identitás és \(poszt\)koncept art Drozdik Orsolya művészetében.](#)” *TNTeF* 2 (2): 33–44.
- . 2018. *A nő nyelvet ölt: Feminista narratológiai, esztétikai, testelméleti tanulmányok*. Ikonológia és Műértelmezés 14. Szeged: JATEPress.
- Tatai, Erzsébet. 2019. *A lehetetlen megkísértése. Alkotó nők. Válogatott esszék, tanulmányok a kortárs magyar művészetéről*. Budapest: Új Művészet Alapítvány & MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Tóth, Andrea. 2020. „[Kortárs művészettörténet-írás a kelet-közép-európai félperiférián](#)” [Tatai Erzsébet. *A lehetetlen megkísértése* c. könyvének szemléje]. *TNTeF* 10 (1): 138–146.

Czingel Szilvia. *A női test alakváltozatai 1880-1945*. Budapest: Jaffa, 2020. 250 oldal. ISBN 978-963-475-386-5.

Czingel Szilvia kötete fontos mozaik abban a történetben, amelyet a mindennapi élet apró mozzanataiból próbálnak összerakni a 19. század végétől a 20. század közepéig terjedő időszak kutatói az utóbbi néhány évtizedben. A mikrotörténetírás, szakítva a klasszikus patriarchális szemléletű iskolával, a fősodor helyett a szélekre koncentrálnak, a végek történetét kutatja, a *máságot* írja meg, s ezzel valójában éppen ezt a torzító, mára tarthatatlanná vált centrum-periféria dichotómiát számolja fel. Adatolja az ismerthez, az etalonhoz, a mindig jelöletlenhez képest megrajzolható *másik* története(ke)t, így fokozatosan beleírja az(oka)t a jelző nélkül, határozott névelővel álló *történelembe*.

A fókusz a könyvben a *másik* teste, a női test képezi: hogyan változott meg alakja, hogyan alakult a vele kapcsolatos beszédmód, hogyan vált elnémitott, eltakart, eltorzított, láthatatlanná tett tárgyból reflektorfényben tündöklő idollá. Ez az idol azonban sosem szabadult fel valójában, napjainkban is a termék és fogyasztó szerepkörök rövidre zárt rendszerében létezik. A könyv olyan folyamatot vázol, amelyben a tárgyként értelmezett női testet előbb rejtegetik a tekintetek elől, s fűzőbe tekerve elveszik tőle egyediségét, majd kibontják a fűzőből, s napvilágra engedik, hogy azután fogyókúrával, sporttal, kozmetikával alakítsák a kívánt (egy)formára, s tegyék immár tekintetek kötelezően vonzó tárgyává.

A Jaffa Kiadó köteteitől nem feltétlenül a tudományos irodalom szigorú kívánalmainak teljesítését várjuk el, hanem figyelemfelkeltő, izgalmas történeteket, amelyek ezzel együtt nem egyszer komoly, megalapozott kutatómunkából kristályosodnak ki. *A női test alakváltozatai* jól illeszkedik abba a Magyarországon jobbra elhanyagolt „szürkezónába”, ahol a tudományos ismeretterjesztés, az igényes, forrásokkal alátámasztott, módszertanilag rendszeres, ugyanakkor közérthető, élményszerű szövegek helyét kijelölhetjük. Czingel kötetének öt fejezete öt újabb darabot illeszt abba a kirakósba, amelybe az utóbbi években például Borgos Anna, Szécsi Noémi és Géra Eleonóra könyveiből kerültek be fontos részletek. A fejezetek a kötet anekdotikus jellegét erősítve próbálják feloldani a klasszikus történetírás szigorú kronológiai követő struktúráit. Bár az olvasó olykor itt is megragadhatja a felkínálkozó idővonalat, ami egy gazdag és jelentős kutatás színes darabkái között vezeti őt, messzire nem jut vele: magának kell összeraknia a történetet. Ez az írói megoldás – olvasói attitűdtől függően – szerencsés is lehet, izgalmas kalandokat ígér egy sokféle hangsúllyal felfedezhető, az aktív olvasói viszonynak köszönhetően sajátta élhető történetben.

Az első fejezet elméleti alapozásként vezet végig „a 20. századi testképet meghatározó tényezőkön” (15). A mindössze tizenöt oldalas fejezetet négy részre osztja a szerző, felvillantva előbb a Monarchia korának női testideálját, majd az I. világháború utáni korszakot. A modern testkultúra alapjait már a Monarchián túl keresi a könyv, a viktoriánus Angliában, ahonnan az amerikai *body beautiful*-on, a totalitárius államok, Olaszország és Németország nemzeti testkultuszán, a Szovjetunió férfiakra fókuszáló fizikultúráján és Franciaország divatos illatokkal és ruhákkal elkendőzött ápolatlan női testen keresztül vezet vissza a Monarchiába. Közben érdekes anekdotát olvashatunk a német katonáknak készített guminőről és annak hűs-vér mintájáról, valamint a körülötte kibontakozó polémiáról, amelyben felsejleni látszik a szőke, árja és a barna, zsidó nőszépség oppozíciója, bár egyelőre főként a külső jegyekre kihegyezve. A fejezetet a női test és az orvostudomány kapcsolatáról szóló mozaikdarabka zárja. Noha a szerző az első fejezetben világosan kiemeli a lényeget, hogy szép és egészséges test viszonya, e két tényező fontossága korról korra, s régióról régióra változik, hiányérzetet okozhat az olvasóban a csapongó szerkesztés, a gyors, villámszerű cikázás évtizedek, országok, sőt földrészek között. Mindez nehezíti az összehasonlítást, ám az érdeklődést kétségtelenül fenntartja. Hangsúlyozva, hogy nem a tudományos próza érvrendszerét kérjük számon a szövegen, ez a fejezet, amelyben az alapvető tendenciákat lenne fontos megismernünk, akkor is fenntartaná az olvasó érdeklődését, ha részletezőbb s kissé rendezettebb volna. Ha azonban csupán az volt a szerző célja, hogy felcsiklandja olvasója érdeklődését némi színpompás előcettel, s a kötet második felében (az ötödik fejezetben) rendszerezze a közben felszedett információmorzsákat, akkor ez a stratégia akár eredményesnek is bizonyulhat.

A test felszabadításáról szóló második fejezet koncepciója arra a felismerésre épül, hogy a női testideál és a fehérneműdivat változása kölcsönösen alakították egymást. A fűző és a belőle kiszabaduló test képe szimbolikusan is megrajzolja a levegőhöz jutó, fokozatosan saját teret, saját hangot nyerő női testet, amely – a menstruációs ruhadarabok fejlődésének és terjedésének köszönhetően – egyre kevésbé fullad saját vérébe, egyre kevésbé saját *szégyenének* rabja. A történetet kiegészítendő: a szembesülésre, hogy ez a folyamat mennyire eredményez látszatszabadságot a női test számára, legalább Naomi Wolf *A szépség kultusza* (1990) című könyvéig, vagy Eve Ensler *Vagina monológjaiig* (1996) kell majd várni. A fejezet azonban szűken bánik a hasonló kontextusképző, illetve a történetet a mához kapcsoló utalásokkal, megmarad az egyes intim ruhadarabok történetének részletes áttekintésénél, esetenként a *mai* fehérneműk említésénél (mely utóbbiak olyan széles választékban fellelhetők akár egy-egy kultúrán, társadalmi rétegen, korosztályon belül is, hogy nehéz beazonosítani, melyikre gondol a szerző, mikor *mai*ről beszél).

A harmadik fejezet a napvilágra került női test ápolásának történetéből villant fel néhány érdekességet, hangsúlyozva a változások fokozatosságát, s az egyes társadalmi rétegek szépségpraktikái közti különbségeket. Külön alfejezet szól a korzóról, amely a nagyvárosi áruházak mellett a nő publikus térnyerésének egyik ikonikus színtere. Fontos volna itt beszélni a *flaneuse* alakjáról, arról a folyamatról, ahogyan a nő teste szemlélt objektumból szemlélődő szubjektummá alakul át a nagyvárosi térben, illetve arról, hogy a nő nyilvános térbe kerülésével hogyan alakulnak át a 19. századi társadalmi térhasználati normák, s hogyan hat vissza mindez a „férfias” vs. „nőies” konstrukciójára.¹

A negyedik fejezet a meztelen testet helyezi középpontjába, fontos szerepet adva azoknak az intimitást nyújtó tereknek, amelyekben a test fedetlenül jelenik meg. A szöveg folyamatosan reflektál mind a társadalmi különbségekből, mind a vidék-nagyváros pozícióból adódó szokásbeli és infrastrukturális eltérésekre. Lényeges és tovább gondolásra érdemes megfigyelés, hogy a cseléd teste nem képez tabut, hanem eszköz az urak (és úrhölgyek!) kezében. A meztelen test a testi higiénia ápolására hivatott helyeken túl a testformálással kapcsolatos terekben is szerepet kap, a sportolás, a fogyókúra, sőt akár az utcai mérleg mind együtt járnak valamiféle valódi vagy szimbolikus lemeztelenedéssel. Ilyen a szexuális aktus tere is, legyen az a nő számára gyakran sokszerű beavatást jelentő nászágy, a cselédlány teste, amely felett nem maga rendelkezik, vagy éppen a budapesti Magyar utca és környéke kuplerájainak egyike. A kötet irodalomjegyzékében nem találjuk meg Huszár Ágnes *A nő terei* című könyvét, amelynek koncepciója a nőként olvasható városról, a női test és a haza metaforikus kapcsolatáról hasznos kötőanyaga lehetne a fejezet kissé szétszórt mozaikdarabkáinak.

Az ötödik rész a kötet közel felét foglalja el, s bár műfaját tekintve esettanulmány, valójában itt áll össze a kép, itt kapunk választ a korábbi fejezetekben olykor tisztázatlanul maradt elméleti kérdéseinkre is. Simon Böske, az első magyar szépségkirálynő alakja kapcsán körvonalazódik egyértelműen az az összefüggés, amely a modern nő születése és a zsidó származás között az előzői fejezetekben is fel-felsejlett. Ebben a fejezetben bomlik ki hangsúlyosan és jól követhetően az a folyamat is, melynek során az évszázadokon át ruhákban láthatatlanná tett női test előbújik, hogy eladható termékké legyen, s hogy vele minden egyéb termék is eladhatóvá váljon. A manökenek, a szépségversenyek résztvevői sajátos kettős mérce alá kerülnek: egyszerre lesznek rajongás és megvetés tárgyai. Judith Butler hangsúlyozza, hogy a test csupán látszólag tartozik a privát szférába, valójában sebezhetősége [*vulnerability*] és a külső körülményeknek (beleértve a társadalmi, hatalmi

¹ Erről részletesen ld. Horváth 2007.

viszonyrendszer is) való kitettsége [*exposure*] okán politikailag meghatározott képződmény (Butler 2014, 102). Czingel – bár Butlert nem említi – kiváló példát hoz erre a jelenségre a modern nőt képviselő jómódú, asszimilálódott zsidó orvoscsaládból származó Simon Böske, s az ortodox kisiparos zsidó családból a szépségversenyek csillogó világába érkező Gál Júlia, két oly különböző neveltetésű fiatal, zsidó lány történetével. Nem csupán arra a jelenségre szolgál remek példaként a két Miss Hungária története, hogy a nő ettől a korszaktól fogva egyszerre jelenik meg mint fogyasztó és mint fogyasztott árucikk. Kirajzolódik az a tendencia is, amelyben a konzervatív jobboldal két, számára elfogadhatatlan jelenséget, az *új nőt* és zsidó származást mereven összekapcsolja, s a romlottság stigmájával jelöli meg. Czingel is kiemeli a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének radikális reakcióját a zsidó Miss Hungária és Miss Európa győzelmére. Nem az ő konkrét történetével kapcsolatban, hanem a („ronda zsidó lányként”, „nem magyarként”) stigmatizált nő általános képével kapcsolatosan érdekes perspektívát nyújthatna egy másik szempont, a leszbikus identitás mint újabb lehetséges megőrzés vizsgálata. Különösen annak fényében volna fontos feltárni, hogy a divatbemutatók s a szépségversenyek történetében vajon felbukkan-e valahol (akár potenciális stigmaként) a leszbikus szál, s hogy az a szervezet, mely – más szervezetekkel együtt – megteremti és szítja a tisztességes magyar leány vs. feslett zsidó (Miss Palesztinának nevezik) ribanc oppozíciót, hogyan viszonyul egy olyan stigmához (vagy éppen hogyan ignorálja azt), amely a szervezet vezetőjét, Tormay Cecile-t köztudomásúan személyében érintette.

A laza kompozíció hagyhat némi hiányérzetet Czingel Szilvia kötetének olvasójában, az utolsó fejezet végére azonban jobbra választ kapunk kérdéseinkre. Ez az anekdotikus szerkesztés azonban nem veszélytelen: a felbukkanó történetek kiválasztása olykor meglehetősen tendenciózus, nehéz például elfogadni, hogy John Harvey Kellogg a „mai szemmel nézve sokszor megmosolyogtató” (26) egészségi praktikák úttörőjeként jelenik meg, aki „az egészséges életmód keresztes lovagja” (26), fürdőkúrákat, beöntéseket tart, holisztikus módszerekkel kezeli betegeit, béltisztító kúrákat javasol, s a szexuális élet teljes megvonását tanácsolja. A jegyzetekből még az is kiderül, hogy valójában nem ő a cornflakes atyja, azt azonban elegánsan elhallgatja a szöveg, hogy Kellogg következetesen harcol a szexualitás mint örömforrás ellen, s hogy – egyéb drasztikus megoldások mellett – a fiatal lányokat úgy kívánja megóvni a maszturbáció káros hatásától, hogy csiklójukra tiszta karbolsav ismételt csepegtetését javasolja, elősegítve ezzel a „rendellenes izgalom csillapítását” (Kellogg 1891, 296).

Ami valódi hiányosságként róható fel egy a női test alakváltozatairól szóló kötetnek, az a heteronormatív sémába nem illő nő teljes elnémítása. A

leszbikus, a nemváltó [*passing*] nő éppen a tárgyalt időszakban jön elő a teljes sötétségből a félhomályra (ld. pl. Vay Sándor/Sarolta ismert példáját²). Ennek mind orvosi, mind társadalmi vonatkozásai kimaradnak azonban a kötetből, ami azt a hatást kelti, mintha a queerelméletek korszakában lehetséges volna kizárólag a heteroszexuális nők történetét áttekintve női testsémákról beszélni.

A kötet legfőbb értéke, hogy számos, a magyarországi genderkutatás számára fontos és eddig ismeretlen, vagy kevésbé ismert tényt gyűjt egybe, amelyek akár a témában járatlan olvasó számára is izgalmas, könnyen befogadható történetekké formálódnak. Szinte tapintható az a hatalmas forrásanyag, amelyet a szerző mozgat, s amelyből céljainak megfelelően bőséggel válogat. Számos lényeges összefüggést és tendenciát is felrajzol a könyv, ami mindenképpen túlmutat a „kisszínesekeket” összefűző kötetek szerkesztési elvein. Czingel – aki tíz éven át készített interjúkat holokauszt túlélő nőkkel – nincs könnyű helyzetben, hogy kézben tartsa a kötet szerkezetét, hiszen, ahogy egy interjúban megfogalmazza, valójában maguk az interjúalanyok írták ezt a könyvet. Éppen ebben áll a kötet gyengéje, s ereje is egyben. Gyengéje, amennyiben a *sztelizálás* olykor elfedi a koncepciót, erőssége, amennyiben hitelességet, megalapozottságot mutat. Ez utóbbi célt szolgálja a szövegbe épített válogatott képanyag, s a közölt irodalomjegyzék is, amelynek tételei között a szépirodalomtól a korabeli publicisztikán át a szakcikkéig bőven találunk kapukat a tovább indulásra.

Kapus Erika

MTA Könyvtár és Információs Központ

Felhasznált irodalom

- Borgos Anna. 2013. *Nemek között: nőtörténet, szexualitástörténet*. Budapest: Noran Libro.
- . 2007. „Vay Sándor/Sarolta: Egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századfordulón”. *Holmi* 1: 185–194.
- Butler, Judith. 2014. *Bodily Vulnerability, Coalitions, and Street Politics. Differences in Common*. Amsterdam: Brill Rodopi.
- Horváth Györgyi. 2007. „Kószálók és kószálónők.” In Horváth Györgyi. *Nőüdő*. Budapest: Kijárat, 125–158.
- Huszár Ágnes. 2011. *A nő terei*. Budapest: L'Harmattan.

² Pl. Borgos 2007, Mak 2004.

- Kellogg, John Harvey. 1891. *Plain Facts for Old and Young: Embracing the Natural History and Hygiene of Organic Life*. Burlington, Iowa: I.F. Segner.
- Mak, Geertje. 2004. „Sandor/Sarolta Vay: From Passing Woman to Sexual Invert”. *Journal of Womens History* 16: 54–77.
- Szécsi, Noémi és Géra Eleonóra Erzsébet. 2018. *A budapesti úrinő magánélete, 1860–1914*. Budapest: Európa.
- . 2017. *A modern Budapesti úrinő. Életmódtörténet (1914-1939)*. Budapest: Európa.
- Wolf, Naomi. 1990. *The Beauty Myth: How Images of Beauty Are Used against Women*. London: Chatto & Windus.

Anita Kurimay. *Queer Budapest: 1873–1961*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2020. 326 oldal. ISBN 978-0-226-70579-8.

A nemi kisebbségekkel szemben ellenséges társadalmi közhangulatot gerjesztő közbeszéd, gyűlöletbeszéd közepette, ahol a hivatalos politikának kifejezett célja, olykor a történelemhamisítást is eszközként használva, egy jobboldali populista ideológia megszilárdítása, különösen fontos az olyan kulturális/történelmi rekonstrukción alapuló kutatás, amely hiteles képet tud adni azon folyamatokról, melyek tükrében megkérdőjeleződik a jelenkori politika kirekesztő és stigmatizáló állásfoglalása. Anita Kurimay *Queer Budapest: 1873–1961* (2020) című tanulmánykötete ilyen könyv. Bátor és körültekintő mű, mely radikálisan szembehelyezkedik a kortárs politika és társadalom nemi kisebbségeket megbélyegző szemléletével és magatartásformájával. A *Meseország mindenkié* (2020) kötet megjelenését övező botrány jelzi számunkra: a különbözőségeink azonos tiszteletére nevelés terén bőven van dolga a többségi társadalomnak.

Kurimay könyvének fejezetei azt az állítást támasztják alá, hogy a huszadik század elején Budapest élénk melegkultúrával dicsekedhetett. Kurimay ezen állítása legalább két okból figyelemreméltó. Egyrészt léket vág a kortárs politikai és társadalmi tévhitet, mely szerint az LMBTQ-emberek az 1989-es rendszerváltást követő „nyugati” demokrácia melléktermékei, s hogy a megelőző időszakban nem volt melegmozgalom, és a homoszexualitás sem volt látható (235). Másrészt a melegséget a huszadik század történelmi kontextusában helyezi el, a kortárs politikai-társadalmi helyzetből kiindulva elemzi azokat a politikai áramlatokat, amelyek a melegséget többé-kevésbé megtűrték vagy elhallgatásra kényszerítették. A kötetben markáns szempont az a körülmény, hogy a vizsgált időszakban a meleg és leszbikus kapcsolatok, politikai elkötelezettségtől függetlenül (Tormay Cécile és Zichy grófné Pallavicini Eduardina viszonya), szigorúan a privát szférán belül léteztek, s hogy a meleg a huszadik század folyamán különféle állami felügyelet szabályozó intézkedéseinek voltak kitéve, melyek a homoszexualitást hol patológiai esetként, hol pedig a társadalmi rend számára kifejezetten veszélyes elfajulásként tartották nyilván. Kurimay egyúttal hangsúlyozza, hogy a kutatás, s így a történelmi visszatekintés és emlékezés elé akadályt gördít, hogy az elmúlt száz év konzervatív és kommunista diktatúrái alatt a homoszexualitás vádja kiváló alkalmat adott a hatalmi rendszereknek arra, hogy ellenfeleiket zsarolhatóvá tegyék, s különösen a kommunista rezsim alatt a hatalommal való együttműködés fő eszközeként szolgált. A kötet négy fejezete a rendőrségi és

kórtani dokumentumok mellett színekben gazdagon építi a korpuszba a korabeli szépirodalom (Márai Sándortól a *Zendülőke*, Szerb Antaltól az *Utas és holdvilág*, Guthi Soma *Homosexuális szerelem* című detektívregénye), a nemzetközi pszichológia és társadalomtudomány (Freud, Krafft-Ebing, Marcus Hirschfeld) melegségről valott ábrázolásmódjait, ami érdekfeszítő látletet nyújt a században uralkodó, szexualitással kapcsolatos kollektív attitűdről.

Az első fejezet 1867-től, a kiegyezéstől az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáig tárgyalja a melegekkel kapcsolatos társadalmi, politikai és kulturális közfelfogást. A szerző lenyűgöző erővel állítja párhuzamba a modernizálódó, európai sztenderdek szerint működni kívánó főváros képét azokkal a módszereiben megkérdőjelezendő pszichológiai és büntetés-végrehajtási elvekkel, melyek az „immorálisnak” vagy „fajtalannak” minősített egyének rendőrségi jegyzékbe vételével kívánták fenntartani a főváros „erkölcsi szellemét”. A rendőrség által kiállított homoszexuális jegyzék bizonyoságként szolgál arra, hogy a rendőri hatalmat mind jobban foglalkoztatta a férfiak egymás közötti nemi élete. Ugyanakkor a jegyzék által felmerülő gyógyszeres, jogi és rendőri diszkurzusok alapján a szerző azt a következtetést vonja le, hogy a meleg jegyzőkönyvbe vétele több szerepet töltött be. Egyrészt a személyekről szerzett személyes információk lehetővé tették a hatalom számára tudományos módszerekkel feltérképezni és büntetni a fővárosban egyre aggasztóbb mértékben elhatalmasodó szexipart. Másrészt, többek között az által, hogy e jegyzék a hatóság számára pontos adatokat szolgáltatott a vizsgálat alá esett férfiakkal, a rendőrség egyre pontosabb ismeretekhez jutott a főváros titkos találkahelyeiről.

A szerző a homoszexuálisokat listázó jegyzékkel kapcsolatban több érdekes ellentmondásra is felhívja az olvasó figyelmét. Bár az 1878-as törvénykezésben kriminalizálták a homoszexualitást, a korabeli újságok és rendőrségi jegyzék tanúsága szerint egészen a Monarchia felbomlásáig e rendelet elsődlegesen a férfiak közötti nyilvános szexuális aktusra vonatkozott, míg a nők közötti szexualitás elhallgatásra ítéltetett. A fővárosi rendőrkapitányság ennek megfelelően pusztán abban az esetben folytatott az azonos neműek közötti szexuális kapcsolatra vonatkozó vizsgálatot, amennyiben azt a „társadalmi erkölcsre veszélyesnek” találták (ide tartoznak a különféle melegpartik vagy a kiskorú prostituáltakkal folytatott aktusok). A homoszexuális aktusok patológiai és rendőri felügyelete német mintát követett, ahol a legjelentősebb hatást Marcus Hirschfeld elmélete gyakorolta, mely szerint a homoszexualitás már csupán azért is természetessé válhat, mert minden férfinak vannak nőies és minden nőnek vannak férfias vonásai (49). A fejezet jelentős argumentuma, hogy a rendőri vizsgálatoknál szigorúan heteronormatív nézőpont volt érvényben, melynek értelmében „autentikus”

melegekként könyvelték el az aktusok közben női szerepet betöltő passzív melegeket, míg azon meleg, akik „férfiként néztek ki” és az aktusok során „férfiként teljesítettek”, a rendőrség szemében megfeleltek a magyarországi maszkulin férfiképnek, ennél fogva vizsgálat nélkül szabadon engedték őket (51).

„Bár az azonos neműek szexualitása, a deviancia más formáival szemben támasztott aggályokkal együtt megjelent a tizenkilencedik század nyilvános diszkurzusában, a devianciáról való párbeszéd nem az egyetlen útja volt annak, ahogyan a homoszexualitás a közbeszédbe lépett” (ford. a Szerző; 56), állítja Kurimay a kötet második fejezetében. A fejezet ezen érv mentén haladva, elsősorban két korabeli újságíró, Székely Vladimir és Tábori Kornél írásain keresztül részletesen kifejti a nyomtatott sajtóban megjelenő melegségről és a szexualitás minden más formájáról való beszédet. E publikációk, melyekben Székely és Tábori legfőképpen „a beteg szerelem lovagjainak” minősítették a melegeket, Kurimay szerint mindenekelőtt azért figyelemreméltók, mert az ország legolvasottabb szerzői között emlegetett szerzőpáros elsőként tette a melegséget közbeszédtárgyává. Székely és Tábori kapcsán Kurimay hangsúlyozza, hogy e szerzők beszámolóit értelmiségi háttérük, a nyugati és keleti országok szexuális kultúrájával kapcsolatos személyes tapasztalataik, valamint izgalmas történetek írására alkalmas tehetségük teszi kortársaik közül kiemelkedővé. Két írásuk, a *Bűnös Budapest* és a *Beteg szerelem* egyrészt világosan tükrözi a korabeli nyugat-európai homoszexualitással kapcsolatos nézeteket, ugyanakkor, még ha a maguk megengedőbb, toleránsabb módján is, de csatlakoznak a magyarországi közfelfogáshoz, mely egyrészt sem a melegekkel, sem a leszbikusokkal nem tudott mit kezdeni, másrészt a liberális oldalról is a heteroszexuális/homoszexuális, illetve tiszteletreméltó/perverz meleg dichotómia mentén gondolta el a melegség természetét. Ennek megfelelően Székely és Tábori kortársaikhoz hasonlóan megkülönböztette a társadalom számára tiszteletreméltó melegeket, akik hajlamaikat a privát szférában kiélve a publikus fronton tökéletesen eleget tesznek a heteroszexuális társadalmi rend kívánalmainak (ezek például a háborúban harcoló, a testüket időnként pénzért áruba bocsátó katonák), azoktól a „perverzektől”, akik szerintük klubokat alakítva fajtalanzkodnak egymással, s ártatlan serdülőket rontanak meg – mely esetben e két író a ma is érvényes közvélekedéssel egyhangúlag a homoszexualitást tévesen a pedofiliával emeli egy szintre. Ahogyan Kurimay kiemeli, ezen írások tükröt tartanak koruk társadalma elé, mely puritán aggodalommal szemlélte az urbanizáció következtében Budapestre költöző meleg növekvő számát. Továbbá, bár műveik a század hátralévő részében nagyrészt az ismeretlenség homályába veszttek, kétpólusú látásmódjukkal évtizedekre meghatározták a meleg kollektív megítélését.

Az I. világháború vereségét követő Magyar Szovjet Köztársaság nemnormatív szexualitáshoz kötődő megközelítéseit taglalja a harmadik fejezet, ahol a szerző részletesen kitér az Országos Kísérleti Kriminológiai Osztály működésére, mely a homoszexualitást társadalomlélektani szempontok alapján vizsgálta. Ellentétben a liberális demokrácia moralizáló nézőpontjával, amely a homoszexualitást erkölcstelennek bélyegezte meg, s azt hatósági vizsgálatok alá vetette, itt a hangsúly az egyén lelki életére és társadalmi körülményeire esett, melyek alapos vizsgálatát követően mind a büntett mértéke szerinti ítélet, mind pedig az egyén kikúrálása szóba kerülhetett. E szemlélet azt tartotta, hogy a szexuális orientáció a társadalmi körülmények és az egyén lelki traumái által befolyásolt és befolyásolható, képlékeny és rugalmas, tehát gyógyítható. Ahogy arra Kurimay rávilágít, a kommunista hatalomnak három oka volt arra, hogy e megközelítéseket alkalmazza. Az első, hogy a szocialista társadalom reformjának érdekében szükség volt egy olyan kollektív kommunista vízióra, mely szerint az ember változtatható, s ennek megfelelően maga a homoszexuális hajlam is megfelelő kezelés hatására „rehabilitálható a heteronormatív életformára” (116). Ezt erősítette a törekvés, melynek célja egy olyan kommunista jogrendszer intézményesítése volt, mely szöges ellentétben állt a liberális demokráciáéval, s mely azon logika szerint működött, hogy a homoszexualitás mindaddig nem büntetendő, míg nem jelent veszélyt a proletárdiktatúra számára. Továbbá, hogy működését szilárd alapokra helyezze, a kommunista hatalomnak szüksége volt olyan tudományos hivatkozási alapokra (többek között a társadalomelmélet, a pszichológia és a pszichoanalízis új vívmányaira), melyek szorosan illeszkedtek a kommunista embereszményhez és társadalomképhez. Ennek megfelelően, mindaddig, míg a meleg férfiak a szocialista társadalom számára produktívnak és nemi betegségtől mentesnek bizonyultak, legalisan élhették ki vágyaikat (117). Azonban, hívja fel a szerző az olvasó figyelmét, e némileg megengedő szemlélet minden esetben kérészéletű lett volna, s a nézet, hogy a homoszexualitás „gyógyítható”, egy idő után olyan szigorításokhoz vezetett volna – és a II. világháborút követő hatalomátvétellel vezetett is –, mely nem pusztán a homoszexuális aktust, hanem magát az elképzelést is tiltotta, hogy *létezzne* nemnormatív homoszexualitás, – paradox módon igazolva azt a felfogást, hogy minden keménysége ellenére a liberális demokrácia meglehetősen védelmező attitűdöt képviselt a homoszexualitással szemben.

A negyedik fejezet a két háború közötti kultúrpolitika nacionalista törekvéseit tekintve érdekes eseményt, Zichy grófné, Pallavicini Eduardina Tormay Cecile-lel megélt szerelmi kapcsolatát, valamint az e kapcsolatból keletkezett válási botrányt eleveníti fel. Több okból is érdemes közelebbről megvizsgálni ezt a kapcsolatot, valamint a Tormay körül kialakult kortárs személyi kultuszt, mondja Kurimay. Egyrészt Tormay regényvilága és a

Horthy-korabeli konzervatív kultúrpolitikában betöltött szerepe kiválóan alkalmazkodik a mai, 21. századi jobboldali ideológiákhoz. Ahogy Kurimay kiemeli, ennek ellenére is megdöbbentő, hogy a mai politika mennyire mellékvágányon kezeli azt a nem elhanyagolható szempontot, hogy Tormay egy patriarchális világrendszerben élő független nő volt, aki konzervatív nézetei ellenére sem házasodott meg soha, nem voltak gyerekei, valamint nőkkel való szexuális kapcsolataiban hol maszkulin (ilyen volt a grófnéval való viszonya), hol pedig feminin szerepet töltött be (ahogy azt a Krafft-Ebing elhíresült páciensével, Vay Sándorral való kapcsolata példázza). Tormay a regényei hangsúlyozottan konzervatív világszemlélet miatt válhatott a korabeli patriarchális irodalmi kánon részévé, mely ellentmondás arra enged következtetni, hogy egy nőíró pusztán abban az esetben válhat a férfiak uralta irodalmi hagyomány megbecsült tagjává, amennyiben maga is illeszkedik az e hagyomány által megkövetelt normába és írásaiban élteti azt. Feltűnő továbbá az a megfontolás, melynek értelmében a Horthy-vezette kormányzat, hasonlóan a mai jobboldali politikához, politikai érdekből igyekezett eltussolni Tormay lesbikusságát, egészen odáig elmenve, hogy a bíróságot politikai befolyásuk alatt tartva készpénznek vehették a válopert benyújtó Zichy gróf veszteségét. Kurimay e fejezetben kiválóan vetíti előre azt is, hogy a homoszexualitás elhallgatása, mely a történelmi rekonstrukciót szinte lehetetlen feladat elé állítja, miként adott teret a felszín alatt virágzó homoszexuális szubkultúrának.

Az ötödik fejezet ezt a kérdést járja körbe, a rendelkezésre álló lehető legtöbb adatot felhasználva. A szerző folytatja azon érvelést, mely szerint az 1920–1930-as évek konzervatív kormányzata egy bizonyos struccpolitikát folytatva megengedő és elnéző volt a homoszexualitással kapcsolatban. Rendőrségi vizsgálatot pusztán abban az esetben folytattak, amikor a homoszexuális aktust különféle bűncselekmények, például rablás vagy zsarolás kísérték. Ez annál is érdekesebb, mivel az e büntettekről való bírósági ítélet egyre keményebb és radikálisabb volt. Nem elhanyagolható szempont továbbá a szélsőjobboldali antiszemitizmus térnyerése sem, mely Közép-Európa szerte, s így hazánkban is egyre durvább mértékben volt jelen. A homoszexualitás egészen a második világháborúig továbbra is olyan létformaként rögzült a köztudatban, mely helyreállítható, s így a melegség „átkától sújtott” férfiak „megmenthetőik”.

E nézetet alapjaiban dúlta fel és söpörte el a náci Németországgal kötött hadi és politikai szövetség. A remény, hogy a Trianon által elvesztett területeinket visszaszerezhetjük, s az ár, amit ezen ígéretért fizetnünk kellett, az egyik legnagyobb szégyenfoltot hagyta maga után hazánk történelmében. A hazában élő kisebbségek, romák, zsidók és homoszexuálisok fokozatosan kerültek egyre lehetetlenebb egzisztenciális helyzetbe és tűntek el végleg a föld

színéről. Ezen árulással, úgy gondolom, mindmáig nem sikerült megfelelő mértékben szembenéznie a magyar többségi társadalomnak, s így egy alapjában torz emlékezetkultúra rögzült a mai társadalmi köztudatban. Ahogy Kurimay rámutat, a Hitlerrel kötött szövetség a náci árja fajelméletre rendkívüli módon támaszkodó magyar identitástudatot gerjesztett a kollektív nemzeti öntudatban, mely a „tisztá magyar” faj elképzelését sulykolva próbálta helyrehozni a trianoni békediktátum katasztrofális következményei által szétszabdalt nemzeti egység érzetét. A német mintához hasonlóan ez azzal járt, hogy minden egyénnek, aki származása, hite vagy orientációja (esetleg ezek együttese) miatt nem fért bele ezen ideológiába, a legsúlyosabb mértékű kirekesztéssel és büntetéssel kellett számolnia. A Szálasi Ferenc irányította hungarista Nyilaskeresztes Párt a kasztráció fenyegető rémével egy olyan radikális végrehajtást igyekezett kieszközölni, mely világos képet adhat arról, hogy a homoszexualitást az előző korok általános meggyőződéseivel ellentétben már nem morális vétésnek vagy gyógyszeres kezeléssel kikezelhető betegségnek tekintették, hanem a nemzeti önazonosság és egység egyik fő gátjának, ami ideológiai alapon megsemmisítendő.

E szemléletváltás előjátéka volt annak a történelmi folyamatnak, mely a kommunista diktatúra hatalomátvételével is tartotta magát, s mely pontot tett a többségi társadalom és a kisebbségek békés együttélésére. Kurimay hangsúlyozza: míg a kommunizmus kezdeti korszaka a homoszexualitást egy gyógyítható betegségként írta le, a háború utáni korszak kommunista diktatúrája a büntetés intézményesült formáival igyekezett meleg férfiakból példamutató szocialista állampolgárokat faragni. Látszólagos ellentmondás, hogy a homoszexualitás 1961-es dekriminalizációja, melyben Csehszlovákiával együtt élen jártunk a „keleti blokk” országai közül, egybeesett a konzervatív alapokon nyugvó társadalmi nemi és szexuális politikai ideológia megszilárdításával. A lakáskeresés problémái, melyek eredményeként több idegen kényszerült a hatvanas években a társbérletben egy légtérbe, lehetetlenné tették a privát szféra fenntartását. A homoszexualitás veszélyes hajlamként való elismerése egyrészt kibúvót jelentett az állami hatalom számára saját, a szexuális orientáció megváltoztatásával kapcsolatos inkompetenciájának beismerése alól, ugyanakkor burkoltan patologizálta és egyben stigmatizálta is a melegséget, ezzel táplálva a többségi társadalom homofóbiáját. A kádárizmus alatt a homoszexualitás vádja remek ürügyül szolgált arra, hogy a leleplezés által megszerzett tudás birtokában meleg emberek sokasága váljék zsarolhatóvá, s így a titkosszolgálat kiszolgálójává. Ennek megfelelően rengeteg, az 1989 előtti évtizedekben a hatalom által félelemben tartott, esetleg a hatalommal együttműködő meleg számára a múlt felelevenítése mindmáig érzékeny pont. Ugyanakkor az évtizedekig tartó hallgatás indokot szolgáltatott az illiberális politikai oldal számára azt

hangoztatni, hogy a homoszexualitás a liberális demokrácia előretörésének egyik „gyümölcse”.

E könyv éleslátóan és meggyőző érvekkel cáfolja e nézetet. Kritikai elemzést nyújt az egyes történelmi korszakok hatalmi mechanizmusaikról, melyek a homoszexualitást elhallgatásra ítélték. Leleplezi a kiegyezést követő kulturális áramlatokhoz és politikai irányzatokhoz, melyek a homoszexualitást a maguk moralizáló vagy patologizáló igyekezetében is *láthatóvá* tették. A kötet egyedülálló voltát jelzi, hogy hasonlóan átfogó tanulmány a melegség huszadik századi magyarországi történetéről eddig nem született. Olvasmányos stílusa könnyen befogadhatóvá teszi, társadalomkritikai éle produktív vitára ösztönöz.

Szőke Sándor Dávid

SZTE, Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola

Felhasznált irodalom

- Gúthi, Soma. 1908. *Homosexuális szerelem (Tuzár detektív naplója)*. Budapest: Kunossy, Szilágyi és Társa.
- Márai, Sándor. 2014 [1930]. *Zendülők*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Rédai, Dorottya, Nagy Boldizsár, Borgos Anna, Lőrincz Noémi és Kardos Gábor (szerk.) 2020. *Meseország mindenkié*. Budapest: Labrisz Egyesület.
- Somorjai, Szabolcs (szerk.). 2016. „Szexuális másság és kirekesztés.” *Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat* 17 (66): 1–164.
- Szerb, Antal. 1937. *Utas és boldvilág*. Budapest: Révai.
- Tábori, Kornél & Székely Vladimír. 2005. „Bűnös szerelem.” *Budapesti Negyed* 47–48.

KONFERENCIAFELHÍVÁSOK

A COVID-19 világjárvány miatt ebben a számunkban nem tudunk közreadni felhívásokat.

FOLYÓIRAT- ÉS KÖTETFELHÍVÁSOK

Journal of Global Diaspora and Media – ‘Migrations, Diasporas and Media: Human Rights and (In)mobility during the Pandemic’ különszám [Sofia Zanforlin](#) és [Jessica Retis](#) szerkesztésében. Az 500 szavas összefoglalók határideje: **2021. január 15.**

The X-Files (1993–2018, Fox) Companion [James Fenwick](#) szerkesztésében. A 6.000 szavas fejezet 250–300 szavas összefoglalójának határideje: **2020.**

Cultural Representations of the Second Wife: Literature, Stage, and Screen [Jo Parnell](#) szerkesztésében. Az 1.000–1.500 szavas összefoglalók (5-8 kulcsszóval, kísérőlevéllel, 250 szavas bioval, önéletrajzzal, publikációs listával) határideje: **2021. április 1.**

SZABADON LETÖLTHETŐ E-SZÖVEGEK

Holló Dorottyanak születésnapjára dedikált kötet: *Culture and Intercultural Communication: Research and Education*. Letölthető [ITT](#).

James Scorer Comics Beyond the Page in Latin America. Letölthető [ITT](#).

Beyond Media Borders: Intermedial Relations among Multimodal Media, Vol. 1 & 2.
Letölthető [ITT](#) és [ITT](#).

MEZOSFERA – A Kelet-Európának hívott térség rendszerváltozást követő kortárs művészetek kutatásának angol nyelven évente négyszer megjelentetett folyóirata letölthető [ITT](#).

The International Ecolinguistics Association folyóirata, a *Language and Ecology* 2019–2020-es legújabb duplaszáma, valamint 2015-ig visszamenőleg az archívuma is letölthető [ITT](#).

Church, Communication and Culture folyóirat különszáma “Trust in Institutions” címmel, valamint az archívum letölthető [ITT](#).

NECSUS – European Journal of Media Studies 2020-as őszi száma “Methods” címmel letölthető [ITT](#).